

Acta

Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni

2015
roč. 7/č.3



FAKULTA FILOZOFICKÁ
ZÁPADOČESKÉ
UNIVERZITY
V PLZNI

ACTA FAKULTY FILOZOFICKÉ ZÁPADOČESKÉ UNIVERZITY V PLZNI

2015, roč. 7, č. 3

Acta FF ZČU, 2015, roč. 7, č. 3

Fakulta filozofická
Západočeská univerzita v Plzni, 2015

PhDr. Vladimír Naxera, Ph.D., editor, 2015

Registrace MKČR E 19585
Vychází třikrát ročně.

ISSN (print) 1802-0364
ISSN (online) 2336-6346

OBSAH

STUDIE

Severní Korea v mezinárodních vztazích: jak uchopovat severokorejskou zahraniční politiku? 7
Lenka Kudláčová

Světový étos a interkulturní dialog: staronové nástroje k prevenci konfliktů v soudobém světě 27
Michal Rigel

Analýza etap ve výzkumu klientelismu v odborné literatuře 47
Ondřej Plachý

Ke strukturálním příčinám rozvinutí korupčního jednání v komunistických režimech 69
Vladimír Naxera

Vývoj verejnej správy v podmienkach samostatnej Slovenskej republiky 93
Eleonóra Kováčová

The possible applications of the Guard's World concept in the analysis of the Czech prison system 115
Lukáš Dirga

Strukturální analýza „první větve“ Mabinogionu podle Clada Lévi-Strausse 133
Kristýna Šebianová

Věštby v Asýrii 149
Martina Sepešiová

Na cestě od věty k textu 171
Dagmar Kolářiková

ROZHOVOR

Interview on the Republic of Macedonia with Zhidas Daskalovski 193
Přemysl Rosůlek

RECENZE

- Rastislav Kazanský a Radoslav Ivančik: Teoretické východiská skúmania konfliktov** 203
Jana Lasicová & Marek Mutňan
- Allison K. Shutt: Manners make a nation. Racial etiquette in Southern Rhodesia, 1910–1963** 205
Alfred Kramer
- Jana Peterková a kol.: Trendy a výzvy súčasnej diplomacie. Česká a slovenská perspektiva** 209
Marián Sekerák
- Ingeborg Fiala-Fürst (Hrsg.): Prager deutsche, deutschböhmisches und deutschmährische Literatur. Eine Neubestimmung** 215
Jan Kubica
- Daniel Srch: Na černé listině. Hollywoodští rudí a hony na čarodějnice v americkém filmovém průmyslu (1947–1960)** 220
Martin Liška

s. 7–190

STUDIE

Lenka Kudláčová

Michal Rigel

Ondřej Plachý

Vladimír Naxera

Eleonora Kováčová

Lukáš Dirga

Kristýna Šebianová

Martina Sepešiová

Dagmar Kolářiková

SEVERNÍ KOREA V MEZINÁRODNÍCH VZTAZÍCH: JAK UCHOPOVAT SEVEROKOREJSKOU ZAHRANIČNÍ POLITIKU?*

Lenka Kudláčová**

Abstract: *This article deals with the perspectives that are used to analyze North Korean foreign policy. In particular, it offers the perspective of an irrational or mad actor, the perspective of a rational actor, the ideological and cultural perspective, the identity perspective and, finally, the role theory-based perspective. These analytical approaches have their pros and cons and take into consideration various angles and aspects of North Korean foreign policy. These approaches are also based on different theoretical backgrounds. Consequently, they arrive to different interpretations of North Korean diplomacy and offer a broad spectrum for understanding this phenomenon.*

Key words: *North Korea, foreign policy analysis, rogue state, rationality, identity formation, role theory.*

*Článek vznikl jako součást projektu „Organizace občanské společnosti a jejich role při budování důvěry v konfliktních oblastech“ (SGS-2013-017) podpořeného v rámci Studentské grantové soutěže ZČU v Plzni.

**Mgr. Lenka Kudláčová, Katedra politologie a mezinárodních vztahů, Fakulta filozofická ZČU, lenca.kudlacova@gmail.com.

1. ÚVOD

Severokorejská zahraniční politika se zejména v posledních dvou až třech dekadách stala oblíbeným předmětem zájmu výzkumníků po celém světě a studie vznikající v této oblasti dokonce svým množstvím mnohdy převyšují počet analýz, které se zaměřují na vnitropolitické dění v KLDR. Dostupné jsou historizující práce mapující vývoj severokorejské diplomacie, publikace, které se věnují severokorejským vztahům s dalšími zeměmi (nejčastěji s USA či Korejskou republikou), texty mapující bezpečnostní implikace severokorejského jaderného programu v regionálním i globálním kontextu, co do počtu stále čtenější studie zohledňující procesy formování severokorejské zahraniční politiky a mnoho dalších. Vystupování na mezinárodní scéně je také jednou z oblastí týkající se politiky Severní Koreje, kterou můžeme oproti zkoumání vnitřního fungování severokorejského režimu podrobovat analýze relativně snadněji. Je možné analyzovat severokorejská zahraničně-politická prohlášení, dynamiku vývoje vztahů KLDR s různými státy nebo severokorejské zahraničně-politické cíle či motivace.

Po zhlédnutí širokého spektra literatury zjišťujeme, že se vyskytuje hned několik přístupů k analýze severokorejské zahraniční politiky, z nichž každý na zkoumanou problematiku nahlíží odlišnou optikou. Tyto analytické perspektivy nám mají různou měrou pomáhat uchopovat zahraniční politiku KLDR a také jí porozumět a každá z nich skýtá své výhody i úskalí. Závěry vycházející z aplikování některých níže představovaných pojetí (zejména pak perspektivy iracionálního aktéra) byly také zohledňovány diplomaty různých zemí, což je následně vedlo ke zformování konkrétní zahraničně-politické strategie mající dopad na další vývoj a dynamiku vztahů země, kterou reprezentují, s KLDR. Nejen z tohoto důvodu se domníváme, že je důležité existujícím analytickým rámcům věnovat patřičnou pozornost. Naším cílem v níže předkládaném textu je tedy tyto analytické perspektivy představit a podrobit je kritickému zhodnocení z hlediska jejich potenciálu přinášet porozumění a vysvětlení a jejich výhod a případných úskalí z nich plynoucích, rozšířit je pokud to jde o jejich teoretické zázemí v mezinárodních vztazích a následně také navrhnout další možnou perspektivu, která se zakládá na přístupu založeném na postulátech teorie rolí. Představované analytické perspektivy jsme identifikovali na základě poststudenoválečné debaty o severokorejské zahraniční politice na poli anglicko-jazyčných odborných periodik a dalších publikací. Zaměřujeme se právě na ně, neboť předpokládáme, že tyto debaty formují obraz Severní Koreje v akademické sféře i v rámci širší odborné veřejnosti. Tímto způsobem jsme vyčlenili celkem čtyři z pěti analytických pojetí. Jak jsme již avizovali v předchozích řádcích, jako poslední, tedy pátou perspektivu, navrhujeme inovativní přístup k analýze zahraniční politiky KLDR, který je založen na předpokladech teorie rolí.

Struktura textu bude kopírovat výše zmiňované cíle. Postupně představíme celkem pět rámců (či perspektiv, pojetí) používaných pro analýzu severokorejské zahraniční politiky. Konkrétně se bude jednat o pojetí šíleného či iracionálního aktéra, racionálně-realistické pojetí, kulturně-ideovou perspektivu, identitární perspektivu a konečně pojetí vycházející z teorie rolí. Následně u jednotlivých přístupů představíme autory, kteří s nimi pracovali, a poukážeme také na případy

praktických zahraničních politik, které byly vystaveny na bázi představených analytických perspektiv (pokud se vyskytly). V závěru shrneme výhody i úskalí, které jednotlivé přístupy skýtají. Na tomto místě je ještě potřeba podotknout, že až na výjimky nelze níže představované autory zcela jednoznačně a jasně „zaškatulkovat“ do jednoho ze čtyř, respektive pěti, přístupů. Níže v textu budeme mít možnost si na několika místech povšimnout, že autoři při své snaze uchopovat severokorejskou zahraniční politiku někdy kombinují postuláty více perspektiv. Hranice mezi představenými přístupy, respektive mezi jejich zastánci, se v některých případech mohou stírat a představená kategorizace proto není nijak deterministická.

2. SEVERNÍ KOREA JAKO ŠÍLENÝ, „ŠPATNÝ“ ČI IRACIONÁLNÍ AKTÉR: REZIGNACE NA VYSVĚTLENÍ?

Často se můžeme setkávat s úvahami o severokorejské zahraniční politice, které KLDR chápou jako iracionálního či šíleného aktéra.¹ Obsah tohoto pojetí výstižně představují (ovšem neztotožňují se s ním) Hazel Smith či také Victor Cha a David Kang (2003) a na tento analytický přístup ve svém textu před již více než dvaceti lety poukazyval také např. D. Roy (1994, 130–131). Severní Korea je zde chápána jako stát, jehož počínání se jaksi vymyká rámci „normálního“ či „standardního“ zahraničně politického jednání, neboť nesměruje k maximalizaci zisků. KLDR je chápána především jako nevyzpytatelný a nebezpečný stát, jehož zahraničně-politické motivace jsou velmi nekonzistentní a je prakticky nemožné je poznat, což vychází zejména z chronicky špatného vedení země (srov. Smith 2000, 602; Cha a Kang 2003, 3–4).

Nahlížení na Severní Koreu v tomto pojetí v podstatě odpovídá jejímu zařazení do kategorie tzv. nezbedného státu (*rogue state*). KLDR se opakovaně staví proti mezinárodním normám a pravidlům a navzdory uvalovaným sankcím chronicky a brutálně porušuje základní lidská práva vlastních občanů. Někteří autoři dokonce postupy režimu vůči částem vlastní populace² označují za genocidu (srov. např. Park 2012 či 2013). Touto perspektivou je objasňován taktéž vývoj severokorejského jaderného programu. KLDR se stáhla ze Smlouvy o nešíření jaderných zbraní a dále usiluje o vývoj vlastního jaderného arsenálu, protože je iracionálním aktérem, který v zásadě neusiluje o maximalizaci vlastních zisků a těmito kroky režim sám sobě škodí (srov. např. Sweeney 2013 či *The Economist* 2013).

Součástí této perspektivy je také tvrzení o velké obtížnosti či dokonce nemožnosti poznat Severní Koreu v důsledku absence hodnověrných (nejen) ekonomických dat. Ty fakticky bez výjimky podléhají vysokému stupni kontroly ze strany severokorejského režimu. Jak si však trefně všimá H. Smith (2000, 603), mnoho autorů a institucí publikující analýzy severokorejské zahraniční či ekonomické politiky své texty začínají s tvrzením, že v případě KLDR trpíme konstantním nedostatkem informací a že celá řada otázek týkajících se Severní Koreje je obestřena záhadou. Hned poté ovšem předkládají detailní sady dat podkládající jejich zjištění. Příkla-

¹ Hazel Smith (Smith 2000, 596–597) pro stejné pojetí používá označení tzv. sekuritizačního paradigmatu.

² Jde zejména o tzv. nepřátelskou třídu (*hostile class*), která představuje nejhůře postavenou skupinu obyvatel v severokorejské společnosti.

dem může být analýza severokorejského ekonomického počínání Marcuse Nolanda a Stephana Haggarda (Noland a Haggard 2011), kteří nejprve zdůrazňují zmiňovaný problém (ne)poznatelnosti, ovšem záhy prezentují ucelenou studii zkoumané problematiky doplněnou o přesná data. Zastánci tohoto přístupu také mnohdy tvrdí, že severokorejský režim je „mistrem klamu“, což činí jakékoliv kritické zhodnocení nejen zahraniční politiky KLDLDR v podstatě nemožným. To koreluje s často se vyskytujícím tvrzením o tom, že Severní Korea navenek zveřejňuje jen velmi omezené množství informací, které navíc trpí tím, že představují spíše to, co sama KLDLDR skutečně „chce zveřejnit“ nežli to, co koresponduje s realitou.

Výše popsaná perspektiva tudíž ve své podstatě nepřináší ucelené vysvětlení severokorejské zahraniční politiky a vlastně ani neusiluje o její pochopení. Její zastánci, z pravidla diplomaté či politici, kteří měli možnost se severokorejskými představiteli jednat, spíše tvrdí, že severokorejské počínání vlastně nejde smyslně objasnit, neboť je iracionální a nahodilé, respektive počínání režimu vysvětlují jeho iracionalitou. To však k pochopení severokorejské zahraniční politiky příliš nepřispívá. Také tohoto faktu si všímá Denny Roy (1994), Hazel Smith (2000; 2015), Roland Blaker (2003) či např. Scott Snyder (1999). Jejich kritika přístupu zaměřeného na iracionalitu KLDLDR pramení především z toho, že skýtá jen velmi omezené možnosti objasnit motivace severokorejského zahraničně-politického počínání a přispívá ke zkreslenému pohledu na celou problematiku. Přijetí těchto pozic mělo také dopad na praktické zahraniční politiky Spojených států či Korejské republiky vůči KLDLDR: přispívalo k odklonění od dialogu a politiky angažmá³ s KLDLDR a k celkové rezignaci na řešení existujících problémů. Tvrzení nejen amerických diplomatů o šílené, bizarní a nevypočitatelné Severní Koreji má své kořeny zejména v době studené války, pramení především z tehdejšího nedostatku informací a čistě nepřátelských vztahů mezi USA a KLDLDR a přetrvává i v době po skončení bipolární konfrontace (Snyder 1999, 5–6; Smith 2000, 604). V případě Spojených států se toto pojetí velmi výrazně projevovalo u administrativy George Bushe mladšího, která usilovala o izolaci Severní Koreje, ale také v politice Baracka Obamy a doktríně tzv. strategického vyčkávání (srov. Klingner 2012, 2–3, 18; Chanlett-Avery a Rinehart 2014, 4). Jak dále podotýká Roy (1994, 131), z mýtu severokorejské iracionality a nevypočitatelnosti velmi těžila také jihokorejská vláda v době demokratické tranzice i po ní: čím horší reputaci se v očích mezinárodního společenství těšil Pchjongjang, tím lépe naopak vypadal Soul.

Pokud bychom měli zmínit ještě několik dalších autorů, kteří s touto perspektivou pracují, je to zcela zjevně William C. Triplett (2004), jehož kniha s názvem „*Nezbedný stát: jak jadernými zbraněmi ozbrojená Severní Korea ohrožuje Ameriku*“ přesně zapadá do perspektivy vyzdvihující iracionalitu KLDLDR. Jak již také bylo naznačeno výše, optikou iracionálního aktéra na Severní Koreu pohlížela také řada politiků i diplomatů, jmenovitě např. R. Gallucci, na jehož prohlášení poukazyval S. Snyder (1999, 5) či také členové Kongresu Spojených států amerických za Republikánskou stranu Ch. Cox či B. Gilman (citováni v Cha a Kang

³Politika angažmá se Severní Koreou či tzv. *sunshine policy* (v češtině poněkud krkolomně politika slunečního svitu) aplikovaná ze strany Jižní Koreje přibližně mezi léty 1998 a 2008 navzdory její rozšířené kritice jednoznačně přispěla ke zlepšení humanitární krize uvnitř KLDLDR, ale také k většímu pochopení mezi KLDLDR a Západem (viz dále v textu).

2003, 3). Toto pojetí je také velice časté v novinových článcích pojednávajících o Severní Koreji, jmenovitě např. článek publikovaný v deníku *The Independent*, kde je Kim Čong-il popisován jako malý muž s vášní pro výrobu bomb (Coonan 2006), a mnoho dalších.

Můžeme do značné míry pozorovat, že koncepce KLRD jako iracionálního aktéra souvisí s nedostatečným náhledem směrem dovnitř, který často koreloval s nedostatečnou snahou o porozumění. Jedná se tedy o analytické pojetí, které v době studené války, ale i po jejím skončení, silně dominovalo zejména v žurnalistické a prakticko-politické sféře a k jeho narušení mimo jiné přispělo až částečné otevření KLRD v 90. letech. K tezi o iracionalitě KLRD můžeme dále doplnit, že do velké míry vychází ze snahy aplikovat západní logiku a západní měřítko na nezápadní svět (Levkowitz 2007, 97) a přináší tak zkreslený pohled. Také Leon Sigal (1997) ve své knize věnované analýze vztahů USA a Severní Koreje po skončení studené války si všimá, jak škodlivý pro americkou diplomacii byl pohled na Severní Koreu perspektivou iracionálního aktéra. Z výše zmíněného tedy logicky vyplývá, že hlavním nedostatkem tohoto přístupu je jeho příliš slabý vysvětlující potenciál, přílišné zjednodušování reality komplexní zahraniční politiky Severní Koreje a snad i její vytrhávání z kulturně-ideového kontextu. S tím souvisí také výše avizovaný problém, totiž že touto perspektivou na KLRD pohlíží celá řada západních diplomatů, kteří mnohdy pod jejím vlivem nesprávně interpretují severokorejské kroky a utvářejí si také zavádějící závěry o této zemi. Výhodou přístupu je snad jeho jednoduchost, nicméně ta bohužel vzniká na úkor přílišné mělkosti a etnocentričnosti perspektivy. Můžeme tudíž říci, že tento přístup k severokorejské zahraniční politice je zastaralý, do značné míry přežitý a k dalšímu vědeckému zkoumání problematiky nevhodný.

3. KLRD JAKO RACIONÁLNĚ JEDNAJÍCÍ AKTÉR: RACIONÁLNĚ-REALISTICKÁ PERSPEKTIVA

Pojetí racionálního aktéra se rozvíjelo přibližně od poloviny devadesátých let, a jak již bylo naznačeno výše, souviselo s nuceným (a částečným) otevřením KLRD mezinárodnímu společenství, respektive s jejím hledáním nových podporovatelů mezi státy, které byly do té doby chápány jako úhlavní nepřítelé, tj. především Jižní Korea a Spojené státy.⁴ Zmiňované otvírání Severní Koreje okolnímu světu začalo přinášet dosud nepoznané informace a data o této zemi a spolu s přílivem humanitárních pracovníků také mnohem intenzivnější kontakty Severokorejců s cizinci. To byly důležité faktory,⁵ které přispěly k narušení dřívější koncepce západu počítající pouze s iracionálníou či šlenstvím KLRD. Postupně se začal objevovat pohled

⁴K nově získaným a tolik odlišným podporovatelům si byla KLRD nucena vytvořit jiný přístup než ten, který zaujímala např. vůči SSSR. Byl často založen na strategii tzv. balancování na hraně, respektive na promyšleném střídání období ústupků a eskalace (např. v podobě vojenských provokací). Právě to jí mělo pomoci získávat potřebnou ekonomickou podporu.

⁵Za další důležitý faktor lze v tomto ohledu považovat jihokorejský přechod k demokracii, v jehož důsledku se zde postupně utvářela robustnější akademická komunita snažící se porozumět severokorejským politickým krokům. Jak uvidíme dále v tomto textu, byla to také především jihokorejská akademická komunita, která až před nedávnem začala ve snaze porozumět Severní Koreji více využívat „domorodé“ perspektivy.

na KLDK jakožto na racionálního aktéra volícího mezi dostupnými politickými alternativami na základě přesvědčení o jejich užitečnosti, pokud jde o dosahování vlastních zahraničně-politických cílů. Zastánci tohoto pojetí tyto cíle často hledali a mnohdy dospívali k názoru, že primárním cílem severokorejského režimu je zajištění vlastní bezpečnosti (srov. Kim 2011).

Zatímco předchozí pojetí bylo vystavěno především na studenoválečných zkušenostech západních států a diplomatů, autoři zastávající racionální analytickou perspektivu na zahraniční politiku KLDK pohlížejí optikou realisty vyzdvihované strategie odstrašení či tzv. balancování na hraně. Tvrdí, že primárním cílem Severní Koreje je zajistit vlastní přežití. Toho má být dosahováno buď skrze odstrašení potenciálních vyzyvatelů, kteří se v mezinárodním společenství vyskytnou nebo skrze *ad hoc* uskutečněnou a pouze dočasnou mezinárodní spolupráci. Podle zastánců racionality KLDK se země vesměs pohybuje mezi těmito dvěma politickými alternativami na základě racionálního zhodnocení aktuální situace, která na mezinárodním poli panuje. Jaderný program má Severní Koreji sloužit k navýšení vlastního vyděračského potenciálu vůči ostatním státům⁶ (srov. Klinger 2012, 4).

Touto perspektivou na severokorejskou zahraniční politiku pohlíží také Yong-ho Kim (2011, 88), který na příkladu vztahů mezi Severní Koreou a Spojenými státy po skončení studené války demonstruje, že KLDK úspěšně využívala svůj jaderný program (respektive hrozby týkající se vývoje jaderných zbraní) k navázání bilaterálních vztahů s USA. Rovněž podotýká, že Severní Korea reagovala mnohem citlivěji na podněty týkající se politického přežití dynastie Kimů, které považuje za primární cíl severokorejského režimu, než na ekonomické sankce či stimuly. Jako příklad dále uvádí situaci z první poloviny 90. let, kdy americká snaha zintenzivnit své vojenské angažmá na poloostrově spolu se smrtí Kim Ir-sena znamenala pro KLDK takový otřes a takové obavy z pádu stávajícího režimu, že bylo téměř dosaženo diplomatického řešení severokorejské jaderné otázky. Poznává také, že KLDK svůj image nezbedného státu usilujícího o zisk jaderných zbraní udržuje vědomě, za účelem dosahování potřebných ústupků mezinárodního společenství (Kim 2011, 94–95).⁷ Ekonomické stimuly tudíž nepřinášely kýžené ústupky Severní Koreje požadavkům USA a Korejské republiky proto, že ochrana blahobytu vlastních obyvatel, ke kterému ekonomické stimuly ze zahraničí směřovaly, jednoduše nikdy nebyla prioritou severokorejského režimu.⁸

Optikou racionality na severokorejskou zahraniční politiku pohlíží také již zmiňovaná Hazel Smith (2000, 614–615), která více zdůrazňuje nutnost zohledňovat také historický kontext politického vývoje KLDK a všimnout si, že severokorejská zkušenost s opakovaným vměšováním velmocí do vnitřních záležitostí Koreje spolu

⁶Tento fakt také úzce souvisí s tím, že KLDK po několik let prostřednictvím vyjádření své ochoty jednat o svém jaderném programu (ponechme stranou, do jaké míry byla toto vyjádření ochoty upřímná) byla schopna zajišťovat si dodávky ekonomické pomoci ze zahraničí.

⁷Perspektivu racionálního aktéra přijímají ve své studii také Kim a Choy (2011), kteří tvrdí, že KLDK své zahraničně-politické kroky odvíjí od racionálního kalkulu: pokud KLDK vnímala svou bezpečnostní situaci jako stabilní, přijala kooperativní zahraničně-politické kroky. Pokud však cítila vnější ohrožení, uplatnila konfrontační kroky (Kim a Choy 2011, 484–485).

⁸Podobnou logiku je možné použít při úvahách o ekonomických sankcích. Zastávající perspektivy racionálního aktéra by podotkl, že nízká receptivita KLDK vůči nim souvisí s tím, že režim ekonomickou výkonnost nepovažuje za svůj primární cíl.

s všudypřítomnou atmosférou hrozeb významně formovala styl i cíle její zahraniční politiky.

Je zjevné, že pojetí Severní Koreje jakožto racionálního aktéra skýtá vyšší vysvětlující potenciál než pohled předchozí. Tato perspektiva čerpající převážně z premis realismu v mezinárodních vztazích také nerezignuje na poznatelnost KLDK, ačkoliv stále přiznává existenci jistých obtíží při jejím zkoumání. Jak dále podotýká Potts (2013), pohled na severokorejskou zahraniční politiku touto optikou otevírá prostor pro predikování politických kroků severokorejského režimu. Přístup tedy nabízí vysvětlení počínání Severní Koreje, ze kterého se těší především realisté v mezinárodních vztazích. Z toho můžeme vyvodit i jeho kritiku vycházející z více interpretativních pozic k analýze zahraniční politiky, totiž že přespříliš počítá s instrumentální racionalitou aktérů odvozenou z mikroekonomických postulátů a nezohledňuje vlivy momentálních pohnutek a osobností jednotlivých politických elit na formování zahraniční politiky. V případě této perspektivy je obtížné říci, zda zůstává přístupem, se kterým bychom při analýze severokorejské zahraniční politiky měli dále pracovat. Pokud se k němu uchýlíme, závěry z něj vycházející bychom neměli chápat jako ultimátní vysvětlení zkoumaného fenoménu, ale jako jednu z jeho možných interpretací.

4. KULTURNĚ-IDEOVÁ PERSPEKTIVA: HLEDÁNÍ PRESTIŽE JAKO ZÁSADNÍ DETERMINANTA SEVEROKOREJSKÉ ZAHRAJNÍ POLITIKY

Jak už název vypovídá, tato perspektiva zohledňuje kulturně-ideové kořeny severokorejského národa a hledá v nich zdroje porozumění zahraniční politice KLDK. K této perspektivě se přibližovaly úvahy některých autorů o severokorejském důrazu na vlastní prestiž (srov. např. Hughes 2007, 76; Ogawa 2015; Zheng 2015). Zde však byla jako faktor ovlivňující zahraniční politiku chápána spíše doplňkově. Také Rüdiger Frank (2010, 20) předpokládal, že severokorejský režim klade na svou mezinárodní image velký důraz a že to může mít určitý vliv na formování jeho zahraniční politiky.

Kulturně-ideovou perspektivu detailně rozvíjejí zejména Chung-in Moon a Ildo Hwang (2014). Autoři vycházejí z předpokladu, že (zahraniční) politika národů severovýchodní Asie je ovlivněna konfuciánskou tradicí společenského a politického uspořádání, jehož hierarchický charakter způsobuje, že status, pomyslné „zachování tváře“ a udržení vlastní prestiže a sebeúcty, má pro tyto společnosti zcela zásadní význam a narušení těchto hodnot zpravidla znamená ohrožení identity a cti daného národa. Jako příklad autoři uvádějí japonskou kolonizaci Koreje z první poloviny 20. století, která Korejce silně ponížila, zničila předchozí tradičně hierarchické uspořádání a v důsledku toho podkopala jejich identitu (Moon a Hwang 2014, 8).

Autoři dále tvrdí, že extrémní formu výše popsané „politiky zachování tváře“ (*face politics*) můžeme nalézat u současné Severní Koreje. Na vrcholu hierarchického sociálního uspořádání zde přirozeně stojí osobnost vůdce, jehož důstojnost je pro režim alfou a omegou veškerého bytí a její pošpinění se de facto rovná ohrožení identity celého národa. Dalším klíčovým prvkem severokorejské identity, kterou Moon a Hwang uvádějí (2014, 30), je také ideologie *čuč-che*, která s sebou nese

důraz na soběstačnost a nezávislost národa. Podle obou autorů spojením vlivů těchto dvou aspektů můžeme dospět k vysvětlení celé řady zahraničně-politických kroků Severní Koreje vůči Korejské republice, zejména pak její nepřátelské rétoriky a provokací. Ty podle Moona a Hwanga vznikaly jako jistá forma ohrazení sebe sama proti znemožňování, zneuznání a hanobení osobností vůdců KLRD ze strany Jižní Koreje, zejména pak v době administrativy prezidenta I Mjong-baka (srov. Moon a Hwang 2014, 12–13 a 29).

Podobné usuzování můžeme využít i při hledání příčin severokorejských provokací vůči Spojeným státům. Vysoce konfrontační vyjádření prezidenta G. Bushe mladšího směřující často přímo proti osobě Kim Čong-ila (srov. Kudláčová 2014, 97) vyvolávala podobné reakce Severokorejců, jako v předchozím zmiňovaném případě fungovala obdobná logika ve stylu: znemožnění vůdce → narušení národní důstojnosti → severokorejská odplata. Autoři dále zmiňují, že výše uvedené směřování KLRD podtrhuje její svázanost s tzv. válečnickou kulturou (*warrior culture*), kde je tradičně kladen velký důraz na čest a status (srov. také Kudláčová 2014, 14). Doplňme ještě, že důraz na kulturu válčení v KLRD byl ještě zintenzivněn v 90. letech s Kim Čong-ilem zavedenou politikou preferování armády (*songun čončchi*).⁹

O formativním vlivu *ču-čche* na severokorejskou politickou kulturu a zahraniční politiku uvažuje také Kenneth Quinones (2009). Podobně jako Moon a Hwang podotýká, že porozumění této ideologii, která hlásá soběstačnost a nezávislost Severní Koreje, nám umožňuje pochopit celou řadu severokorejských diplomatických počínů, včetně častých vojenských provokací či ostrého vymezování sebe sama proti USA či Japonsku jakožto zemí, které kvůli svému imperialistickému charakteru ztělesňují hrozbu pro severokorejskou nezávislost (Quinones 2009, 36). Zároveň však také konstatuje, že severokorejské elity se postupně více přiklánějí ke kombinování postulatů vycházejících z *ču-čche* s politickým pragmatismem (Quinones 2009, 37).¹⁰

Kulturně-ideová perspektiva nám nabízí rovněž odlišný pohled na výše zmiňovanou logiku odstrašení, se kterou argumentují zastánci dříve popisované perspektivy racionálního aktéra. Pokud podrobíme třeba jen hrubému srovnání vojenské kapacity Severní Koreje a USA, je zcela jednoznačné, že asymetrie v neprospěch KLRD je příliš silná, než aby Severní Korea mohla skutečně odstrašovat Spojené státy (Hayes a Bruce 2011). Prostřednictvím kulturní perspektivy se tak Moon a Hwang opět dostávají k tomu, že rozvoj jaderného programu Severní Korea využívá spíše k zachování vlastní tváře a důstojnosti na mezinárodním poli, nežli k odstrašování potenciálních nepřátel (navzdory tomu, že režim takto mnohdy argumentuje) (Moon a Hwang 2014, 23).

Můžeme konstatovat, že kulturně-ideový pohled na severokorejskou zahraniční politiku nám oproti výše popisovaným alternativám umožňuje odklonit se od úvah založených na pragmatismu či racionalitě Severní Koreje směrem blíže k zohlednění vnitřních nemateriálních faktorů s potenciálním vlivem na formování zahraniční politiky. Výhodou této perspektivy je taktéž její oproštění od západocentrického

⁹Vlivem politiky preferování armády a ideologie *ču-čche* na zahraničně-politické chování Severní Koreje se zabývá také Park (2010).

¹⁰Tím Quinones de facto kombinuje perspektivu racionality KLRD s ideovou perspektivou.

pohledu, který ovlivňuje dvě předcházející analytické alternativy. Nevýhodu tohoto přístupu „zevnitř“ však nalézáme v obtížích souvisejících s poznatelností vnitřních motivací režimu, neboť úvahy tohoto typu se obzvláště v případě Severní Koreje nutně ocitají na pomyslném „tenkém ledu“ spekulativních závěrů. Pokud jde o jeho zařazení z hlediska teorií mezinárodních vztahů, v důsledku zohledňování vlivů vnitřních myšlenkových aspektů na zahraniční politiku má pravděpodobně nejbližší k liberálnímu proudu. Z hlediska další využitelnosti pro vědecký výzkum platí u tohoto přístupu prakticky totéž, co bylo zmíněno u předchozího, totiž že závěry z něj vycházející je nutné chápat spíše jako jednu z více možných interpretací severokorejského zahraničně-politického jednání.

5. IDENTITÁRNÍ PERSPEKTIVA: DICHOTOMIE MY VS. ONI

Tato neotřelá a při pohledu na zahraniční politiku KLRD málo rozšířená analytická perspektiva se přiklání k interpretativní a kritické tradici analýzy zahraniční politiky. Zohledňuje to, jakým způsobem aktérova interpretace vnějších hrozeb vůči vlastnímu vnitřnímu bezpečí zpětně ovlivňuje formování jeho vlastní identity.¹¹ Hlavním předpokladem v rámci těchto úvah je to, že vymezení sebe sama (Self) vůči jinakosti těch druhých (The Others) od základu utváří naší identitu. Touto optikou na severokorejskou zahraniční politiku vůči Korejské republice a částečně také vůči Spojeným státům pohlíží Young Chul Cho (2011). Základem jeho úvah je vlastně úplné popření výše nastíněné perspektivy racionálního aktéra v tom smyslu, že zahraniční politika Severní Koreje primárně neslouží k uspokojování zájmů, nýbrž k utváření a přetváření vlastní státní identity, která posléze také formuje zájmy a chování Severní Koreje doma i v zahraničí (Cho 2011, 313–314). Mezi identitou státu a jeho zájmy tudíž existuje intersubjektivní vztah. Cho dále předpokládá, že Severní Koreu nelze chápat jako unitárního a racionálního aktéra, ale spíše jako sociální konstrukt, který je na více místech zapojen do debat ohledně vlastní identity. Autor se také staví proti demonizaci Severní Koreje, čímž rovněž vystupuje proti dříve představenému pojetí KLRD jakožto iracionálního aktéra. Odmítá také vytvářet strategie dalších postupů vůči ní a podle svých slov usiluje o přehodnocení doposud vzniklých úvah o severokorejské politice (Cho 2011, 315–316).

Cho konkrétně k analýze severokorejské zahraniční politiky vůči Jižní Koreji přistupuje optikou konstruování sebe sama (Self) a těch druhých (The Others) skrze severokorejský diskurz tzv. národní spolupráce. Dochází k zjištění, že KLRD Jižní Koreu vnímá v různých kontextech třemi různými způsoby, a to: (I) jako domnělou součást vlastní identity (Imagined Self); (II) jako pošpiněnou, ale silnou součást vlastní identity (*Tainted but Strong Self*); (III) jako toho druhého, který KLRD ohrožuje (*Threatening Other*). První zmiňovaný příklad, kdy je Jižní Korea chápána jako integrální součást severokorejské identity, kterou je třeba asimilovat, je hojně využíván v severokorejských textech věnovaných úvahám o sjednocení

¹¹Srovnej např. studii Davida Campbella týkající se americké zahraniční politiky jakožto jednoho z klíčových zdrojů při formování identity USA (Campbell 1998). Postmoderní obrat, ke kterému identitární perspektiva směřuje, nás rovněž dovádí k problematice derridovských úvah o logocentrismu a binárních opozicích, na jejichž základě podle postmodernistů uchopujeme okolní svět.

Koreje, které má být realizováno pouze korejským národem bez zásahů vnějších sil¹² (Cho 2011, 327). Druhé pojetí se pak objevuje tam, kde KLDK vyzdvihuje vlastní morální a kulturní nadřazenost a své poslání být pro Jižní Koreu učitelem a vzorem. Je zároveň spojeno se severokorejskými obavami z působení kapitalistických vlivů z Jižní Koreje, které by mohly vyplýnout z pouze jednostranné ekonomicky orientované spolupráce. KLDK proto vyzývá ke komplexní a mnohostranné kooperaci obou Korej (Cho 2011, 333–334). Konečně poslední obraz režim spojuje s jistými segmenty jihokorejské společnosti, které odmítají či se snaží eliminovat hodnoty severokorejského národa. Tyto části jihokorejské společnosti jsou chápány jako pomyslná pátá kolona Spojených států, jako někdo, kdo zaprodává vlast a musí být tudíž z korejského národa vyňat (Cho 2011, 335–336).

Choův pohled na severokorejskou zahraniční politiku, který zde nazýváme identitární perspektivou, umožňuje zachytit vzájemně konstitutivní vztah mezi tím, jak severokorejský režim vnímá sebe sama a jak toto vnímání ovlivňuje formování vztahů s okolním světem. Tento pohled, podobně jako i předchozí kulturně-ideová perspektiva, je zacílen především na porozumění procesům formování zahraničně-politických rozhodnutí a jejich následné implementace v podobě praktické diplomacie. To obě perspektivy posouvá nad rámec tradičně spíše západocentrických úvah o severokorejské zahraniční politice. Hlavní výhodou doposud tak málo rozšířeného identitárního pohledu je tedy jeho přihlížení k intersubjektivnímu charakteru zahraniční politiky a k samotnému procesu jejího utváření. Jistým úskalím přístupu může být výše zmíněná rezignace na vytváření plánů dalších postupů vůči Severní Koreji, což je do značné míry spojeno s jeho postmoderním (respektive postpozitivistickým) zázemím. Identitární pohled na severokorejskou zahraniční politiku je stále spíše marginální a další vědecké zkoumání z ní vycházející by mohlo přinášet další inovativní a zajímavé poznatky o zkoumané problematice. Proto by si zasluhovala snad i větší míru pozornosti odborníků analyzujících zahraniční politiku KLDK.

6. PŘÍSTUP ČERPAJÍCÍ Z TEORIE ROLÍ: SEBEPREZENTACE NAVENEK JAKO MOŽNÁ CESTA K POROZUMĚNÍ?

Teorie rolí¹³ nabízí možnost přistupovat k analýze severokorejské zahraniční politiky unikátním způsobem, který na případu KLDK s výjimkou spíše okrajové analýzy provedené Holstim na počátku 70. let, která se vztahovala na období let 1965–1968 (Holsti 1970), dosud nebyl aplikován. Inovativnost spočívá zejména v nahlížení na zahraniční politiku optikou sebe prezentace národa v mezinárodním společenství. Hlavní předpoklad teorie rolí je následující. Způsob, jakým stát navenek prezentuje vlastní roli (tzv. koncepce národní role, *national role conception*), koreluje s jeho praktickými zahraničně-politickými kroky (tzv. realizace národní role, *national role performance*).

¹² Autor na tomto místě poukazuje na obrat „*by-our-nation-itself*“ (korejsky *wri minddzok kiriri*), který se často vyskytuje v severokorejských prohlášeních.

¹³ Označení „teorie rolí“ je poněkud zavádějící, neboť se nejedná v přesném slova smyslu o teorii: ta by měla fungovat jako vysvětlující model (srov. Beneš 2009, 24). Teorie rolí však funguje spíše jako konceptuální aparát umožňující uchopení a analýzu komplexního světa zahraniční politiky.

Výhodou tohoto přístupu je, že s jeho pomocí můžeme, jak podotýká Le Pestre (1997, 5), „[...] *definovat národní zájmy a přitom se odklonit od konceptů moci a národního zájmu*“. Teorie rolí rovněž skýtá potenciál uchopovat nemateriální aspekty zahraničně-politického chování států (Breuning 2011, 22) a také umožňuje sledovat kontinuitu a stabilní vzorec severokorejské zahraniční politiky i její proměny. Tak lze učinit vzájemným srovnáním identifikovaných sad koncepcí národních rolí¹⁴ v po sobě následujících letech. Tato perspektiva taktéž utváří styčnou plochu mezi rovinami analýzy, konkrétně mezi hladinou jednotlivce, společnosti i (sub)systému: to, jakým způsobem elity (jednotlivci) chápou roli vlastního národa (jednotka) souvisí s jeho interakcí s okolním prostředím (/sub/systém) (srov. Le Pestre 1997, 6–7). Přijmeme-li zmiňovaný ústřední předpoklad teorie rolí o existenci korelace mezi koncepcemi národní role a praktickou zahraniční politikou (tedy realizací národní role), identifikace sady koncepcí národních rolí pak přispívá k omezení množství alternativ zahraničně politického chování, ke kterému se Severní Korea může uchýlovat. Tím se rovněž otevírá prostor pro porozumění zahraničně-politických kroků KLDK: koncepce národní role vlastně fungují jako pomyslný magnet, ke kterému jsou přitahována jistá očekávání okolí a do určité míry limitována suma zahraničně-politických kroků.

Další klad námi zvoleného přístupu je přímo spojen s problematickým přístupem k hodnověrným informacím, na který poukazuje řada pozorovatelů KLDK. Sofiane Sekhri (2009) si všímá problému hledání vhodných nástrojů pro studium zahraniční politiky zemí Třetího světa a její poznatky je možné trefně vztáhnout na analýzu zahraniční politiky Severní Koreje. Zmiňuje častou uzavřenost zkoumaných států, nedostupnost spolehlivých dat ohledně rozhodovacích procesů či fungování byrokratických sítí, či problematiku využitelnosti projevů vůdců, u kterých je často předpokládána jejich neupřímnost či iracionalita. Tvrdí však, že přístup využívající teorii rolí umožňuje tyto problémy překonávat či alespoň zmírňovat (Sekhri 2009, 424 a 431). Je tomu tak proto, že radí výzkumníkovi zaměřit se na sebe prezentaci národa, která je fakticky dostupná vždy. Využitelnost teorie rolí při analyzování nedemokratických a svým charakterem uzavřených režimů potvrzuje i již existující studie věnující se jiným uzavřeným režimům.¹⁵

Nabízí se taktéž otázka, z jakého myšlenkového proudu v mezinárodních vztazích teorie rolí vychází. Původní práce aplikující teorii rolí se přikláněly spíše k neorealistickému zázemí: role byly vnímány převážně jako strukturální proměnné (Breuning 2011, 18), na které mají vliv zejména materiální kapacity dané země.¹⁶ Když nejspoději od počátku 90. let vzestup zaznamenal sociálně konstruktivistický proud, do popředí se dostávalo chápání role jakožto intersubjektivně utvářené proměnné formující se vzájemným působením aktéra a struktury.¹⁷ Právě konstruk-

¹⁴Koncepce národních rolí lze identifikovat s využitím obsahové analýzy severokorejských zahraničně-politických prohlášení.

¹⁵Jmenujme např. studie věnující se Číně (Shih 1988 či Beylerian a Canivet 1997), Bělorusku (Chafetz, Abramson a Grillot 1996) či skupinám nedemokratických zemí Třetího světa (Sekhri 2009).

¹⁶Nadčasově nicméně působí Holstiho text, kde již prakticky dvacet let před prosazením sociálního konstruktivismu v mezinárodních vztazích předjímá jisté konstruktivistické předpoklady (srov. Holsti 1970, 240, zejm. schéma 2).

¹⁷Více k problematice teoretického ukotvení teorie rolí viz Beneš (2009 či 2010).

tivistický proud¹⁸ dal prostor odlišnému směřování zahraničně-politických analýz využívajících teorii rolí. Ty se mimo jiné začaly více zabývat procesem změny rolí či vnějšími a vnitřními aspekty, které ovlivňují formování koncepcí národních rolí (např. Walker 2004; Nabers 2011; Flockhart 2011 aj.).

Dnes je teorie rolí schopna vytvářet přemostění napříč myšlenkovými proudy mezinárodních vztahů, zejm. pak mezi neorealismem a sociálním konstruktivismem. Toto pojetíko nacházíme již při identifikaci zdrojů koncepcí národních rolí, které mohou být materiálního/objektivního rázu (např. poloha daného státu), ovšem mohou vycházet také z interakcí daného státu s jeho okolím. Jistým úskalím jejího využití může být nedostatečná metodologická přísnost. Walker (podle Thies 2009, 32) podotýká, že tento problém souvisí s tím, že teorie rolí pracuje s příliš širokým repertoárem konceptů. Dle Camerona Thiese je však možno dosáhnout nejvyšší míry metodologické rigoróznosti, pokud postupujeme cestou obsahové analýzy projevů lídrů za účelem kódování koncepcí národních rolí (Thies 2009, 32), neboť studie tohoto typu sledují standardní procedury a metodiku využívanou v obsahové analýze.

Jestliže se rozhodneme využívat při analyzování severokorejské zahraniční politiky perspektivu teorie rolí, získáváme tím možnost sledovat její dlouhodobější vzorce. Přístupem založeným na obsahové analýze můžeme taktéž vytvořit jistou mapu změn rolí, které na sebe KLDK v daném zkoumaném časovém rámci brala. Pokud k identifikaci koncepcí národních rolí využijeme zmíněnou obsahovou analýzu severokorejských zahraničně-politických prohlášení, získáváme navíc obstojnou metodologickou základnu, která získaným poznatkům dodává na síle. Teorie rolí tedy skýtá potenciál zachycovat dynamiku severokorejské zahraniční politiky, což rovněž patří mezi klady tohoto přístupu. Poté, co identifikujeme koncepcie národních rolí postupně ve všech letech předem zvoleného zkoumaného období, můžeme následně zhodnotit i trendy jejich proměn, tedy zda ke změnám docházelo graduálně či náhle, např. s ohledem na výrazné změny v regionálním či mezinárodním systému. Oproti dříve představeným pohledům na analýzu severokorejské zahraniční politiky tak perspektiva teorie rolí nabízí větší možnost zaměřit se na proces vývoje a proměn severokorejského zahraničně-politického směřování za využití obstojného metodologického zázemí. Naopak slabinou, která je spojena s využíváním tohoto přístupu, je nedostatek vysvětlujícího potenciálu v situacích, kdy koncepcie národních rolí nekoreluje s praktickými zahraničně-politickými kroky KLDK. Navzdory tomu se však jedná o přístup, z jehož aplikování můžeme získat řadu neotřelých zjištění o severokorejském zahraničně-politickém směřování.

¹⁸S konceptem role pracoval ve svém článku i později publikované knize i Alexander Wendt (1992, 419–422; 1999).

Schéma 1. Srovnání přístupů k severokorejské zahraniční politice.

Chart 1. Comparison of the Perspectives on the North Korean Foreign Policy.

Přístup	Silné stránky	Slabiny	Typ perspektivy	Teoretické zázemí v MV
Iracionální aktér	jednoduchost, srozumitelnost	velmi slabý vysvětlující potenciál, západně-etnocentrický pohled, přináší neúplné či zkrácené závěry	pohled zvnějšku	realismus (nicméně racionalita v případě KLDK dle tohoto pohledu absentuje)
Racionálně-realistický přístup	možnost predikovat následující chování po ose racionální volby a realismu v MV, relativně silný vysvětlovací potenciál	západně-etnocentrický pohled, přílišné spoléhání se na logiku instrumentální racionality	pohled zvnějšku	realismus
Kulturně-ideový přístup	zohlednění vlivu vnitřních nemateriálních aspektů s vlivem na formování severokorejské ZP	příliš úzké zaměření – kultura a ideologie jako jediný zdroj ZP; problém poznatelnosti vnitřních determinant ZP KLDK	pohled zevnitř	liberalismus
Identitární přístup	zohlednění role intersubjektivních interakcí při formování severokorejské ZP, zohlednění vztahu mezi identitou a ZP	rezignace na hledání nových postupů vůči KLDK	pohled zevnitř	sociální konstruktivismus
Přístup vycházející z teorie rolí	umožňuje systematické a kontinuální sledování vývoje ZP a zachycení momentů změny	na Severní Koreu pohlíží jako na unitárního aktéra; v případě nevyužití obsahové analýzy může klesat metodologická rigoróznost, nedostatečný vysvětlující potenciál	kombinace vnitřní a vnější perspektivy	původně neorealismus; později spíše umírněný sociální konstruktivismus

Zdroj: zpracováno autorkou

7. MÍSTO ZÁVĚRU: SROVNÁNÍ PŘEDSTAVENÝCH PŘÍSTUPŮ A SHRNUTÍ

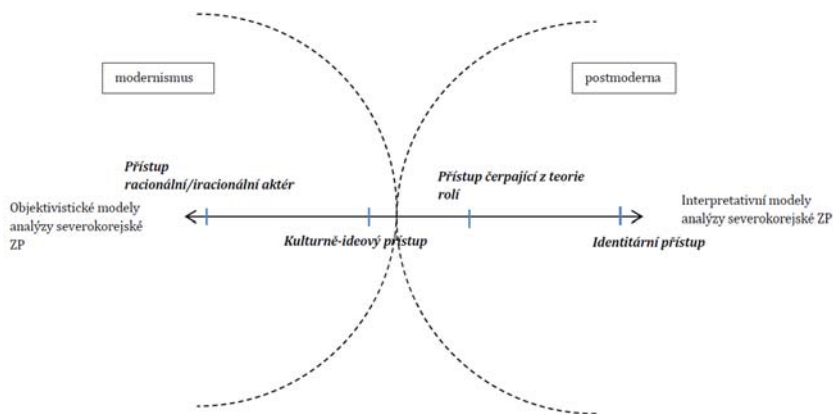
Výše v textu představené přístupy k analýze severokorejské zahraniční politiky spolu s výhodami a nevýhodami spojenými s jejich přijetím a přibližným zařazením, pokud jde o teoretické zázemí v mezinárodních vztazích, shrnuje schéma 1 a schéma 2. Závěrem si tyto přístupy srovnáme.

Je zjevné, že ačkoliv se zformovalo několik způsobů, jakými můžeme nahlížet na severokorejskou zahraniční politiku, nejčastěji se stále můžeme setkávat s prvním z pěti zmiňovaných, který počítá s iracionalitou KLR. Naše analýza však poukázala na jeho slabý vysvětlující potenciál, ale i na zkreslenost úsudků vycházejících z používání tohoto přístupu. Problémem je to, že tato perspektiva paradoxně dosud nejvíce ovlivňovala vrcholné politické představitele (ať už Spojených států, Korejské republiky či dalších) při formování svých zahraničních politik vůči KLR. Konečná podoba těchto politik tak mnohdy byla ovlivněna nepochopením (či snad nedostatečnou snahou o pochopení) severokorejského přístupu ke svému okolí. Tímto přístupem, který se snad až příliš snadno uchyluje k demonizaci Severní Koreje, je navíc na KLR nahlíženo v řadě článků určených pro širší veřejnost (viz výše), což přispívá k odosobňování a zkreslování Severní Koreje v jejích očích. Proto bychom od něj měli ustoupit a snažit se do zkoumané problematiky proniknout hlouběji.

Druhá perspektiva pracující se Severní Koreou jako s racionálně kalkulujícím aktérem v sobě nese o poznání větší vysvětlovací potenciál nežli pohled předcházející a je také relativně často využívanou formou náhledu na severokorejskou diplomacii. Po ose racionalisticko-realistické tradice také umožňuje předvídat budoucí kroky Severní Koreje. Slabinou přístupu je nicméně jeho inklinace k západnímu etnocentrismu, jehož optikou na severokorejskou zahraniční politiku pohlíží a chápání KLR jako unitárního aktéra sledujícího bezvýhradně své národní zájmy. Třetí zmiňovaný přístup přináší větší důraz na kulturní svěbytnost KLR a zaměřuje se na to, jakým způsobem vnitřní kulturně-ideové aspekty ovlivňují severokorejskou diplomacii. Oproti předchozím přístupům nabízí možnost zohlednit také vnitřní aspekty nemateriálního charakteru a jejich potenciální dopady na podobu zahraniční politiky. Slabinou této perspektivy je její snad až příliš úzké zaměření pokud jde o hledání zdrojů zahraniční politiky a také to, že operuje na příliš „tenkém ledě“ spekulativních úvah o vnitřních zdrojích zahraniční politiky, které jsou obzvláště v případě KLR velmi obtížně identifikovatelné.

Identitární pohled má nejbliže k postmoderním a kritickým úvahám. Zcela se odklání od konceptu národních zájmů jakožto zdroje zahraniční politiky a všímá si vzájemně konstitutivního vztahu mezi tím, jak severokorejský režim vnímá sebe sama, a jak toto vnímání ovlivňuje formování jeho vztahů s okolním světem. Jeho úskalím je nicméně rezignace na vytváření plánů pro řešení problémů (problem-solving). Konečně pátá námi navrhovaná perspektiva nabízí možnost prostřednictvím koncepcí národní role kontinuálně a systematicky sledovat vzorce severokorejské zahraniční politiky a také jejich proměny. Na základě identifikace sad koncepcí národních rolí také do jisté míry umožňuje predikovat další vývoj zahraniční politiky. Slabinou tohoto pojetí je pak to, že na Severní Koreu pohlíží jako na

Schéma 2. Zařazení představených přístupů na škále modernismus–postmodernismus.
 Chart 2. Classification of Presented Approaches on the Modernism–Postmodernism Scale.



Zdroj: zpracováno autorkou

unitárního aktéra a také zmiňovaný nedostatečný explanatorní potenciál v momentech, kdy koncepce národní role nekorelují s praktickou zahraniční politikou.

Jakou z námi nastíněných perspektiv bychom při pohledu na severokorejskou zahraniční politiku měli volit? Odpověď není jednoduchá, neboť každý z pohledů si všímá odlišných faktorů, kterým prisuzuje důležitou úlohu. Rovněž jsme si mohli povšimnout, že výše popisované perspektivy mnohdy pohlížejí na stejný prvek severokorejské zahraniční politiky, ovšem vysvětlují jej odlišnými způsoby. Příkladem budiž tak často diskutovaný jaderný program či vojenské provokace, ke kterým se KLDR stále častěji uchyluje. Pokud bychom však měli nějakou alternativu zavrhnut, byla by to první zmiňovaná, tedy ta, která počítá s iracionalitou Severní Koreje a jaksi rezignuje na pochopení či vysvětlení jednání KLDR. Domníváme se, že je potřeba snažit se jednání Severní Koreje pochopit a prostřednictvím získaného porozumění se dále pokoušet nalézat cestu k vypořádávání se s existujícími problémy.

Jednoznačně slibně vyhlíží fakt, že vývoj analytických pohledů na severokorejskou zahraniční politiku směřuje k stále vyšší sofistikovanosti a teoreticko-metodologické opatrnosti. Také to pro nás může znamenat příslib, že získané poznatky budou v budoucnu stále více vědecky ošetřeny, než tomu bylo dříve.

POUŽITÉ ZDROJE

BENEŠ, Vít (2009): *Hledání vztahu k Evropské unii: Turecko a Rusko ve světle teorie rolí* [nepublikovaná disertační práce]. Praha: Fakulta mezinárodních vztahů VŠE.

BENEŠ, Vít (2010): Teorie rolí: Konceptuální rámec pro konstruktivistickou analýzu zahraniční politiky. *Mezinárodní vztahy* 4/2010, s. 72–87.

BEYLERIAN, Onnig a CANIVET, Christophe (1997): China: Role Conceptions after the Cold War. In: Le Pestre, Philippe G. (ed.): *Role Quests in the Post-Cold War Era: Foreign Policies in Transition*. Montreal: McGill-Queen's University Press, s. 187–224.

BLAKER, Roland (2003): A Rogue is a Rogue is a Rogue: US Foreign Policy and the Korean Nuclear Crisis. *International Affairs*, roč. 79, č. 4, s. 719–737.

BREUNING, Marijke (2011): Role Theory research in international relations: state of the art and blind spots. In: Harnish, Sebastian, Frank, Cornelia a Maull, Hanns W. (eds.): *Role Theory in International Relations: Approaches and Analyses*. Abingdon: Routledge, s. 16–35.

CAMPBELL, David (1998): *Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity*. Manchester: Manchester University Press.

COONAN, Clifford (2006): Kim Jong Il, the tyrant with a passion for wine, women and the bomb, *The Independent*, 21. 10. 2006 (<https://web.archive.org/web/20071026142417/http://news.independent.co.uk/world/asia/article1916374.ece>, 19. 8. 2015).

FLOCKHART, Trine (2011): NATO and the (re)constitution of roles: “self”, “we” and “other”? In: Harnish, Sebastian, Frank, Cornelia a Maull, Hanns W. (eds.): *Role Theory in International Relations: Approaches and Analyses*. Abingdon: Routledge, s. 95–112.

FRANK, Rüdiger (2010): Socialist Neoconservatism and North Korean Foreign Policy. In: Park, Kyung A. (ed.): *New Challenges of North Korean Foreign Policy*. New York: Palgrave Macmillan, s. 3–42.

HAYES, Peter a BRUCE, Scott (2011): *Unprecedented Nuclear Strikes of the Invincible Army: A Realistic Assessment of North Korea's Operational Nuclear Capability*. Nautilus Institute for Security and Sustainability, NAPSNet Special Reports, September 22, 2011. (<http://nautilus.org/napsnet/napsnet-special-reports/unprecedented-nuclear-strikes-of-the-invincible-army-a-realistic-assessment-of-north-koreas-operational-nuclear-capability/>, 20. 7. 2015).

HOLSTI, Kalevi J. (1970): National Role Conceptions in the Study of Foreign Policy. *International Studies Quarterly*, roč. 14, č. 3, s. 233–309.

HUGHES, Christopher (2007): North Korea's Nuclear Weapons: Implications for the Nuclear Ambitions of Japan, South Korea, and Taiwan. *Asian Policy* 3/2007, s. 75–104.

CHA, Victor D. a KANG, David C. (2003): Introduction: The Debate over North Korea. In: Cha, V. D. a Kang, D. C.: *Nuclear North Korea: A Debate on Engagement Strategies*. New York: Columbia University Press, s. 1–11.

CHAFETZ, Glenn, ABRAMSON, Hillel a GRILLOT, Suzette (1996): Role Theory and Foreign Policy: Belarussian and Ukrainian Compliance with the Nuclear Nonproliferation Regime. *Political Psychology*, roč. 17, č. 4, s. 727–757.

CHANLETT-AVERY, Emma a RINEHART, Ian E. (2014): *North Korea: U.S. Relations, Nuclear Diplomacy, and Internal Situation*. CRS Report for Congress, Washington, D. C.: Congressional Research Service.

CHO, Young C. (2011): North Korea's Nationalist Discourse: A Critical Interpretation. *Korea Observer*, roč. 42, č. 2, s. 311–343.

KIM, Dongsoo a CHOY, Yongseok (2011): Risk-Taking or Risk-Aversive: Understanding North Korea's Foreign Policy of Brinkmanship. *Korea Observer*, roč. 42, č. 3, s. 461–489.

KIM, Yong-ho (2011): *North Korean Foreign Policy: Security Dilemma and Succession*. Plymouth: Lexington Books.

KLINGNER, Bruce (2012): Deny, deceive, and delay-north korea's nuclear negotiating strategy. *Journal of East Asian Affairs*, roč. 26, č. 2, s. 1–24.

KUDLÁČOVÁ, Lenka (2014): Analysis of the U.S. Foreign Policy towards North Korea: Comparison of the Post-Cold War Presidents. *Acta FF ZČU* 3/2014, s. 85–114.

- LE PESTRE, Philippe G. (1997): Author! Author! Defining Foreign Policy Roles after the Cold War. In: Le Pestre, Philippe G. (ed.): *Role Quests in the Post-Cold War Era: Foreign Policies in Transition*. Montreal: McGill-Queen's University Press, s. 3–14.
- LEVKOWITZ, Alon (2007): Why Do We Not Understand the DPRK? *North Korean Review*, roč. 3, č. 2, s. 94–100.
- MOON, Chung-in a HWANG, Ildo (2014): Identity, Supreme Dignity, and North Korea's External Behavior: A Cultural/Ideational Perspective. *Korea Observer*, roč. 45, č. 1, 2014, s. 1–37.
- NABERS, Dirk (2011): Identity and role change in international politics. In: Harnish, Sebastian, Frank, Cornelia a Maull, Hanns W. (eds.): *Role Theory in International Relations: Approaches and Analyses*. Abingdon: Routledge, s. 74–92.
- NOLAND, Marcus a HAGGARD, Stephan (2011): *Witness to Transformation: Refugee Insights into North Korea*. Washington D. C: Peterson Institute For International Economics.
- OGAWA, Shinichi (2015): North Korea's Nuclear Development, the Non-Proliferation Treaty Regime, and Regional Security. In: Vyas, U., Chen, C. C. a Roy, D. (eds.): *The North Korea Crisis and Regional Responses*. Honolulu: East West Center, s. 20–36.
- PARK, Han S. (2010): Military-Firs (Songun) Politics: Implications for External Policies. In: Park, Kyung A. (ed.): *New Challenges of North Korean Foreign Policy*. Palgrave Macmillan: New York, s. 89–109.
- PARK, Robert (2012): Time to End North Korea "Genocide". *The Diplomat*, 2. 2. 2012 (<http://thediplomat.com/2012/02/time-to-end-north-korea-genocide/>, 27. 7. 2015).
- PARK, Robert (2013): The Forgotten Genocide: North Korea's Prison State. *World Affairs* July–August/2013 (<http://www.worldaffairsjournal.org/article/forgotten-genocide-north-korea>)
- POTTS, Morgan (2013): Is North Korea a Rational Actor? The Wrong and Right Questions to Ask, *Sino-NK*, 5. 12. 2013 (<http://sinonk.com/2013/12/05/is-north-korea-a-rational-actor-the-wrong-and-right-questions-to-ask/>, 4. 8. 2015).
- QUINONES, Kenneth C. (2009): Juche Role in North Korea's Foreign Policy. In: Kwak, T. H. a Joo, S. H. (eds.): *North Korea's Foreign Policy under Kim Jong Il: New Perspectives*. Farnham: Ashgate, s. 15–38.
- ROY, Denny (1994): The Myth of North Korean "Irrationality". *The Korean Journal of International Studies*, roč. XXV, č. 2, s. 129–145.
- SEKHRI, Sofiane (2009): The role approach as a theoretical Framework for the analysis of foreign policy in third world countries. *Africal Journal of Political Science and International Relations*, roč. 10, č. 3, s. 423–432.
- SHIH, Chih-yu (1988): National Role Conception as Foreign Policy Motivation: The Psycho-cultural Bases of Chinese Diplomacy. *Political Psychology*, roč. 9, č. 4, s. 599–631.
- SIGAL, Leon V. (1997): *Disarming Strangers: Nuclear Diplomacy with North Korea*. Princeton: Princeton University Press.
- SMITH, Hazel (2000): Bad, mad, sad or rational actor? Why the 'securitization' paradigm makes for poor policy analysis of north Korea. *International Affairs*, roč. 76, č. 3, s. 593–617.
- SMITH, Hazel (2015): *North Korea: Markets and Military Rule*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SNYDER, Scott (1999): *Negotiating on the Edge. North Korean Negotiating Behavior*. Washington D.C.: United States Institute of Peace.
- SWEENEY, John (2013): Inside North Korea: 'It's a mad, sad and bad place'. *BBC News*, 2. 4. 2013 (<http://www.bbc.co.uk/news/world-asia-22003715>, 27. 7. 2015).

The Economist (2013): *Nuclear North Korea: Bad or Mad? (Special Report: The Koreans)*, 26. 10. 2013 (<http://www.economist.com/news/special-report/21588196-kim-jong-un-likely-realise-his-nuclear-ambitions-two-sides-already-face>, 15. 7. 2015).

THIES, Cameron G. (2009): *Role Theory and Foreign Policy*. International Studies Association Compendium Project, Foreign Policy Analysis Section (myweb.uiowa.edu/bhlai/workshop/role.pdf, 26. 3. 2015).

TRIPLETT, William C. (2004): *Rogue State: How a Nuclear North Korea Threatens America*. Washington D.C.: Regnery Publishing Inc.

WALKER, Stephen G. (2004): Role Identities and the Operational Codes of Political Leaders. In: Hermann, Margaret G. (ed.): *Advances in Political Psychology*. Amsterdam: Elsevier, s. 71–106.

WENDT, Alexander (1992): Anarchy is What Sates Make of it: The Social Construction of Power Politics. *International Organization*, roč. 46, č. 2, s. 391–425.

WENDT, Alexander (1999): *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.

ZHENG, Jiyong (2015): The North Korea Problem and China: Interests, Debates, and Roadmaps. In: Vyas, U., Chen, C. C. a Roy, D. (eds.): *The North Korea Crisis and Regional Responses*. Honolulu: East West Center, s. 88–99.

SUMMARY

This article deals with five approaches that are used to analyze, understand and explain North Korean Foreign Policy. Its aim is to present these analytical perspectives and critically evaluate their strengths and weaknesses.

The first analytical approach presented, i. e. the irrational/mad actor perspective is mostly used by diplomats and journalists that are dealing with North Korean policy. However, it often brings us to somewhat weak and misleading conclusions, which in turn unfortunately lead to misunderstanding North Korean foreign policy. The second, i. e. the rational actor approach, has a much stronger explanatory potential than the first approach but, similarly to it, it primarily is rooted in realist reflections of foreign policy. Nevertheless, as it looks at the DPRK from an exogenous perspective (which is also similar to the first approach), it still inclines to Western ethnocentrism and understands North Korea as a unitary actor in constant pursuit of its own national interests.

The cultural and ideological perspective offers us a more indigenous view while searching for the inner and non-material roots of North Korean foreign policy. Although this viewpoint turns away from Western ethnocentrism, it offers relatively limited orientation and ends at culture and ideology. Last but not least, the identity approach brings us closer to postmodern critical thinking of foreign policy. Working with Campbell's presumptions, it categorically refuses assertions about the rationality/irrationality of the DPRK. Rather, it focuses on the intersubjective relationship between the North Korean perception of Self and The Others and perceives North Korean foreign politics as a process of its identity construction. However, its drawback lies in a certain resignation to propose viable alternatives to the international community on how to deal with North Korea.

Finally, we present and critically examine the role-theory approach that constitutes the fifth analytical perspective. In conformity with the main assumption of the role-theory approach, i. e. that the national leader's presentation of the role of his or her nation in the international system (that is the concept of national role) corresponds with the practical diplomatic steps of the particular state (that is the performance of national role), we can come to interesting conclusions regarding to the DPRK's foreign policy. For instance, role-theoretic approach allows for the continual and systematic observation of both enduring patterns and changes of North Korean foreign policy. Nevertheless, similarly to

the second approach, the weakness of this perspective is that it perceives the DPRK as if it was a unitary actor.

In sum, we might ask which analytical approach offers the most reliable perspective on the researched topic? The answer is not uncomplicated as all the outlined approaches take into account different factors and perceive them as important determinants of North Korean foreign policy. Nevertheless, if we were to refute any of them, we would mostly likely do so with the first one, i. e. the irrational or mad actor perspective, as it lacks deeper insight into North Korean politics and subsequently brings us to false conclusions about it. However, refuting this approach does not mean denying North Korea's violation of the most basic human rights: certainly, this method of acting is truly condemnable. However, the sole condemnation of North Korean actions is not a viable alternative for problem solving. Instead, there is an urgent need to try to understand North Korea and subsequently, based on our acquired understanding, we should continuously try to find a way to deal with the existing issues.

SVĚTOVÝ ÉTOS A INTERKULTURNÍ DIALOG: STARONOVÉ NÁSTROJE K PREVENCI KONFLIKTŮ V SOUDOBÉM SVĚTĚ

*Michal Rigel**

Abstract: *This paper returns to the efforts of theologian Hans Küng, who sought to promote ideas of a “Global Ethic” within both world politics and at a grassroots level. It further postulates that the culturally and religiously plural society of today’s globalized world – which is continually more interconnected thanks to advanced technologies in various sectors (communication, transport, etc.) – requires the establishment of a basic consensus on ethical issues for ensuring peaceful coexistence. It is proposed that the consensus on certain standards and common attitudes should be achieved by equal intercultural dialogue as an appropriate tool in the current international political situation, which is characterised by an egalitarian and polycentric arrangement. The content of this paper also disputes some components of Hans Küng’s Global Ethic project and points out threats that might jeopardize the attainment of a basic ethical consensus. Finally, it suggests certain adjustments, alternative solutions and improvements.*

Key words: *global ethic, intercultural dialogue, human rights, universalism, relativism.*

*Mgr. et Mgr. Michal Rigel, Katedra filozofie a společenských věd, Filozofická fakulta UHK, michal.rigel@uhk.cz.

1. ÚVOD – DIAGNÓZA

V průběhu roku 1989 napsal Hans Küng knihu s názvem *Světový étos: projekt*, v níž vyslovuje přesvědčení o nezbytnosti existence základních norem, hodnot, ideálů a cílů společných pro celé lidstvo.¹ Knihu činí zvláště zajímavou načasování vydání do doby velkých proměn mezinárodního politického řádu a zároveň na začátek dekády, ve které překotně akceleroval proces globalizace.

V rámci tehdejších změn v politickém uspořádání světa spočívala ojedinělá možnost realizovat ideály zmíněné v knize, avšak složitý úkol – hledat globální etický standard – mohl být úspěšný pouze v dlouhodobé perspektivě, přičemž již od počátku se potýkal s oponenturou pro svůj přílišný důraz na religiozitu (Váně 2000, 194; Fenn 1999, 49 či Brázda 2002, 124), byl kritizován coby neuchopitelný, vágní a „abstraktní“ (Ratzinger 2006, 267) nebo „idealistický, až naivní“ (Hošek 2003, 93),² ba „utopický“ (Spaemann 1996). Dílo bylo označeno jako výsledek euforické atmosféry naděje panující na počátku devadesátých let, kdy se, jak později výstižně zrekapituloval Václav Havel, mnoho svobodomyšlných lidí na celém světě domnívalo, že snad dokonce budou mít „básníci stejně silné slovo jako bankéři“ (Havel 2007, 181).

Nicméně v čase, kdy vzniká tato studie, tj. s odstupem více než dvaceti let od prvního (německého) vydání knihy, lze snahy o nalezení universálně platných hodnot a měřítek stále označit za potřebné, možná ještě více aktuální a navíc vzhledem k neexistenci alternativ také za realistické. Jak jinak je podle kritiků uskutečnitelné nekonfliktní soužití ve skutečně globalizované epoše, pro kterou je charakteristické stále větší propojování světa a vzájemná konfrontace různých kultur s potenciální hrozbou jejich střetu?

Varovnou hypotézu, že hlavním zdrojem konfliktů v postbipolárním světě budou střety jednotlivých civilizací, vymezených náboženskými, právními a kulturními tradicemi, předložil na začátku devadesátých let americký politolog Samuel Huntington (1993) ve slavné esaji *Clash of Civilizations?*. Hypotéza získává na nové vážnosti při pohledu na dnešní povolna se proměňující strukturu světové politiky.

¹ Ačkoliv publikace ekumenického charakteru z pera Hanse Künga vycházely v cizojazyčných překladech již během osmdesátých let (Küng 1986; 1989) a ekumenismus jako takový byl středem jeho zájmu po desetiletí, kniha *Světový étos: projekt* je prvním skutečně komplexním zamyslením nad otázkami universalit etiky. Po jejím vydání Hans Küng své myšlenky opakovaně rozvíjel a precizoval. Nejúplněji zřejmě v monografii *Světový étos pro politiku a hospodářství* (2000), nicméně dostupné jsou též četné časopisecké články (1997), příspěvky ve sbornících (1996) či na konferencích (2005) atd. Souhrnný seznam děl Hanse Künga k tématu světového étosu a obsáhlá databáze kritických reakcí od dalších autorů je dostupná online na webových stránkách německé organizace (Stiftung Weltethos 2012).

² V případě Pavla Hoška není zmínka o idealismu a naivitě Küngovy vize zásadní kritikou, spíše upozorněním a obavou, že by potřebný projekt mohl být zmařen. Pavel Hošek jinak největší slabinu spatřuje v nejistotě, zda se světová náboženství opravdu mohou dohodnout na tom, co znamená *humanum* (lidskost). Antropologické předpoklady jednotlivých tradic, jak upozorňuje, jsou totiž právě tak rozmanité a konfliktní, jako předpoklady metafyzické (2003, 93). V kontrastu s touto opatrnou kritikou možno uvést i mnohem zdrženlivější, ba přímo negativní přijetí světového étosu a obvinění z „arogantního a sebestředného mesianismu“ (Robertson 2001, 657), „elitářského projektu normativního moralismu“ (Krysmanski 1999) nebo označení za „salonní téma [...] futuristickou vizi, která má garantovat budoucnost a za dokonalou verbalizaci a idealizaci snu o lidské souvazečnosti a o chotě se dorozumět“ (Váně 2004, 192 a 208). Hans Küng se obecněji s kritikou vyrovnává například v článku: *Global Ethic: A Response to My Critics* (Küng 2000a).

Ta měla ještě v průběhu poslední dekády dvacátého století podobu mocenské hegemonie jediného aktéra – Spojených států amerických (USA),³ ale podle dalšího amerického politologa Fareeda Zakarii postupně docházelo vlivem ekonomického vzestupu zemí jako Brazílie, Rusko, Indie nebo Čína (tzv. země BRIC) k oslabení dominantní geopolitické role USA a vzniku multipolární světové politiky (Zakaria 2010).

Závěry obou amerických politologů jako by syntetizoval v knize *Umění diplomacie* bývalý ministr zahraničních věcí USA Henry Kissinger. Ten předpověděl jak výrazný pokles ekonomické převahy USA a tendenci k rovnováze v mezinárodním politickém systému, tak i jeho multicivilizační charakter ve dvacátém prvním století, když roku 1994 zařadil mezi významné mocnosti budoucnosti kromě USA a Evropy i Čínu, Japonsko, Rusko a Indii (Kissinger 1996, 17). Geografická a kulturní heterogenita výše uvedených regionálních velmocí skutečně signalizuje, že vrcholná světová politika směřuje k tomu, aby se stala multicivilizační.⁴ Za této politické konstelace mohou v souladu s Huntingtonovou tezí hrozit konflikty navzájem se protínajících a konkurujících si subjektů o to více.

Nejde ale pouze o mocenskou strukturu nejvyšších pater světové politiky, projevy globalizovaného světa jsou viditelné i na nižších úrovních. Lze je identifikovat například v důsledcích celosvětových migračních vln, které v posledních desetiletích směřovaly do Evropy a měly za následek částečnou proměnu kulturní, náboženské a jazykové skladby obyvatelstva některých evropských metropolí. Až v praxi každodenní multikulturní existence se stává skutečně zřetelné, že na světě existuje nepřehledné množství odlišných kulturních tradic. To před obyvatele Evropy neodbytně nastoluje dávný filosofický problém relativismu a spolu s ním otázky typu: mají normy morálky, které platí pro nás, platit i pro všechny ostatní? A pokud ne, ztrácí jedna entita, vycházející z kulturně odlišných etických norem než entita druhá, jakoukoliv možnost kritiky jejího chování (což platí samozřejmě vzájemně)? Anebo konečně: není nezbytné domluvit se alespoň na nějakých základních principech a pravdách přijatelných všemi, abychom spolu mohli vycházet a společně plnohodnotně žít?

³Jednoznačně ohraničit období „pax americana“ dvěma konkrétními letopočty, na nichž by existovala všeobecná shoda, je nemožné. Konsensus ostatně neexistuje ani na samotném tvrzení o unipolárním charakteru systému, přestože dle autora této práce o takovém uspořádání minimálně v průběhu devadesátých let dvacátého století mluvit lze. Pokud by přece měl být učiněn pokus vymezit éru dominantního postavení USA, méně problematickým se zdá ustanovit začátek, za nějž lze označit rok 1990, který i Charles Krauthammer (1990) popisuje jako „unipolární moment“. V následujícím článku na toto téma, který nese název *The Unipolar Moment Revisited* se k celé problematice znovu vrací a zmiňuje i celou řadu kompetitivních názorů k pojmenování mocenského uspořádání světové politiky od počátku devadesátých let. Proto je nejjednodušší na něj bez dalšího odkázat (Krauthammer 2002).

⁴Alespoň využije-li se Huntingtonovo (1993, 25) dělení světa na sedm či osm hlavních civilizačních okruhů. Zakariou nebo Kissingerem zmíněné země nalezneme jako zástupce v šesti z nich: západní (USA, Evropa), konfuciánský (Čína), japonský (Japonsko), hinduistický (Indie), pravoslavný (Rusko), latinskoamerický (Brazílie) plus islámský a osmý africký okruh bez zástupce. Pochopitelně, že dělení je schematické a na první pohled napadnutelné hned z několika hledisek, proto je dobré zároveň přiložit odkaz na pasáž Huntingtonovy (2001, 31–50, zejm. 37–41) knihy, kde pohnutky, jež ho k takovému dělení vedly, podrobněji vysvětluje a zároveň připojit i odkazy na klasifikace a kritiku jiných autorů, např. Toynbee (1995, 48–49) či Spengler (2010), resp. Sederberg (2002), Chiozza (2002), Budil et al. (2002) či Todorov (2011).

Z mísení kultur na území Evropy, jako přirozené konsekvence globalizujícího se světa, vzešly také současné intenzivní debaty o multikulturalismu. Stanoviska připouštějící pluralitu kulturních identit a hájící nárok na jejich právní ochranu i v kulturně odlišném prostředí, se utkávají na poli diskusí s proponenty obhajujícími asimilační, nebo i antiimigrační přístup. Faktem je, že ti druhí mají nyní převahu. Ve společnosti rezonují antimultikulturní názory již delší čas⁵ a není tomu tak dávno, kdy v rozmezí několika měsíců na přelomu roku 2010 a 2011, byla politika multikulturalismu veřejně odsouzena jako neúspěšná také od tří vrcholných politických činitelů z nejvýznamnějších států Evropy: Německa (Merkelová dle Weaver 2010), Velké Británie (Cameron dle BBC News 2011) a Francie (Sarkozy dle France 24 2011). V této souvislosti se nabízí znepokojivá otázka, zdali nejsme svědky plíživého posunu ve vnímání této problematiky a to, co v nedávné minulosti bylo označováno za názory extrémní pravice, neprosazuje se postupně do hlavního myšlenkového proudu evropské politiky.⁶

Účelem této úvodní části textu ale není vykreslit neodvratně katastrofický sled příštích událostí. Naopak primárním záměrem je pokusit se načrtnout reálná východiska soužití ve všestranně propojeném světě. Hlavním cílem tohoto diskusního příspěvku je navrátit pozornost snaze Hanse Künga nalézt základní normy a hodnoty společné pro celé lidstvo a podnítit akademickou obec k úsilí modifikovat jejich podobu tak, aby reflektovala realitu dnešní světové politiky. Článek má sloužit nikoli jako pouhé připomenutí, ale zejména jako konstruktivní polemika s dosavadními výsledky Küngovy činnosti v této oblasti. V příspěvku proto bude Küngův projekt aktualizován a zhodnocen v nových souvislostech, kdy hlavní akcent bude kladen na proměnu mezinárodních vztahů, ke které došlo během posledního čtvrtstoletí od vypracování *světového étosu*.

Dynamický vývoj mezinárodních vztahů s sebou na jedné straně přináší určité hrozby projektu, ale pozorovat lze i pozitivní proměnu směrem k určitému „*mo-*

⁵Soudě alespoň podle výsledků federálního referenda z konce roku 2009 o zákazu výstavby nových minaretů na území Švýcarska (tedy země s kreditem neutrální a snášenlivé země) nebo podle vzestupu volebního zisku stran s antimultikulturní a antiimigrační retorikou napříč celou Evropou. Konkrétně např. *Strana svobody* v Nizozemsku, *Svobodní* v Rakousku, *Jobbik* v Maďarsku, *Národní fronta* ve Francii nebo *Praví Finové*. Řadu zjevných projevů tohoto fenoménu lze ilustrovat na jednotlivých epizodách uprchlické, imigrační a azylové krize EU z přelomu let 2014–2015, viz např. Byrne a Eddy (2015) či komplexnější Park (2015).

⁶Když v polovině roku 2005 Václav Klaus v rozhovoru pro MF DNES mimo jiné řekl, že „*multikulturalismus je mylný*“ a pro terorismus vytváří „*vhodnou půdu, prostředí, aby se tyto věci staly*“ (Klaus 2005), reakce politiků i osobností veřejného života (např. Jiří Pehe, Jiřina Šiklová aj.) byla značně kritická. Martin Jan Stránský (dle Štráfěldová 2005) dokonce prohlásil: „*Kdyby prezident kterékoli jiné evropské země něco podobného řekl, tak by ve funkci nevydržel.*“ O pět let později se takto definitivní výzvy směrem k Merkelové, Cameronovi nebo Sarkozymu v žádném evropském státě neobjevily. Světová debata po prohlášení Davida Camerona, tak jak ji zachytila BBC, ukazuje částečně pozitivní přijetí, i když stále se vyskytlo i dost negativních ohlasů, viz článek *Global debate on Cameron's multiculturalism speech* (Wheeler 2011). Okamžité vyvozování závěrů ze srovnání prudkosti reakcí na tyto arbitrarně vybrané výroky by mohlo být zavádějící, např. už kvůli rozdílům v konkrétním výrazivu, které bylo při odmítnutí multikulturalismu použito. Zatímco Klaus opakovaně hovoří o „*zlu*“ (Klaus 2004) a „*falešné ideologii potulovat se kdekoli po světě*“ (Klaus 2005), západoevropští politici zvolili opatrnější formulace, navíc doprovázené upřesňujícími interpretacemi těchto výroků z tiskových oddělení svých úřadů. Zajímavé ale je, že Marine Le Penová (dle Wheeler 2011), předsedkyně Národní fronty ve Francii, což je politické uskupení, které za krajně pravicové v mnoha ohledech považováno být může, prohlásila, že se jedná „*přesně o ten typ výroků, který její stranu držel v izolaci po 30 let*“.

rálnímu obratu“ a přijetí „kantovské etiky“ (Waisová 2008, 139–151). Posledně jmenované fenomény poukazují na to, že „střet civilizací“ stále zůstává pouhou hypotézou a není nevyhnutelným proctvím. Stačí přistupovat k Huntingtonově zkoumání nikoli jako k pokynům pro vedení budoucích konfliktů, ale spíše jako k upozornění na možná nebezpečí budoucnosti a k návodu na jejich adekvátní řešení. Ostatně sám autor v poslední kapitole později vydané knihy *Střet civilizací: Boj kultur a proměna světového řádu*, v níž podrobněji rozpracovává původní esej, uzavírá smířlivě, když poznamenává: „[...] kulturní koexistence si žádá hledat to, co je společné většině civilizací. V multivilizačním světě je konstruktivní cestou [...] přijmout rozrůzněnost a hledat společné rysy“ (Huntington 2001, 389).

2. DIALOG JAKO NÁSTROJ

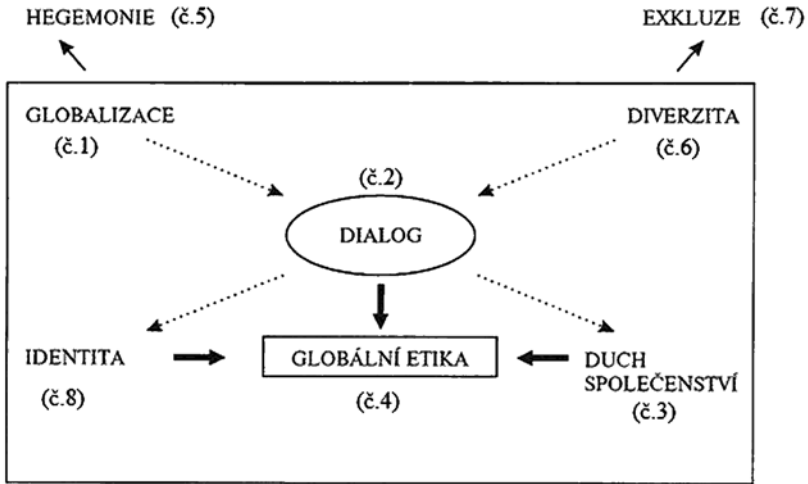
Ono „hledání společných rysů“ je snad možné interpretovat jako volání po dialogu mezi kulturami. A právě odkaz k dialogu, jako vhodnému prostředku předcházení konfliktům dnešního světa, vede opětovně k výše zmíněnému úsilí Hanse Künga. Jeho klíčovou roli při regulaci napětí a eventuálních nepřátelských střetů zdůrazňuje i Tomáš Halík (2006), který svoji knihu nazvanou *Prolínání světů* zakončuje kapitolou s dichotomickým názvem *Násilí, nebo dialog?*. Není tak jednoduché říct (a podle otazníku si zřejmě není jistý ani autor sám), zda současná situace opravdu nabízí pouze takto černobílé, protichůdné možnosti, nicméně je možno souhlasit s nutností dialogu podporovat, minimálně z preventivních důvodů. K možnosti dialogu podněcuje i samotná povaha dnešního světa. Jde totiž o dobu, kdy hned několik států z různých kulturních okruhů dosahuje přibližně stejné mocenské pozice, čímž se otevírá prostor pro budoucí multilaterální uspořádání mezinárodních vztahů a zároveň globalizovaný svět přináší výzvy a problémy celoplanetárního rázu, které vyžadují společné úsilí k jejich řešení. Za těchto podmínek je rozvíjení mnohostranného kulturního dialogu přirozeným vyústěním snah o bezkonfliktní svět založený na partnerství.

V tomto ohledu je navíc možné navázat na aktivity z nedávné minulosti. V listopadu roku 1998 z podnětu iránského prezidenta Mohammada Chátámího⁷ schválilo Valné shromáždění Organizace spojených národů (OSN) jednomyslně rezoluci č. 53/22, ve které vyjadřuje „své pevné odhodlání usnadňovat a podporovat dialog mezi civilizacemi a symbolicky se usnáší vyhlásit první rok nového tisíciletí rokem *Dialogu mezi civilizacemi*“⁸ (Resolution No. 53/22 Adopted by the Gene-

⁷ Mohammad Chátámí se po zvolení do funkce prezidenta (1997) pokusil nastolit nový kurz v zahraniční politice země (vyřčeno s vědomím, že rozhodující pravomocí v určování zahraniční politiky nejsou v Íránu v rukou prezidenta) a koncept dialogu mezi civilizacemi byl jeho významnou součástí (Khatami 1998). Obrat v zahraničněpolitickém směřování Íránu bývá namnoze interpretován jako součást promyšleného úsilí vyvést zemi z mezinárodní izolace a přilákat zahraniční investory, kteří by podpořili domácí ekonomiku postiženou mezinárodními sankcemi, a oslabili tak sociální nepokoje uvnitř Íránu (Bednářová 2009). Strategické motivy v zahraniční politice, oděné do vznešeného hávu *dialogu civilizací*, odhalují i další autoři, např. (Tazmini 2009). Na druhou stranu sledování sekundárních efektů politických aktivit není nic neobvyklého a i partneri tohoto dialogu – USA – měli při restartu diplomatických vztahů s Íránem na zřeteli svůj prospěch, viz (Wright a Bakhash 1997).

⁸ Totéž učinila Evropská unie (EU) pro rok 2008 (Rozhodnutí Evropského parlamentu a Rady č. 1983/2006). Vráťme-li se k OSN, je dobré identifikovat v rámci rozvětvené činnosti organizace

Obrázek 1. Role dialogu při vytváření globální etiky.
 Picture 1. Role of Dialogue in the Development of Global Ethic.



Zdroj: volně zpracováno a upraveno dle Picco a kol. (2005, 68 a 148).

ral Assembly 1998). Pod patronátem OSN a jejího tehdejšího tajemníka Kofiho Annana sestavila skupina významných osobností, pocházejících z různých civilizací a kulturních okruhů, soubor úvah, v nichž rozvíjí ideu všeobecně sdílené humanity. Text vyšel i v českém jazyce pod názvem *Mosty do budoucnosti: Dialog mezi civilizacemi* (Picco a kol. 2005).

Myšlenky osobností, které se na sepsání knihy podílely, se dají znázornit diagramem (viz obrázek č. 1), jenž zároveň graficky ilustruje jednu ze základních tezí této studie: současný globalizovaný svět, v němž přirozeně dochází k vzájemnému střetávání množství rozmanitých kultur, vyžaduje pro budoucí klidnou koexistenci vznik globální etiky. Té může být dosaženo dialogem, jako ideálním prostředkem v dnešním stále více egalitářském mezinárodním uspořádání.

Globalizace (č. 1) by prostřednictvím všestranného a rovnoprávného dialogu (č. 2) mohla vést ke skutečnému celosvětovému společenství založenému na pestrosti (č. 3), v rámci něhož by každá entita mohla rovnoměrně participovat na utváření globální etiky (č. 4). Naopak při přehlížení rozmanitosti kultur a vzájemnému odmítání komunikace, vede globalizace samovolně až k uniformní homoge-

konkrétní subjekty zabývající se interkulturním dialogem stabilně, i mimo výjimečný rok 2001. Zvláštní roli na tomto poli hraje *Organizace OSN pro výchovu, vědu a kulturu* – UNESCO, viz např. UNESCO Dialogue (2013) a od roku 2004 také iniciativa *Aliance civilizací*, jejíž vznik podnítl španělský předseda vlády José Luis Rodríguez Zapatero a jejímž členem je od roku 2008 i ČR (viz Alliance of Civilizations 2013). Mimo struktury EU a OSN bylo založeno na podporu interkulturního dialogu v posledních patnácti letech mnoho nadací (např. *Foundation for Interreligious and Intercultural Research and Dialogue* 2013), nevládních neziskových organizací (např. *Centre for World Dialogue* 2013) a univerzitních center (např. *Centre for Dialogue, La Trobe University* 2013).

nizaci, nebo v případě přesvědčení o vlastní výjimečnosti jednoho z aktérů systému, i ke snahám o mocenské prosazení vlastní globální hegemonie na úkor ostatních (č. 5).

Současná realita mnohosti (č. 6) a snaha o udržení vlastní identity buď povede ke xenofobii a následně ochuzující izolaci a lpění na etnocentrismu (č. 7), nebo a opět konfrontací-dialogem s ostatními odlišnými skupinami, ke vzniku autentické identity v rámci pluralitního celku (č. 8), kde existuje vzájemný respekt a tolerance. Tento stav umožňuje hledání jednoty v rozmanitosti etických systémů (č. 4).

Instinktivní vědomí potřeby globálního etického rámce, který by vyplnil anomický stav, se odráží i ve výrocích osobností rozličného původu: Jelikož „*není možné se nadále obejít bez společného etického kodexu*“ (Wojtyła dle Picco a kol. 2005, 142), vyzývají k „*pokusu dosáhnout minimálního konsenzu o společně sdílených hodnotách, postojích a morálních standardech*“ (Robinsonová dle Picco a kol. 2005, 141), k hledání „*základních mravních imperativů, které jsou společné*“ (Havel 2007, 185) a nalezení „*souboru lidských hodnot, jež by posloužil jako jednotící síla ve vývoji uprávdě globálního společenství*“ (Su T'ij dle Picco a kol. 2005, 142).

Při pohledu na charakter současného světa, kdy ekonomické vztahy (ale též komunikace, technologie a další odvětví) již delší dobu fungují na globální bázi, lze se připojit k tvrzení, že se jeví nanejvýš žádoucí, aby i duchovní rozměr lidstva dokázal na soudobé dění adekvátně reagovat. Takovou reakcí by mohlo být právě zintenzivněné úsilí o celosvětový nepředsudkový dialog, jehož prostřednictvím a důsledným vedením by se podařilo množství partikulárních hodnotových systémů postupně konvergovat směrem k jednomu planetárnímu morálnímu minimu s autoritou všeobecné platnosti. Jinými slovy ocenit schopnost Hanse Künga anticipovat problémy a potřeby světa třetího milénia již na přelomu osmdesátých a devadesátých let dvacátého století a vrátit se k pokusu nalézt onen nejnižší společný jmenovatel hodnot a norem člověka.⁹

3. OBTÍŽE PŘI ETABLOVÁNÍ SVĚTOVÉHO ÉTOSU – UNIVERSÁLNÍ ETIKA A KULTURNÍ RELATIVISMUS

Na první pohled je přitom evidentní, že se nejedná o jednoduchý úkol, zvláště připustí-li se, že jednotlivé etické systémy v průběhu staletí vznikaly disparátně, na základě specifických historických podmínek, a odvozují se od hluboce zakořeněných socio-kulturních základů konkrétních lidských společenství. Kulturní bohatství lidstva je zkrátka rozličné lokální povahy a má-li být pokus definovat jeho „*minima moralia*“ na globální rovině úspěšný, je na místě zvýšená opatrnost a potřeba artikulovat hned na začátku problémy, které by mohly činnost provázet a kterým je zapotřebí se vyvarovat.

Jestliže je za východisko této studie brán fakt, že společné soužití různých kultur vyžaduje elementární *universalitu* etických norem, je nutné specifikovat, v jakém

⁹Podle Hanse Künga všechna velká náboženství podporují jakousi „*nejen hypotetickou, podmíněnou, nýbrž kategorickou, apodiktickou, nepodmíněnou normu* [v textu zvýrazněno kurzívou, zde pro rozlišení ponecháno bez kurzívy – pozn. autora], *kteřou lze praktikovat i ve velmi složitých situacích, v nichž jednotlivec nebo skupiny musejí často jednat*“ (Küng 1992, 62). Tyto pokyny nachází i ve zcela různých tradicích a nazývá je *zlatým pravidlem lidskosti* (Küng 2000b, 128–129).

smyslu by se termín *universalita* měl používat a jaká její podoba by měla být předmětem hledání. Zde musí být zvlášť zdůrazněno, že taková, která je dosažitelná otevřeným dialogem a participací všech zainteresovaných, tak aby *univerzální* skutečně znamenal *přijatelný pro všechny*. Požadovaný typ *universalismu* má proto představovat určitý průsečík mezi kulturami (tzv. „*překrývající*“ nebo „*základní konsensus*“).¹⁰ Ten nesmí být v žádném případě dosažen prosazením jedné vize na úkor ostatních nebo za cenu potlačení rozmanitosti. Jde o hledání společných, *univerzálně* přítomných rysů, nikoliv o diktování domněle pravdivých hodnot na bázi mocnější–slabší, ani o umělé vytváření všeobjímající globální monokultury.

Maximální pozornosti si proto zaslouhuje nebezpečí *kulturního imperialismu*, vycházejícího z přesvědčení nadřazenosti jedné kultury nad ostatními. Americký sociolog a sociální kritik Imanuel Wallerstein ve svém rozsáhlém výzkumu mimo jiné popisuje jednu z neblahých modifikací *universalismu*, který obecně označuje jako tzv. „*překroucený univerzalizmus*“. Obsah pojmu konkrétně ilustruje na předpokladu západní civilizace, která se jako jediná dokázala (domněle) založit na *univerzálních* hodnotách a pravdách, v důsledku čehož je nadřazena jiným civilizacím. Právě svoje vlastní hodnoty vyvází do světa a vydává je za všeobecně přijatelné a *univerzální*. Tento typ *universalismu* Wallerstein označuje pojmem „*evropský univerzalizmus*“¹¹ a jako jeho žádoucí protiklad představuje „*univerzální univerzalizmus*“ (Wallerstein 2008, 10). Takto formulovaná definice *universalismu* se jeví nadějně. Globální *univerzální* etika totiž bezpodmínečně musí být doopravdy kolektivní, jedině tak bude i doopravdy globální a *univerzální*.¹²

Avšak přinejmenším stejnou mírou pozornosti si vyžaduje i do extrému dotazený obrácený postup, motivovaný snahou vyhnout se podezření z aplikace nějakého typu tzv. *překrouceného univerzalizmu*. V praxi se může projevat nejen v totál-

¹⁰ „*Překrývající konsensus*“ je soulovíí užívané filosofem Johnem Rawlsem (orig. „*overlapping consensus*“). Ačkoliv byl tento výraz původně zaveden v jiném kontextu (v rámci Rawlsovy koncepce spravedlnosti), poprvé viz (Rawls 1995, 229), může být v přeneseném smyslu platný i pro potřeby této práce. Podáno maximálně stručně, termín ohraničuje sféru souhlasu na určitých principech „*každé z hlavních náboženských, filosofických a morálních nauk*“ (Rawls 2003, 41) aniž by se kterýkoli z dotyčných subjektů musel vzdát své vlastní perspektivy. S myšlenkou tenkého ale stabilního a neproblematizovaného konsensu v rámci určité oblasti (v našem případě etiky) John Rawls pracuje především ve stati *The Idea of An Overlapping Consensus* (Rawls 1987) nebo *Oblast politična a překrývající konsensus* (Rawls 2003). V obdobném smyslu, v jakém je *překrývající konsensus* využit v této práci, používá Hans Küng termín „*základní konsensus*“, když definuje svoji představu o světovém étosu jako o „*nutném minimu společných humánních hodnot, měřítek a základních postojů. Nebo ještě přesněji: Světový étos je základní konsensus* [v textu zvýrazněno kurzívou, zde pro rozlišení ponecháno bez kurzívy – pozn. autora] *v závazných hodnotách, neodvolatelných kritériích a základních postojích* [...]“ (Küng 2000b, 121–122).

¹¹ I když byl v textu jako ilustrativní příklad negativních konsekvencí aplikace etnocentrického vnímání světa (tj. univerzálně přítomného přesvědčení, že kultura vlastní skupiny, je nadřazena kultuře jiných skupin, viz Vodáková, Vodáková a Soukup 2000, 108–109) použit jeho „západní“ model (v rámci něj dále např. „barbaři“ vs. Řekové, „pohané“ vs. křesťané a „gójové“ vs. Židé aj.), neznamená to, že by šlo o fenomén pozorovatelný pouze v této části světa. Naopak adorace vlastní kulturní tradice a její povyšování nad ostatní kulturní entity, je pozorovatelné prakticky kdekoli v světě, např. „mlechové“ v Indii nebo „iové“ v Číně (viz Dikötter 1994 či Pines 2005).

¹² Pro doplnění ke zde vymezenému termínu *universalita* lze odkázat na článek *Nové chápání univerzality lidských práv* od autorky Štěpánky Zemanové, která si všímá vzájemně odlišných definic tohoto pojmu i proměn jeho chápání a rozlišuje ji na několik typů: „*například univerzality jednoduchou, komplexní, morální, normativní nebo faktickou*“ (Zemanová 2005, 89–91).

ním opomenutí vlastního kulturního zázemí (jestli je to v úplné míře vůbec možné), ale hlavně v rezignaci na zastávání jakýchkoli stabilních hodnot a k přijetí absolutního relativismu morálních norem. Zpochybnění možnosti existence universálního rámce a jeho nahrazení striktně uplatňovaným relativistickým tvrzením, že existují pouze jednotlivé postoje, které si případně mohou i protičelit, by v konečném důsledku vedlo ke krajně partikularistickému postoji, v němž by byla přijata stejná platnost jakéhokoliv dílčího morálního stanoviska kdekoliv ve světě. Místo k cíli nalézt soubor společně přijatelných a respektovaných pravidel by situace dospěla k přesně opačnému stavu, jehož povahu lze znázornit skeptickým a bezvýhodně rezignovaným tvrzením, že *každý má svou pravdu*.

Ve skutečnosti jde právě o to hledat limity obou přístupů: jak pokud jde o možnosti a způsoby dosažení universalismu v etických otázkách, tak i o omezení, které akceptování různých stupňů relativismu (od absolutního až k umírněnému) vytváří. Jako základnu pro vyvážený postoj mezi oběma soupeřícími koncepty lze využít zkoumání amerického politického filosofa Michaela Walzera, jenž ve své knize *Thick and Thin. Moral Argument at Home and Abroad* (Walzer 1994) předkládá stanovisko, že morálka v sobě obsahuje dualismus tzv. „*tlustého*“ a „*tenkého*“. *Tenká* morálka (jakési jádro mravnosti) je všeobecně přítomné bez ohledu na národnostní, kulturní nebo náboženské odlišnosti, jimiž je ovlivněna a obohacena až *tlustá* morálka s mnohými specifiky dodatečně inkorporovanými podle místa a času. Ta první je universální a ta druhá, logicky, relativistická. Přihlášení se k takovému uměřenému postoji střední cesty a nezatíženému „*pohledu odkud*“ (Nagel 1989) nemá být úhybným manévrem od zásadních a složitých otázek normativně pojaté etiky, nýbrž krokem zcela v souladu s vytyčeným konceptem přispět k hledání minimálních, slovy Walzera *tenkých*, morálních standardů. Přesto vždy existuje nebezpečí, že se snaha zastávat kompromisní stanovisko promění v nekoherentní kolísání mezi universalismem a relativismem.

4. LIDSKÁ PRÁVA JAKO GARANT

I přes veškeré obtíže, které jsou inherentní součástí hledání světového étosu, nastoluje vědomí rozšířené odpovědnosti za budoucnost planety, v důsledku globální dimenze dnešních problémů a jejich vzájemné závislosti, imperativ alespoň se pokusit o nalezení minimálního konsenzu na morálních standardech. Hans Küng se o něj již desetiletí pokouší na bázi mezináboženského dialogu se svým mnohokrát opakovaným postulátem: „*Nebude mír mezi národy bez míru mezi náboženstvími*“ (Küng 1992, 128).¹³ To plně odpovídá snaze předejít konfliktům i z hlediska Huntingtonova zkoumání o střetu civilizací: v podkapitole nazvané *La revanche de Dieu*¹⁴ (Huntington 2001, 101–110) se mluví o celosvětové náboženské obrodě

¹³ Ačkoliv se tento text výhradně soustředí na příspěvek Hanse Künga k dialogu mezi náboženstvími, nelze opomenout ani další osobnosti, které se v tomto ohledu významně angažují – vždy z trochu odlišné perspektivy. Konkrétně lze uvést např. Rémiho Braguea (2011) a jeho *O Bohu v křesťanství a o jednom nebo dvou dalších* nebo Wilfreda Cantwella Smithe představeného v českém sborníku *Cesty k porozumění jinému* (Floss et al. 2008) aj.

¹⁴ Výběrem názvu pro podkapitulu Huntington otevřeně odkazuje na originální název knihy od Gillese Kepela (do českého jazyka přeložené pod názvem *Boží pomsta* s podtitulem *Křesťané, židé a muslimové znovu dobývají svět* – Kapel 1996), ve které francouzský politolog popisuje

a o tom, že v moderním světě představuje náboženství ústřední sílu, jež lidi motivuje a mobilizuje.

K tomu však lze namítnout, že náboženství může mnohdy v rámci konfliktů sloužit pouze jako nástroj mobilizace a prostředek k odvedení pozornosti od merita problému, jímž mohou být mocenské (třicetiletá válka), ekonomické (irácko-iránská válka) a územní spory (Kašmír, Palestina). Navíc spoléhat při odvracení různých nebezpečí hrozících lidské civilizaci pouze na mezináboženský dialog, znamená přehlížet reálnou hrozbu, že v případech *zjevených* náboženství existují ortodoxní skupiny, které neústupně obhajují vlastní *zjevenou* pravdu bez potřeby dialogu.¹⁵ Do třetice se přirozeně nabízí otázka, jakým způsobem přiblížit ideu světového étosu (dosaženou na náboženském základě) agnostikovi nebo ateistovi, jejichž participace na vytváření společných pravidel je nutná. Překlenout tento problém a propojit účinně světy věřících i nevěřících se pokusil v roce 2001 Václav Havel, když vyzval k prohloubení spolupráce mezi zástupci světových náboženství a těmi, kteří činí rozhodnutí v oblasti politiky, ekonomie a vědy. Výsledkem měl být dialog sekulárního humanismu se světovými duchovními tradicemi (Havel 2001).¹⁶

Role náboženství je pro artikulaci společných hodnot mimořádně důležitá (neboť náboženské myšlení se vždy vztahuje i na problémy morálky – viz Weinberger 1993, 167–174), a proto ji nelze přehlížet, ale zároveň by bylo chybou ji pře-

obrodný proces a rozšíření vlivu náboženství ve společnosti v posledních dekádách dvacátého století, srov. *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason* (Harris 2004) a další díla čelních představitelů hnutí tzv. *New Atheism*.

¹⁵Naléhavou potřebu základů všelidské mravnosti, nezbytnou v situaci globalizovaného světa, nemohou podle Jana Sokola (2010, 1) naplnit mravní systémy pozitivních náboženství, které „jsou ze své podstaty rozdělující“. Přijmout postoj, že všechna náboženství jsou stejně pravdivá, by do jisté míry podkopalo podstatu a smysl velké části z nich. To je tématem i pro Hanse Künga, který sám nastoluje krucifiální otázku této problematiky: „Je teologicky odpovědná cesta, která křesťanům stejně jako jinověrcům dovoluje přijmout pravdu jiného náboženství, aniž se vzdáme pravdy vlastního náboženství a tím vlastní identity“ (Küng 1992, 77)? Tato otázka je dále diskutována např. v Bartošová (2001, 39), Hošek (2003, 89–91) a Küng (1992, 77–80 a 84–85).

¹⁶U Václava Havla se jednalo o přirozené vyústění celoživotního úsilí vtisknout duchovní rozměr životu lidského jedince, který se snažil přenést i do politiky. Opakovaně se v jeho literárním díle či v prezidentských projevech objevují existenciální filosoficko-náboženská témata „absolutního horizontu“ a otázky po „smyslu všeho bytí“. To vysvětluje důležitost a samozřejmost, s jakou přistupoval krátce po nástupu do funkce prezidenta, k uskutečnění oficiálních návštěv Jeho Svátosti 14. dalajlamy a papeže Jana Pavla II – veřejně deklarovaných již v novoročním projevu roku 1990, tedy pouhé čtyři dny po zvolení – sic! (Havel 1999, 18). O Havlem široce chápané interdisciplinaritě propojující vědu, filosofii, náboženství a umění i jeho otevřenosti k různým myšlenkovým proudům, pojednává dovedně literární historik Martin C. Putna v knihách *Spiritualita Václava Havla: české a americké kontexty* a *Václav Havel: duchovní portrét v rámu české kultury 20. století* (Putna 2009, resp. 2011). To, o co šlo Havlovi, když v roce 2001 volá po dialogu sekulárního humanismu a světových duchovních tradic, by šlo shrnout do termínů, jež používá Martin C. Putna, tedy o ideu „náboženské lidskosti“ či jinak „nenáboženského duchovna“ (Putna 2009, 19). Z hlediska hlavního záměru této práce není důležité, zdali byl Václav Havel sám věřící, či nikoliv, ovšem bylo-li toto téma částečně otevřeno, je adekvátní odkázat na literaturu, která se snaží vnést do Havlova chápání náboženské víry trochu světla. Tam patří zejména studie teologa a religionisty Milana Balabána *Věra (u) Václava Havla: noetické sestřih Havlových Dopisů Olze* (Balabán 2009). Zajímavou poznámkou k tématu může být i smuteční řeč na pohřbu Václava Havla od jeho spoluvězně z počátku osmdesátých let a současného kardinála Dominika Duky, ve které se mimo jiné prave: „je mi jasné, že jsi nebyl agnostik, jak se to někdy zdálo a mnohým se to bude zdát i dál“ nebo „Kěž Tě [...] svatá Anežka doprovází tam, kde v království Pravdy a Lásky panuje Ten, který JE – jak jsi řekl při našem posledním setkání. A o němž jsi v posledních týdnechездеjšího života mluvil jako o pravém Bohu“ (Duka 2011).

ceňovat a spoléhat se výhradně na ni. Za více než dvacet let od počátku Küngova projektu se stačilo uskutečnit několik dalších globálních iniciativ, založených na různých myšlenkových základech a principech, ale společně vyzývající k hledání sdílených etických hodnot.¹⁷ Inspirace a poučení z rozmanitých pokusů, snažících se čelit globálním výzvám, by mohla být klíčová pro uskutečnění ambiciózního projektu pojmenovat celosvětově přijatelné etické minimum. Zohledněna by přitom měla být mnohorožměnost dokumentů, jež vypovídá o mnohorožměnosti lidských společenství a také tom, že na složité problémy neexistují jednoduchá a úzkoprofilová řešení. Důležitým prvkem se proto zdá doplnění náboženství o další dimenze a zohlednění jednotlivých právních systémů, společenských tradic, zvyků a všech dalších kulturních statků. Až ze syntézy všeho výše zmíněného se může objevit ono *humanum*, tedy *obecně lidské*.

Ale není to pouze neochota akceptovat výlučnou roli náboženství při vzniku étosu, jež se dá označit za ohrožení projektu. Další slabé místo spočívá v jistém idealismu Küngovy vize. Nutnost a předpoklad dobré vůle pro uskutečnění konceptu světového étosu z něj tvoří velmi zranitelnou věc. Konfliktům lze totiž podle Küngova přístupu předcházet jedině tehdy, pokud žádný účastník systému konflikt nechce a má vůli k dialogu. V něm by se následně mohlo podařit světový étos formulovat – avšak stále bez pevné garance jeho dodržování, neboť každý systém zajišťující nějaká práva, by v sobě přece měl obsahovat i opatření, která vyžadují něčí zásah v těch případech, kdy jsou práva porušována. Pakliže nesplněné povinnosti nedoprovázejí sankce, jde o ideální teorii, která předpokládá, že vše funguje tak, jak má, k čemuž ale v praxi zpravidla nedochází. Ekvivalentně k otázce zavedení univerzálního etického rámce předkládá Michael Ignatieff (2012, 14) příklad z oblasti ekologických iniciativ, kdy tvrdí, že hlavní překážkou přijetí účinných opatření v otázce boje proti klimatickým změnám není nedůvěra většiny světové veřejnosti ve skutečnost globálního oteplování, ale spíše praktická stránka dohody na sankcích, které by nežádoucí jednání efektivně omezovaly.¹⁸

Pokud se nahlédne na světový étos prozaičtěji, potom se skutečně zdá vhodné vybavit celý koncept nějakou kotvou, snad i v podobě otevřeného katalogu vzájemných práv, povinností a nároků, na nichž by bylo možné dosáhnout dohody,

¹⁷Z opravdu dlouhé řady projektů lze namátkou vybrat např. *Chartu země* navrženou na Konferenci OSN o životním prostředí a rozvoji v Rio de Janeiro z roku 1992 (Charta Země 1992), zprávy *Sousedé v jednom světě* od Mezinárodní komise OSN pro globální vládnutí z roku 1995 (Our Global Neighborhood: Report of the Commission on Global Governance 1995) a *Naše kreativní různost* od Světové komise pro kulturu a rozvoj při UNESCO z roku 1996 (Our Creative Diversity: Report of the World Commission on Culture and Development 1996). Výčet pokračuje *Všeobecnou deklarací lidských odpovědností* od tzv. InterAction Council (sdružující bývalé prezidenty a předsedy vlád) z roku 1997 (Universal Declaration of Human Responsibilities 1997), *Deklarací povinností člověka* vzniklou roku 1998 pod záštitou UNESCO (Declaration of Human Duties and Responsibilities 1998) či *Pražskou deklarací* přijatou na konferenci Forum 2000 roku 2001 (Pražská deklarace 2001) atd.

¹⁸Význam *vynutitelnosti právní cestou* lze ilustrovat na praktickém fungování dokumentu, který má k cílům světového étosu blízko – *Všeobecné deklaraci lidských práv* OSN. Právě snaha o *garanci* lidských práv pro všechny lidské bytosti stála za jejím přijetím, avšak dokument sám paradoxně není schopen tomuto úkolu dostát, hlavně z již zmíněného důvodu své *právní nezávaznosti* a absence institucionalizovaného systému sankcí. Přitom v rámci přijímání rezoluce vyhlásující *Všeobecnou deklaraci lidských práv* (1948) původně Valné shromáždění OSN uložilo příslušné komisi, aby pracovala na její přeměně do podoby právně závazného dokumentu (ostatně v preambuli stojí, „že je nutné, aby lidská práva byla chráněna zákonem, nemá-li být člověk donucen uchýlovat se, když vše ostatní selhalo, k odboji proti tyranii a útlaku“).

a který by mohl být – disponujíc všeobecnou legitimitou – vybaven opatřeními zajišťujícími jejich dodržování. A tak jestliže je předmětem světového étosu hledání obecně *lidského*, které by bylo následně vtěleno do systému práv i s opatřeními jejich vymahatelnosti, nabízí se otázka, zdali by přímo lidská práva nemohla zmíněnou kotvu představovat.

V jejich případě nás ale faktum diversity světa staví před obdobný problém jako v případě étosu: lidská práva jsou dnes sice rozšířena po celém světě (v podobě *Všeobecné deklarace lidských práv* OSN), ale bývají různě interpretována. A to nejen kvůli rozdílným politickým konceptům,¹⁹ ale také kvůli odlišnému kulturnímu a náboženskému vidění světa. Podle některých autorů „*je empiricky doložitelným faktem, že neexistuje žádný obecně akceptovaný katalog lidských práv, ani společná interpretace těch práv, na nichž by se bylo možno společně shodnout*“ (Fiala 2001, 43). Ta lidská práva, která jsou za všeobecně platná vydávána, bývají často označována za západní ideu a i zde se objevují obvinění z jejich zneužívání pro politické účely zejména stran „*vůdců panevropského světa*“, kteří intervenují v cizích zemích s rétorikou, že „*mají za cíl chránit lidská práva a prosazovat něco, čemu se říká demokracie*“ (Wallerstein 2008, 9).²⁰ Tím nezřídkka argumentují i politici států, jež jsou z porušování lidských práv evropskými zeměmi nebo USA obviňovány. Poukazují na to, že vedle západní koncepce lidských práv existují i jejich vlastní kulturní tradice, nabízející alternativní východiska.

Doklady heterogenního pojetí konceptu lidských práv, která vycházejí v různých geografických oblastech z různých zdrojů, mají představovat některé jejich regionální katalogy (a vzájemná rozličnost obsažených ustanovení), např. *Všeobecná deklarace lidských práv v islámu* (Universal Islamic Declaration of Human Rights 1981), *Pacifická charta lidských práv* (Draft Pacific Charter of Human Rights 1989), *Arabská charta lidských práv* (Arab Charter on Human Rights 1994) a dlouhá řada dalších. Nemalá kritika z řad „vlastní“ kultury, jíž jsou jmenované dokumenty podrobovány (viz Zemanová 2005, 88), však ukazuje, že odmítání universalismu lidských práv musí mít i jiné důvody, než proklamované nerespektování kulturních zvláštností. Stíznosti na euroamerickou hegemonii v oblasti celosvětového diskursu o lidských právech a odvolávání se na teze kulturního relativismu mohou představovat oprávněnou výhradu, ale stejně dobře také sloužit jako tak-

¹⁹Lidská práva a základní svobody byly již od začátku studené války *politickým tématem*, které rozdělvalo západoevropské státy a země komunistického bloku. To se jasně projevilo během přípravy *Všeobecné deklarace lidských práv* OSN mezi lety 1946–1948 (viz např. Wright 2001, 13–17 či Morsink 2000) nebo poté v průběhu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (KBSE) roku 1973–1975, jež vyústila v přijetí tzv. *Závěrečného aktu KBSE* (viz např. Thomas 2001 či Povolný 2007).

²⁰V jistém smyslu podobně jako Wallerstein argumentuje i Michael Ignatieff ve svých dvou esejích v knize *Human Rights as Politics and Idolatry* (Ignatieff 2001, 1–99) nebo Jean Bricmont v díle *Humanitarian Imperialism: Using Human Rights to Sell War* (Bricmont 2006). Tato kritika, odsuzující násilný vývoz vlastní koncepce lidských práv nebo jejich zneužití k maskování mocenských či ekonomických zájmů, se historicky váže na nesouhlas s konkrétními akty tzv. *humanitárních intervencí*, jež se ze své podstaty na ochranu lidských práv ve světě začasto odvolávaly, viz např. Chomsky (1999 a 2000), srov. Shugarman (2006). Po roce 1989, a v souvislosti se zahraniční politikou amerického prezidenta George Bushe jr. zvlášť, se tématu dostalo mnoho pozornosti. Odsouzení humanitárních intervencí na základě toho, že neberou v potaz místní specifika v chápání suverenity, lidských práv atp. předkládají autoři pocházející z různých geografických oblastí, viz např. (Bílková 2003).

tický manévr zamezující potenciální kontrole dodržování standardů, které mezinárodní společenství od států ve vztahu ke svým občanům očekává.²¹

Na základě četných upozornění na přílišně euroamerickocentrické pojetí *Všeobecné deklarace lidských práv* OSN (např. Onuma 2008, 278), jejíž „základy“ vidí někteří autoři v listinách významných pro západní tradici – *Deklaraci práv člověka a občana a Listinu práv USA* (Wright 2001, 13) – a která je navíc podle mnohých „klíčovým“ dokumentem, jež disponuje „čestným místem v systému lidských práv“ (Sklair 2008, 52), nabízí se kontrola validity jejích ustanovení z hlediska pojetí různých kultur. V těch ustanoveních, která by se ukázala s některými elementy významných kulturně-civilizačních entit nekompatibilní, by argumenty kulturního relativismu bylo možné uznat za platné. V ostatních případech by oprávněnost výhrad, obhajujících nerespektování *Deklarací* garantovaných práv vlastní etickou perspektivou, podmíněnou odlišnými kulturními zvyklostmi, ztratila relevanci. Zároveň by se při zevrubné studii jednotlivých etických systémů bylo lze dobrat k výsledku odhalujícímu společný průsečík hodnot, jenž by následně mohl být povýšen na universálně platný. To vše s argumentem uskutečněného interkulturního dialogu a ideálně též se závazným vymahatelným statutem.

5. ZÁVĚR

Potenciální napětí všemožně propojovaného a „zmenšovaného“ (avšak nikoli zjednodušaného) světa, vlivem procesů známých jako globalizace, ve kterém se rozličné kultury častěji a intenzivněji konfrontují, dokázal švýcarský teolog Hans Küng předpovědět a snažil se ho eliminovat voláním po mezináboženském dialogu, který by vedl k dohovoru na všeobecně akceptovatelném etickém kodexu. Jestliže se zpětně jeví nezbytnost hlubšího vzájemného porozumění mezi různými kulturními a náboženskými paradigmaty světových společností vcelku samozřejmě, rozhodně tomu tak nebylo na přelomu osmdesátých a devadesátých let dvacátého století. Ve stejné době jako kniha *Světový étos: projekt* vychází extenzivně citovaná a polemizovaná esej amerického politologa Francise Fukuyamy, kde se mimo jiné hovoří o „konci dějin jako takovém [...] a všeobecném rozšíření západní liberální demokracie“ (Fukuyama 1989, 4).

Proces globalizace, který by, jak se mnohým zdálo, mohl sám o sobě vést k univerzálnosti však má i opačný rozměr – lpění obyvatel na vlastní identitě, ke kterému dochází v rámci vstupu do nové, neznámé etapy, souběžně odstartovalo jistý rozvoj regionalismu, ve kterém je akcentována vlastní historická zkušenost a lokální způ-

²¹Přesně tento jev popisuje profesor historie Reza Afshari (2001) ve své knize *Human Rights in Iran: The Abuse of Cultural Relativism*, ve které se snaží dokázat, že nejzávažnější porušování lidských práv ze strany vládců jsou vedena mocenskými a ekonomickými zájmy, spíše než proklamovaným uplatňováním vlastních etických kritérií vycházejících z autentických kulturních hodnot, které jsou lokálně ospravedlnitelné. Afshari své přesvědčení dokládá na konkrétní studii Íránské islámské republiky v době po odchodu šáha a nastolení nového režimu – 1979. V knize se snaží uvěřit představiteli íránskému státu, že se chovají principiálně stejně při sledování svých zájmů a při pošlapávání práv obyvatel jako představitelé jiných autoritářských států a obviňuje je z toho, že před mezinárodními lidskoprávními organizacemi přesto skrývají své kroky za autentický projev místních kulturních zvyklostí. K nikoli nepodobným závěrům v obecnější rovině dochází i autorka článku *In the Name of Culture: Cultural Relativism and the Abuse of the Individual* (Zechenter 1997).

sob myšlení, doprovázený uplatňováním tradičních modelů chování. Jinými slovy dochází k znovuoobjevení staré identity a úniku jedince ke všemu tak dokonale známému a navozujícímu pocit jistoty a bezpečí. Dopady globalizace jsou tedy obousměrné: na jedné straně poskytuje prostor k universalisaci, ale na druhé straně uvádí do chodu i paralelní procesy dezintegrace.

V obou případech se jeví nezbytná důsledná komparatistická praxe, která by měla zamezit extrémům na každém z pólů – jak přehnané globální unifikaci, homogenizaci a monokulturizaci (viz např. Pieterse 2009), tak i vyhrocené fragmentarizaci a xenofobnímu opevnění se ve vlastní tradici. Vymanění se ze svazujícího vyhroceného etnocentrického partikularismu a citlivé vyvažování v otázkách universalisace může být úspěšné pouze za předpokladu vzdělávání, které bude založené na interkulturním základě, a jehož cílem bude úsilí o důkladné poznání kulturních odlišností, jejichž součástí jsou i odlišnosti etických systémů všech hlavních světových civilizací. Globalizace je tedy v jistých ohledech hrozbou, ale i výzvou začít myslet jinak než stylem – *já a oni*.

Jednou z nejcitlivějších oblastí, kde lze vnímat rozdíly mezi jednotlivými společnostmi, je oblast morálky. Definovat univerzální a objektivní etické hodnoty ve světě, v němž se prosazuje celá řada různých přesvědčení a učení o tom, jak by se k sobě lidé měli vzájemně chovat, je nadměru složité. I přes konstatování o složitosti problematiky by však bylo chybou zcela rezignovat na jakékoliv pokusy o interkulturní kontakty a alespoň drobné modifikace pravidel morálního jednání v celosvětovém kontextu. Pokud totiž zůstanou jednotlivé celky vzájemně duchovně uzavřené, nedojde k identifikaci společných oblastí zkušeností v žádném případě, ba situace bude hrozit přerůst v nepřátelství dané nevědomostí. Fakt, že se jen těžko podaří dosáhnout absolutní shody v morálních otázkách, by neměl zamezit zahájení komunikace mezi eticky nezávislými celky, a zabránit tak dohodě na určitých univerzálních prvcích, které by pomohly k bezproblémovějšímu soužití pluralitních celků a limitováním mnohostranných nepochopení napomohly překonat civilizační bariéry. Není totiž nezbytné stanovit zcela nová etická pravidla, jako spíše snažit se pochopit hlubší rozpory mezi vedle sebe existujícími etickými principy, jimiž se řídí jednání jednotlivců, institucí a států.

Jak bylo řečeno, existence několika států o zhruba stejné síle představuje ideální výchozí pozici pro zajištění maximálně spravedlivého vedení interkulturního dialogu jako nástroje k dosažení určitého stupně etického konsensu, neboť minimalizuje pokušení prosadit své zájmy z pozice nadřazené síly a uchovává naději na stav, kdy všechny strany pokud možno rovnoměrně dávají a přijímají. Pokusit se pomocí interkulturního dialogu naplnit výše načrtnutou praktickou podobu světového étosu, která by se v důsledku svého realisticky vytyčeného cíle – být toliko minimálním konsenzem – mohla stát *uskutečnitelnou*, v důsledku svého širšího – nejenom náboženského pojetí – všeobecně *akceptovatelnou* a v důsledku prosazení právního ukotvení také *vymahatelnou*, by mělo významně přispět k prevenci konfliktů v soudobém světě. Zapojit se aktivně do diskuse, která v posledních dekadách probíhá na různých platformách mezi akademiky z oborů politologie, filozofie, ale i psychologie, genetiky nebo neurobiologie aj. (Rodin 2012; Apel 2000; Habermas 2001; Churchland 2011; Pinker 2002; Wright 1994) je naším úkolem a výzvou.

POUŽITÉ ZDROJE

LITERATURA

- AFSHARI, Reza (2001): *Human Rights in Iran: The Abuse of Cultural Relativism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- APEL, Karl-Otto (2000): Globalisation and the Need for Universal Ethics. *European Journal of Social Theory*, roč. 3, č. 2, s. 137–155.
- BALABÁN, Milan (2009): *Víra (u) Václava Havla: noetický sestřih Havlových Dopisů Olze*. Praha: OIKOYMENH.
- BARTOŠOVÁ, Jana (2001): Mezináboženský dialog – cesta k humánnějšímu světu v pojetí Hanse Künga. *Křesťanská revue*, roč. 68, č. 2, s. 38–41.
- BEDNÁŘOVÁ, Blanka (2009): *Americko-iránské vztahy v letech 1998–2008 a role států Perského zálivu*. Olomouc: Univerzita Palackého (diplomová práce).
- BÍLKOVÁ, Veronika (2003): The Responsibility to Protect – Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty (recenze). *Mezinárodní vztahy*, roč. 38, č. 3, s. 98–102.
- BRAGUE, Rémi (2011): *O Bohu u křesťanů a o jednom nebo dvou dalších*. Brno: CDK.
- BRÁZDA, Radim (2002): *Srovnávací etika*. Praha: Koniasch-Latin Press.
- BRICMONT, Jean (2006): *Humanitarian Imperialism: Using Human Rights to Sell War*. New York: Monthly Review Press.
- BUDIL, Ivo et al. (2002): *Střet civilizací?: dominance Západu, nebo dialog světových kultur*. Praha: Evropský literární klub.
- BYRNE, Andrew a KESTER, Eddy (2015): Hungary plans 175km-long fence to lock out migrants. *Financial Times* (<http://www.ft.com/intl/cms/s/0/2db7751c-1510-11e5-9509-00144feabdc0.html#axzz3fOzVWo2P>, 6. 7. 2015).
- DIKÖTTER, Frank (1994): *The Discourse of Race in Modern China*. Redwood City: Stanford University Press.
- DUKA, Dominik (2011): *Projev proslovený v prosinci 2011 v Praze na pohřbu Václava Havla v katedrále sv. Víta* (http://zpravy.idnes.cz/dokument-co-ve-vitu-o-havlovi-rekli-klaus-duka-ci-albrightova-p55-/domaci.aspx?c=A111223_140926_domaci_kot, 25. 4. 2015).
- FENN, Richard (1999): Toward a Global Ethic. A Response to Hans Küng. *International Journal of Politics, Culture and Society*, roč. 13, č. 1, s. 41–61.
- FLOSS, Karel et al. (2008): *Cesty k porozumění jinému: teologie, religionistika a mezináboženský dialog v pojetí Wilfreda Cantwella Smithe*. Praha: Dingir.
- FUKUYAMA, Francis (1989): The End of History. *The National Interest*, roč. 5, č. 16, s. 3–18.
- HABERMAS, Jürgen (2001): *Moral Consciousness and Communicative Action*. Cambridge: MIT Press.
- HALÍK, Tomáš (2006): *Prolínání světů*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- HARRIS, Sam (2004): *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason*. New York: W. W. Norton and Company.
- HAVEL, Václav (1999): Novoroční projev. In: Havel, Václav: *Spisy / 6*. Praha: Torst, s. 9–19.
- HAVEL, Václav (2001): *Projev proslovený v říjnu 2001 v Praze na Meditativním shromáždění představitelů světových náboženství v katedrále sv. Víta* (<http://www.forum2000.cz/en/projects/interfaith-dialogue/2001/transcript/>, 25. 4. 2015).

- HAVEL, Václav (2007): Projev prosloušený v září 2002 v New Yorku na Slavnostním večeru „Václav Havel – spisovatel a prezident“. In: Havel, Václav: *Spisy / 8*. Praha: Torst, s. 181–186.
- HOŠEK, Pavel (2003): Hans Küng a dialog náboženství. *Dingir*, roč. 6, č. 3, s. 89–93.
- HUNTINGTON, Samuel (1993): The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*, roč. 72, č. 3, s. 22–49.
- HUNTINGTON, Samuel (2001): *Střet civilizací: Boj kultur a proměna světového řádu*. Praha: Rybka Publishers.
- CHIOZZA, Giacomo (2002): Is There a Clash of Civilizations? Evidence from Patterns of International Conflict Involvement, 1946–97. *Journal of Peace Research*, roč. 39, č. 6, s. 711–734.
- CHOMSKY, Noam (1999): *The New Military Humanism: Lessons from Kosovo*. London: Pluto Press.
- CHOMSKY, Noam (2000): *Rogue States: The Rule of Force in World Affairs*. London: Pluto Press.
- CHURCHLAND, Paul (2011): *Braintrust: What Neuroscience Tells Us about Morality*. Princeton: Princeton University Press.
- IGNATIEFF, Michael (2001): Human Rights as Politics and Idolatry. In: Gutmann, Amy (ed.): *Human Rights as Politics and Idolatry*. Princeton: Princeton University Press, s. 1–99.
- IGNATIEFF, Michael (2012): Reimagining a Global Ethic. *Ethics & International Affairs*, roč. 26, č. 1, s. 7–19.
- KEPEL, Gilles (1996): *Boží pomsta: křesťané, židé a muslimové znovu dobývají svět*. Brno: Atlantis.
- KHATAMI, Mohammad (1998): Statement at the 53rd Session of the United Nations General Assembly New York, September 21. (http://www.parstimes.com/history/khatami_speech_un.html, 25. 4. 2015).
- KISSINGER, Henry (1996): *Umění diplomacie*. Praha: PROSTOR.
- KLAUS, Václav (2004): *Rozhovor prezidenta republiky Václava Klause pro časopis Týden*, 6. 12. 2004 (<http://www.klaus.cz/clanky/441>, 26. 4. 2015).
- KLAUS, Václav (2005): *Rozhovor prezidenta republiky Václava Klause pro deník Mladá fronta Dnes*, 16. 7. 2005 (<http://www.klaus.cz/clanky/684>, 26. 4. 2015).
- KRAUTHAMMER, Charles (1990): The Unipolar Moment. *Foreign Affairs*, roč. 70, č. 1, s. 23–33.
- KRAUTHAMMER, Charles (2002): The Unipolar Moment Revisited. *The National Interest*, roč. 17, č. 70, s. 5–17.
- KRYSMANSKI, Hans-Jürgen (1999): Elite Ethics. Hans Küng's Normative Globalism in a Changing World. *International Journal of Politics, Culture and Society*, roč. 13, č. 1, s. 83–106.
- KÜNG, Hans (1986): *Christianity and the World Religions. Paths of Dialogue with Islam, Hinduism and Buddhism*. New York: Doubleday.
- KÜNG, Hans (1989): *Christianity and Chinese Religions*. New York: Doubleday.
- KÜNG, Hans (1992): *Světový étos: projekt*. Zlín: Archa.
- KÜNG, Hans (1996): Towards a Planetary Code of Ethics: Ethical Foundations of a Culture of Peace In: *From a Culture of Violence to a Culture of Peace. Peace and Conflicts Issues series*. Paris: UNESCO, s. 129–143.

- KÜNG, Hans (1997): A Global Ethic in an Age of Globalization. *Business Ethics Quarterly*, roč. 7, č. 3, s. 17–31.
- KÜNG, Hans (1998): Economy and Problems of Globalization. In: *Forum 2000 conference 1998: Conference Report*. Prague: Forum 2000 Foundation, s. 152–155.
- KÜNG, Hans (2000a): Global Ethic: A Response to My Critics. *International Journal of Politics, Culture and Society*, roč. 14, č. 2, s. 421–428.
- KÜNG, Hans (2000b): *Světový étos pro politiku a hospodářství*. Praha: Vyšehrad.
- KÜNG, Hans (2005): *Global Ethic and Human Responsibilities*. Přednáška proslovená v dubnu 2005 v Santa Clara v USA na konferenci *Human Rights and Human Responsibilities in the Age of Terrorism* (http://www.scu.edu/ethics/practicing/focusareas/global_ethics/laughlin-lectures/global-ethic-human-responsibility.html, 26. 4. 2015).
- MORSINK, Johannes (2000): *The Universal Declaration of Human Rights: Origins, Drafting, and Intent*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- NAGEL, Thomas (1989): *The View From Nowhere*. New York: Oxford University Press.
- ONUMA, Yasuaki (2008): Na cestě k intercivilizačnímu pojetí lidských práv In: Hrubec, Marek (ed.): *Interkulturní dialog o lidských právech. Západní, islámské a konfuciónské perspektivy*. Praha: Filosofia, s. 247–280.
- PARK, Jeanne (2015): *Europe's migration crisis* (<http://www.cfr.org/migration/europes-migration-crisis/p32874>, 6. 6. 2015).
- PICCO, Giandomenico a kol. (2005): *Mosty do budoucnosti: Dialog mezi civilizacemi*. Brno: Doplněk.
- PIETERSE, Jan Nederveen (2009): *Globalization and Culture: Global Mélange*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- PINES, Yuri (2005): Beasts or Humans: Pre-Imperial Origins of Sino-Barbarian Dichotomy. In: Amitai, Reuven a Biran, Michal (eds.): *Mongols, Turks and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World*. Leiden: Brill, s. 59–102.
- PINKER, Steven (2002): *The Blank Slate: The Modern Denial of Human Nature*. New York: Penguin Books.
- POVOLNÝ, Mojmír (2007): *Zápas o lidská práva: Rada svobodného Československa a helsinský proces*. Brno: Stilus.
- PUTNA, Martin C. (2009): *Spiritualita Václava Havla: české a americké kontexty*. Praha: Knihovna Václava Havla.
- PUTNA, Martin C. (2011): *Václav Havel: duchovní portrét v rámu české kultury 20. století*. Praha: Knihovna Václava Havla.
- RATZINGER, Joseph (2006): On the Prepolitical Moral Foundations of a Free Republic. In: De Vries, Hent a Sullivan, Lawrence (eds.): *Political Theologies: Public Religions in a Post-Secular World*. Fordham University Press, s. 261–268.
- RAWLS, John (1987): The Idea of An Overlapping Consensus. *Oxford Journal of Legal Studies*, roč. 7, č. 1, s. 1–25.
- RAWLS, John (1995): *Teorie spravedlnosti*. Praha: Victoria Publishing.
- RAWLS, John (2003): Oblast politična a překrývající konsensus. *Reflexe*, roč. 13, č. 24, s. 41–67.
- ROBERTSON, Roland (2001): Küng's Global Ethic: Parametric Lacunae. *International Journal of Politics, Culture and Society*, roč. 14, č. 3, s. 657–655.
- RODIN, David (2012): Toward a Global Ethic. *Ethics & International Affairs*, roč. 26, č. 1, s. 33–42.

- SEDERBERG, Peter (2002): *Searching for the 21. Century* (http://www.unc.edu/depts/diplomat/archives_roll/2002_07-09/sederberg_search/sederberg_search.html, 27. 4. 2015).
- SHUGARMAN, David (2006): *Chomsky's Rejection of Humanitarian Intervention*. Přednáška proslovená v červnu 2006 v Albertě v Kanadě na *Canadian Political Science Association Annual Conference* (<http://www.cpsa-acsp.ca/papers-2006/Shugarman.pdf>, 27. 4. 2015).
- SKLAIR, Leslie (2008): Globalizace lidských práv. In: Hrubec, Marek (ed.): *Interkulturní dialog o lidských právech. Západní, islámské a konfuciánské perspektivy*. Praha: Filosofía, s. 49–81.
- SOKOL, Jan (2010): *Etika a život: pokus o praktickou filosofii*. Praha: Vyšehrad.
- SPAEMANN, Robert (1996): Weltethos als "Projekt". *Merkur*, roč. 50, č. 9–10, s. 893–904.
- SPENGLER, Oswald (2010): *Zánik Západu: obrysy morfologie světových dějin*. Praha: Academia.
- ŠTRÁFELDOVÁ, Milena (2005): Klaus odmítl multikulturalismus, vyvolal tím ostrou kritiku. *Český rozhlas 7 – Radio Praha* (<http://www.radio.cz/cz/rubrika/udalosti/vaclav-klaus-odmitl-multikulturalismus-vyvolal-tim-ostrou-kritiku>, 27. 4. 2015).
- TAZMINI, Ghoncheh (2009): *Khatami's Iran: the Islamic Republic and the Turbulent Path to Reform*. London: Tauris Academic Studies.
- THOMAS, Daniel (2001): *The Helsinki Effect: International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism*. Princeton: Princeton University Press.
- TODOROV, Tzvetan (2011): *Strach z barbarů: kulturní rozmanitost, identita a střet civilizací*. Litomyšl: Paseka.
- TOYNBEE, Arnold (1995): *Studium dějin*. Praha: Práh.
- VÁNĚ, Jan (2000): Světový étos jako všelék pro lidstvo? *Aluze: časopis pro literaturu, filosofii a jiné*, roč. 2, č. 1, s. 190–194.
- VÁNĚ, Jan (2004): V tomto znamení zvítězíš? Pojetí humanity u Hanse Künga a legitimitnost jeho konceptu světového étosu. *Religio*, roč. 12, č. 2, s. 187–212.
- VODÁKOVÁ, Alena, VODÁKOVÁ, Olga a SOUKUP, Václav (2000): *Sociální a kulturní antropologie*. Praha: SLON.
- WAIŠOVÁ, Šárka (2008): Postmodernita a kantovská dimenze v mezinárodní politice. In: Strnadová, Lenka, Rosůlek, Přemysl a kol.: *Politická filozofie: významné osobnosti a témata*. Plzeň: Aleš Čeněk, s. 139–151.
- WALLERSTEIN, Immanuel (2008): *Evropský univerzalizmus: rétorika moci*. Praha: SLON.
- WALZER, Michael (1994): *Thick and Thin: Moral Argument at Home and Abroad*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- WEAVER, Matthew (2010): Angela Merkel: German multiculturalism has 'utterly failed'. *The Guardian* (<http://www.guardian.co.uk/world/2010/oct/17/angela-merkel-german-multiculturalism-failed>, 26. 4. 2015).
- WEINBERGER, Ota (1993): *Filozofie, právo, morálka*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- WHEELER, Brian (2011): Global debate on Cameron's multiculturalism speech. *BBC News* (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-politics-12415597>, 27. 4. 2015).
- WRIGHT, Robert (1994): *The Moral Animal*. New York: Random House.
- WRIGHT, Robin a BAKHASH, Shaul (1997): The U.S. and Iran: An Offer They Can't Refuse? *Foreign Policy*, roč. 28, č. 5 (Autumn), s. 124–138.

WRIGHT, Shelley (2001): *International Human Rights, Decolonisation and Globalisation: Becoming Human*. London, New York: Routledge.

ZAKARIA, Fareed (2010): *Postamerický svět*. Praha: Academia.

ZECHENTER, Elisabeth (1997): In the Name of Culture: Cultural Relativism and the Abuse of the Individual. *Journal of Anthropological Research*, roč. 53, č. 3, s. 319–347.

ZEMANOVÁ, Štěpánka (2005): Nové chápání univerzality lidských práv. *Mezinárodní vztahy*, roč. 40, č. 4, s. 79–94.

PRAMENY

Arab Charter on Human Rights (1994) (<http://www1.umn.edu/humanrts/instreet/arabhrcharter.html>, 25. 4. 2015).

Charta Země (1992) (http://www.earthcharterinaction.org/invent/images/uploads/echarter_czech.pdf, 26. 4. 2015).

Declaration of Human Duties and Responsibilities (1998) (<http://globalization.icaap.org/content/v2.2/declare.html>, 26. 4. 2015).

Draft Pacific Charter of Human Rights (1989) (http://www.hurights.or.jp/archives/other_documents/section1/1989/03/draft-pacific-charter-of-human-rights.html, 26. 4. 2015).

Foundation for Interreligious and Intercultural Research and Dialogue (2013) (<http://www.thelevantfoundation.org/index.php/projects/4-fiird>, 26. 4. 2015).

Our Creative Diversity: Report of the World Commission on Culture and Development (1996) (<http://unesdoc.unesco.org/images/0010/001055/105586e.pdf>, 26. 4. 2015).

Our Global Neighborhood: Report of the Commission on Global Governance (1995) (<http://www.gdrc.org/u-gov/global-neighborhood/>, 26. 4. 2016).

Pražská deklarace (2001) (<http://www.forum2000.cz/cz/projekty/konference-forum-2000/2001/prepisy/prazska-deklarace-1/>, 26. 4. 2015).

Resolution No. 53/22 Adopted by the General Assembly (1998) (<http://www.un.org/documents/r53-22.pdf>, 27. 4. 2015).

Rozhodnutí Evropského parlamentu a Rady č. 1983/2006 (2006) (<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/CS/TXT/?uri=CELEX:32006D1983>, 27. 4. 2015).

Universal Declaration of Human Responsibilities (1997) (<http://interactioncouncil.org/universal-declaration-human-responsibilities>, 27. 4. 2015).

Universal Islamic Declaration of Human Rights (1981) (<http://www.alhewar.com/ISLAMDECL.html>, 27. 4. 2015).

Všeobecná deklarace lidských práv (1948) (<http://www.osn.cz/dokumenty-osn/soubory/vseobecna-deklarace-lidskych-prav.pdf>, 27. 4. 2015).

Závěrečný akt Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (1975) In: Veselý, Zdeněk. (2001) *Světová politika 20. století v dokumentech 1945–1990*. Praha: VŠE, s. 421–440.

INTERNETOVÉ ZDROJE

Alliance of Civilizations (2013): <http://www.unaoc.org/>, 25. 4. 2015.

Centre for Dialogue, La Trobe University (2013): <http://www.latrobe.edu.au/dialogue/>, 25. 4. 2015.

Centre for World Dialogue (2013): <http://www.worlddialogue.org/>, 25. 4. 2015.

Stiftung Weltethos (2012): *Bibliographie zur Weltethos-Debatte*, http://www.weltethos.org/1-pdf/40-literatur/deu/bib-we-01_11.pdf, 27. 4. 2015.

UNESCO Dialogue (2013): <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/dialogue/>, 27. 4. 2015.

BBC News (2011): *State multiculturalism has failed, says David Cameron*, <http://www.bbc.co.uk/news/uk-politics-12371994>, 25. 4. 2015.

France 24 International News (2011): *Sarkozy declares multiculturalism 'a failure'*, <http://www.france24.com/en/20110210-multiculturalism-failed-immigration-sarkozy-live-broadcast-tf1-france-public-questions>, 27. 4. 2015.

SUMMARY

This paper, written in essay form, is an analysis of a selected portion of normative discourse on the so-called "Global Ethic". It is a reflection on Swiss theologian Hans Küng's efforts to find and establish a generally accepted moral minimum on a global level. The paper points out that the significance of this issue in the past decades has been multiplied due to the intensifying process of globalization and the continuously closer interaction of culturally and religiously diversified societies. In light of the tensions that are a result of worldwide waves of migration and thanks to the further interconnection of diverse cultural-civilizational areas based on highly perfected technologies primarily in the areas of communication, transport, etc., this paper postulates that in order to achieve a non-conflictive coexistence, we must achieve at least a basic consensus on ethical issues.

Hans Küng set a corresponding goal at the beginning of the 1990s with his "Global Ethic" project. Therefore, there has been a return to Küng's work, which has been thoroughly assessed in new contexts of modern international relations. The primary stress is placed on the transformation of the international political situation, which is no longer characterized by the dominant position of one of its actors – the USA. The present situation has a tendency toward an egalitarian and polycentric order. According to some authors, new poles of power could be held by countries such as China, India, Russia, Brazil, etc. The geographic and cultural heterogeneity of these countries is in fact a signal that elite global politics are heading not only toward multipolarity, but are also taking on a multicivilizational character. Based on these phenomena, the concept is supported that, under certain conditions, there could be a suitable opportunity to successfully implement a consensus based on socially shared norms and attitudes. If in fact various states from various cultural and civilizational circles reach approximately the same positions of power, this would open up an opportunity for the future multilateral organization of international relations and an equal intercultural dialogue.

Regardless of the high level of conformity between Hans Küng's propositions in the search for generally acknowledged and applicable values and his project, this paper discusses and proposes its own alternatives and points out general threats that could endanger efforts toward achieving a certain level of ethical consensus. Thus, this paper serves not only as a simple reminder, but also as a constructive and interdisciplinary critique of the results of Küng's activity to date in researching universally valid values formulated in his Global Ethic.

In certain sections, this paper attempts to explore the meaning of the terms "universality" or "dialogue" and reveal the multifaceted relationships and political limits in reaching consensus in ethical values on the level of the international community. Admittedly, intercultural dialogue does not necessarily have to be a dialogue between religions. The conclusion of the paper, however, defends the concept of universal human rights as the final form of ethical norms. Despite denying religiously or transcendentally accepted ethical values, this paper does not resign from the universalistic concept of ethics and defends its importance in terms of confronting theories of extreme relativism and particularism.

ANALÝZA ETAP VE VÝZKUMU KLIENTELISMU V ODBORNÉ LITERATUŘE

Ondřej Plachý*

Abstract: *This study analyzes developments in the field of study of political clientelism over the course of the last 50 years. It will focus on a broad spectrum of literature, but will also pay attention to particular research carried out in Latin America. The main goal is to analyze the theoretical assumptions used by scholars and contextualize their research into three phases of clientelism study. The first phase is characterized by the predominant theory of modernization and analyses the first division of the study of clientelism from anthropological and historical literature. The second focuses on broader structural theories and institutional variables. The third turns its attention back to modernization theory, which is complemented by research on the impact of political competition on different forms of clientelism.*

Key words: *clientelism, ethnography, comparative research, game theory, political science, brokers, literature review.*

*Mgr. Ondřej Plachý, Katedra politologie, Filozofická fakulta UHK, plachon1@gmail.com.

1. ÚVOD

Tato analýza si stanovila za cíl poskytnout čtenářům náhled na problematiku klientelismu¹ jak na obecné rovině, tak se zaměřením na Latinskou Ameriku. Článek je zaměřen na analýzu klíčových konceptů a teorií, ze kterých autoři vycházejí. Cílem je upozornit čtenáře na neustále se vyvíjející chápání klientelismu a na výzkumy, které teoreticky i analyticky obohatily jeho studium. Díky tomu, že se společnosti neustále transformují, mění se i povaha klientelismu. Autoři se z rurálních oblastí přes slumy měst postupně přesouvali k politickým stranám a stranickým mašinám.

Tři kapitoly rozdělují studium klientelismu na etapy podle vývoje paradigmat jeho výzkumu – modernizačního, institucionálního a rozvojového. Tyto kapitoly navíc obsahují každá vlastní podkapitulu, ve které jsou analyzovány práce, které se zabývaly klientelismem v Latinské Americe. V závěru pak je autorem představeno porovnání celosvětové a latinskoamerické literatury.

Zkoumání klientelismu bylo již od počátku zkoumaného období rozděleno převážně mezi dvě disciplíny – antropologii a politologii. Obě dvě disciplíny přitom k definování klientelismu přistupovaly s rozdílnými cíli. Jak uvádí Alex Weingrod, antropologové byli více zaujatí studiem nerovnosti, která z tohoto typu vztahu vznikala a byla založena na jeho vertikálním chápání. Pro politology naopak bylo důležitější do své analýzy přibrat politické strany, které ovšem z hlediska vertikální linie vztahů nemohly být formálně nadřazené svým voličům (Weingrod 1968, 378–379). To mělo pro studium klientelismu celou řadu důsledků. Politické strany musely připravovat strategie, které počítaly s přerozdělováním veřejných statků, a v důsledku demokratické volební soutěže musely počítat s možností, že se od nich voliči odvrátí. Osoba voliče, na rozdíl od osoby klienta, byla nezávislá a mohla výměnu za určitých okolností, například při vysoké soutěži dvou kandidátů, ovlivňovat. Pokud opustíme původní antropologickou a etnografickou rovinu zkoumání klientelismu a budeme se zabývat pouze politickým klientelismem, jsou hlavními aktéry klientelistické výměny v demokraciích volič (skupina voličů) a politik (politická strana).

1.1. LATINSKÁ AMERIKA A KLIENTELISMUS

Před přistoupením k samotné analýze jednotlivých vln lze konstatovat, že všechny tři generace moderního výzkumu politického klientelismu jsou v literatuře zabývající se Latinskou Amerikou bohatě zastoupené. Od počátku 80. let se, v důsledku specifického vývoje, ve kterém se nárůst populace prolínal s privatizací a makroekonomickou krizí a projevoval se především inflací a rostoucí chudobou v 90. letech, vytvořil na klientelistické sítě mnohem větší tlak než v předchozích dekadách. Důsledkem byla změna strategií jednotlivých aktérů a větší nestabilita celého procesu klientelistické výměny, která v důsledku obohatila teoretické chápání klien-

¹Tato práce koncepčně nerozděluje mezi klientelismem (*clientelism*), patronáží (*patronage*) a „porcováním medvěda“ (*pork-barreling*), ale bere je jako různé strategie klientelistické výměny. Díky některým pracím (Samuels 2002) je přitom zřejmé, že například strategie porcování medvěda může být s klasickým klientelismem propojena. Podobně byl v dosavadní literatuře již dostatečně zkoumán přechod od patronáže ke klientelismu (Hopkin, Mastropaolo 2001).

telismu o řadu mechanismů pro vzájemné monitorování, případně o potrestání těch, kteří své sliby nenaplnili.

2. PRVNÍ VLNA: KONCEPČNÍ VYMEZENÍ STUDIA POLITICKÉHO KLIENTELISMU

V prvním období (60.–70. léta)² byly studie klientelismu inspirované politickým procesem dekolonizace, doplněném o v té době populární teorii modernizace, podle které existoval kauzální vztah mezi úrovní ekonomického rozvoje a demokracií (Lipset 1960). Klientelismus byl u většiny autorů vnímán jako dlouhodobě neslučitelný s demokratickými praktikami, což ovlivnilo i způsob, kterým jej zkoumali. Hlavním předmětem zájmu byla mikro-úroveň zkoumání klientelismu, která se navíc primárně zaměřovala na chudší oblasti. Jednotliví výzkumníci si uvědomovali, že zapojení širších skupin obyvatelstva do politiky³ a nárůst jejich sociální mobility vedly k vytváření nových sociálních vazeb mezi aktéry klientelistické výměny. Jedním z empiricky doložených způsobů transformace tradičních vazeb byla přeměna tradičního klientelismu na politický (Scott 1972; Chubb 1982; Weingrod 1969; Cornelius 1975).

První ze studií v prvním období studia klientelismu byla práce Jamese Scotta *The Erosion of Patron-Client Bonds and Social Change in Rural Southeast Asia* (1972). Ta se zabývala erozí tradičních vztahů mezi patrony a klienty v rurálních komunitách v jihovýchodní Asii. Primárním cílem této práce bylo ukázat, jak postupnou modernizací dochází k rozměňování sociálních vazeb v tradičních společnostech. Scott se prostřednictvím svého výzkumu snažil o formulování teoretického rámce, vysvětlujícího odlišnosti mezi různými venkovskými komunitami ve formování třídního (v některých případech spíše prototřídního) uvědomění. Klíčovou proměnnou v jeho výzkumu byla legitimita pozemkových elit. Jeho definice klientelismu byla stále založena na tradičním pojetí nerovného a neflexibilního vztahu mezi klientem/rolníkem a pozemkovým vlastníkem, ve kterém nešlo o přímou materiální výměnu, ale spíše o projevy oddanosti výměnou za ústupky. Scottův příspěvek k literatuře klientelismu, kromě definování tradičního klientelismu, spočíval především v tom, že analyzoval transformaci z jednoho typu klientelismu ke druhému. Scott se ve svém článku pokusil do analýzy zařadit i instituce. Autor například tvrdil, že v oblastech s vyšším výskytem domorodého obyvatelstva byly vazby postaveny na královské a charismatické legitimitě, zatímco ve více korporátních oblastech byly vertikální vazby slabší (Scott 1972, 13). Slabší fungování centrálního státu, institucionální dědictví různých oblastí a dostupnost půdy tedy měly podle Scotta vliv na rychlost, s jakou tradiční klientelismus ztrácel svou pozici jako centrální sociální vazba mezi elitou a venkovským obyvatelstvem. Jeden z důležitých kroků pro zlepšení komunikace antropologických a politologických studií o klientelismu učinil britský badatel Alex Weingrod (1968).⁴ Ten se zabýval transformací tradičního klientelismu, založenému na asymetrickém a neflexibil-

²Nejedná se o přesné časové vymezení, mohlo se stát, že se některé práce objevily před nebo i po tomto období.

³Rozšiřování volebního práva, pokles negramotnosti, stěhování z venkova do měst.

⁴Zde například autor uvedl: „[...] *politolog běžně začíná v hlavních městech a pak postupuje dolů, zatímco antropolog začíná na venkově a postupuje nahoru. Studie o patronáži by mohly být oblastí, ve které se oba dva přístupy setkají*“ (Weingrod 1968, 399).

ním postavení mezi patronem a klientem, směrem k jeho modernímu pojetí. Jeho úkolem bylo analyzovat, jak jsou klientelistické sítě propojené s ostatními sociálními sítěmi ve společnosti, která procházela postupnou modernizací. Jako svůj případ, podobně jako ostatní výzkumníci během této vlny, si zvolil italskou Sardinii. Proměnnými, které k vysvětlení pro transformaci klientelistických vazeb používaly, byly pozemkové vlastnictví, výběr kmotry/-a při křtu a také záznamy o sňatcích. Všechna demografická data, která posbíral, potvrdila, že Sardinie prošla v průběhu několika desítek let radikální socioekonomickou proměnou. Změny byly umocněny také radikální proměnou byrokracie během Mussoliniho vlády a poválečným nástupem demokracie. Slábnutí dominance velkých pozemkových vlastníků v Sardinii vedly podle Weingroda k poválečnému nástupu politických stran jako hlavních aktérů pro zprostředkování služeb. Weingrod svou analýzu transformace klientelismu doplnil o několik etnografických ilustračních případů, většinou z lokální úrovně. V nich poukazyval na fakt, že nahrazení předchozí formy klientelismu neznamenal, že by skutečně došlo k opuštění klientelismu jako takového. Změna klientelistické struktury ze závislosti na jedné osobě směrem k širší klientelistické organizaci byla hlavním poznatkem, který ze studie vyplýval. Weingrod použil rozvojové paradigma tím, že si uvědomoval, že změny v socioekonomické skladbě ostrova vedly k transformaci klientelismu, ale že to samotné neznamená, že by klientelismus měl nadobro zmizet.

Důležitou interdisciplinární studii, ležící na pomezí první a druhé vlny, zpracovala Judith Chubb (1980). Autorka se při zkoumání klientelismu v Neapoli zabývala důvody, proč byly předchozí klientelistické mašiny dominující městskou politiku poraženy Italskou komunistickou stranou (PCI) ve volbách v roce 1973. Třetí největší italské město, ve zkoumaném období sužované chudobou a nezaměstnaností, bylo před volbami navíc zasaženo epidemií cholery, na kterou oficiální autority pod vedením křesťanských demokratů nedokázaly zareagovat. Jako hlavní vysvětlující proměnnou pro ústup politické mašiny Chubb určila administrativní chaos a neschopnost řešit aktuální problémy města. V tomto prostředí se PCI i přes nedostatky zdrojů pro klientelistickou výměnu podařilo vyhrát volby. Jak autorka odhaluje, důležitou roli v jejich úspěchu hrály občanské organizace, které vznikaly na podporu lidí sužovaných nezaměstnaností. Zapojení občanských organizací a decentralizace městské politiky přitom byla zmiňována jako klíčová strategie, ke které se PCI uchýlila (Chubb 1980, 71). Společně s odbory vytvořily důležitý tandem, který v době silné nespokojenosti s fungováním většiny veřejných institucí znamenal, že ani politická mašina strany křesťanských demokratů (DC) nedokázala volby vyhrát. Analýza však poukázala na to, že Neapol se díky nástupu komunistů k moci příliš nezměnila, tudíž v dalších volbách se k moci opět vrátili křesťanští demokraté. Důležitým teoretickým prvkem, který Chubb ve své práci odhalila, byla stranická soutěž, která v demokratické společnosti dokázala překonat klientelistické vazby ve společnosti. Tím se autorka poněkud odkláněla od tradiční interpretace, zaměřené na modernizační teorii. V Neapoli naopak rozhodla zhoršující se situace, ve které se dokázala PCI představit jako alternativa k DC.

2.1. PRVNÍ VLNA STUDIA KLIENTELISMU V LATINSKÉ AMERICE

První generace studia klientelismu v Latinské Americe nebyla zastoupena větším počtem prací. Jedním z autorů, kteří se specifickým latinskoamerickým kontextem v politickém klientelismu zabývali, byl Wayne Cornelius. Ten se průběžně zabýval fungováním lokální politiky v latinskoamerických městech (1969; 1974) a podrobněji v knize *Politics and the Migrant Poor in Mexico City* (1975). Autor se ve svém výzkumu věnoval jako jeden z prvních detailnímu studiu poptávky ze strany chudých migrantů, kteří do města přicházeli z venkovských oblastí. Prostřednictvím zúčastněného pozorování Cornelius studoval šest komunit v metropolitní oblasti hlavního města Mexika (1974). Jeho studie přinesla svědectví o potřebách marginalizovaných obyvatel. Zásadní bylo popsání způsobu interakce, který spočíval převážně ve vznášení kolektivních požadavků k oficiálním orgánům města. Klientelistická výměna postavená na individuální výměně statků nebyla Corneliem označena za dominantní způsob jednání. Jako hlavní způsob interakce se obyvatelé snažili prosadit své požadavky přímo vůči vládním orgánům a nesnažili se postupovat přes stranické struktury tehdejší hegemonní politické strany PRI. V rámci své studie také posuzoval, jak odlišné politické podmínky vedly k různým strategiím – zatímco v peruánské Limě byli nově příchozí obyvatelé aktivní a sami se podíleli na budování základní občanské vybavenosti v jejich čtvrtích, v Chile docházelo v některých oblastech k okupování vládních úřadů a obyvatelé se dožadovali pomoci vlády prostřednictvím protestu, v Mexiku byli obyvatelé nejvíce pasivní a snažili se s představiteli domluvit (Cornelius 1974, 1133). Cornelius se svými studii v mnohém předběhl první vlnu studia klientelismu. Přestože z metodologického i teoretického hlediska postupoval podobně jako jeho současníci a používal etnografický způsob sběru dat, který mu pomáhal interpretovat proces modernizace společnosti, jako jeden z prvních analyzoval sociální vazby mezi politickými stranami, vládou a chudými obyvateli z pozice posledně jmenovaných. Cornelius tak odhalil limity pro modernizační teorii.

Arturo Valenzuela zkoumal fungování klientelistických praktik na lokální úrovni v několika městech v jižním Chile. Ve své knize *Political Brokers in Chile: Local Government in a Centralized Polity* (1977). Valenzuela se prostřednictvím terénního výzkumu provedeného ve 14 komunitách snažil zjistit, proč se národní ideologická soutěž mezi politickými stranami nepřenášela do prostředí lokální politiky. Přestože jeho studie nebyla primárně zaměřena na problematiku klientelismu, Valenzuelovi se podařilo poukázat na odlišnou dynamiku volební soutěže na dvou odlišných úrovních. Zatímco na té nižší podle něj rozhodovaly klientelistické sítě, které nekopírovaly třídní rozdělení obyvatelstva, vyšší úroveň byla ideologicky vyostřená a byla primárně programově orientovaná. Z pohledu obou úrovní aktérů tak bylo díky tomuto výzkumu jasné, že incentive pro různé strategie se mohly mísit. Studium klientelismu (ale i lokální politiky) bylo obohaceno o novou perspektivu, kterou výzkumníci museli ve svých pracích začít reflektovat – interakce mezi dvěma odlišnými úrovněmi volební soutěže.

První vlna poprvé představila koncept politického klientelismu a vymezila jej oproti studiím, které se zabývaly klientelismem tradičním, chápaným jako sociální vazba mezi různými skupinami obyvatelstva převážně ve venkovských či chudých

oblastech. Nově vymezený politický klientelismus se zabýval především analýzou mobilizace voličů v rámci demokratických institucí, přičemž kladl důraz na proces modernizace společnosti a narušování tradičních společenských vazeb. Autoři v tomto období působili izolovaně – jejich výzkumy se nesnažily o ucelenější pohled na klientelismus a u vyspělých států automaticky předpokládaly (nebo to alespoň z teorie modernizace vyplývalo), že klientelistické praktiky byly silně omezené. První vlně se podařilo vymezit pole, které měla politologie zkoumat. Zaměření výzkumů na interakci mezi voliči a politickými stranami, byť ve druhé vlně bylo kritizováno (Shefter 1977; Kaufman 1974), poskytlo důležitý odrazový můstek studiím třetí vlny, které se ke studiu interakcí naplno vrátily. Jedním z problémů první vlny bylo i to, že výzkumníci se komparativně nesnažili obhájit výběr svých případů. To znamenalo, že se v případě klientelistických praktik nepokusili zdůvodnit (mimo modernizační teorii), proč jsou některé státy méně klientelistické.

3. DRUHÁ VLNA: PŘÍCHOD KOMPARATIVNÍHO RÁMCE A STRUKTURÁLNÍCH TEORIÍ

Druhé období (70.–90. léta) bylo především symbolizováno snahou o metodologický posun studia klientelismu z mikroúrovňové analýzy do komparativní politologie. To mělo i své teoretické implikace – původně nepřilíš dobře vymezené koncepty klientelistické výměny byly podrobeny pečlivějšímu výzkumu – jedním z příkladů takového přístupu může být i v této práci analyzovaný příspěvek od Martina Sheftera (1977), ve kterém se autor snažil vypořádat se značně nepřesnými kategoriemi klientelistických strategií u politických stran, které vznikly původním používáním modernizační teorie.

Kritiku předchozího období dobře shrnuje teoretická kapitola od Roberta R. Kaufmana *The Patron-Client Concept and Macro-Politics: Prospects and Problems* (1974). Cílem Kaufmana se stalo vytvoření přesněji vymezené struktury klientelismu, v níž bylo možné odhalit, které proměnné na něj mají skutečně vliv (Kaufman 1974, 305). Důraz na systémovou strukturu, jenž se v tomto období projevoval v sociálních vědách například ve studiu mezinárodní politiky či politických režimů, se přenášel i do výzkumu klientelismu. Ten díky svému (většinou)⁵ neformálnímu charakteru začal být vnímán jako druh svazku mezi jednotlivými aktéry, jehož součástí byla výměna prostředků ve formě kompletních balíčků služeb a výhod. Klientelismus se stal způsobem sociální výměny a strategií pro politickou mobilizaci voličů, aniž by přitom byla důležitá jejich socioekonomická pozice ve společnosti. Na tento fakt poukazuje řada autorů, která kritizovala předmoderní pojetí klientelismu jako statického a neměnného (Gay 1990; Kaufman 1974; Shefter 1977). Dynamická povaha politického klientelismu, vyjádřena mimo jiné soupeřením politických stran o nezávisle se rozhodující voliče, se stala základem pro další rozvoj tohoto pole výzkumu.

⁵Například v Latinské Americe často prezidenti v 80.–90. letech institucionalizovali klientelismus prostřednictvím vládních programů na boj proti chudobě (Mexiko, Argentina, Bolívie, Brazílie a další). Toto téma je podrobněji rozebráno v kapitole o klientelismu v Latinské Americe.

Klientelismus postupně přestal být vnímán jako protiklad vůči demokratickým institucím, ale spíše jako jejich doplněk. Zásadní prací druhého období, která ovlivnila přemýšlení celé další generace výzkumníků, se stala *Party and Patronage: Germany, England, and Italy* od Martina Sheftera (1977). V této práci se autor zabýval institucionální a historickou analýzou příčin vzniku klientelismu. Shefter se nad problematikou klientelismu zamýšlel logicky – uvědomoval si, že politické strany samy o sobě nezačaly klientelismus používat jen na základě toho, že jejich hlavní voličská základna vykazovala určitou socioekonomickou charakteristiku. Shefter jako první formuloval teoretickou premisu, dle které i samotní voliči měli vliv na strategii politické strany. Přesně toto zjištění bylo potvrzeno nezávisle v sérii dalších prací, které se chováním voličů i sociálních skupin zabývaly (Gay 1990; Grindle 1977; Hellman 1994). Shefter na základě své kritiky předchozích prací vytvořil model nový, který pracoval se třemi oddělenými premisami, 1) politické strany se při výběru strategie zabývají preferencemi svých voličů; 2) politické strany mají omezené materiální zdroje (lídři nemají přístup k veřejným zdrojům nebo je extrakce omezená zákony o veřejné správě); 3) politické strany se řídí preferencemi svých elit a kádrů. Podle Sheftera jsou přitom tyto tři kategorie *path-dependent*.⁶ Za jednu z nejdůležitějších proměnných Shefter označuje samotný vznik politických stran a jejich fungování v politickém režimu. Na případových studiích vývoje politického stranictví a jeho vlivu na byrokracii tří zemí – Německa, Itálie a Velké Británie – ukázal, že období před zavedením všeobecného volebního práva mělo na zvolenou strategii velký vliv. Naopak naprosto popřel, že by socioekonomická skladba v tomto ohledu hrála významnou roli. Jak později uvedla Simona Piattoni (2001), v mnoha případech byla kvalita byrokracií před nástupem demokracie Shefterem ve skutečnosti přeceněná – problémem jeho historické analýzy byl jev známý jako *cherry-picking*, tedy vybírání těch faktů, které podporovaly jeho teoretické premisy. Shefter ignoroval fakt, že politické strany dokázaly mechanismy zabraňující extrakci zdrojů odstranit. Zajímavý byl i historický determinismus, který se projevil i u dalších autorů z této vlny. Kritika první vlny studia klientelismu za jeho ahistoričnost (Shefter 1977) sice byla relevantní, ale podobně i druhá vlna prokázala přílišné zaujetí historickým vývojem, které studium klientelismu posunulo do druhého extrému.

3.1. DRUHÁ GENERACE STUDIA KLIENTELISMU V LATINSKÉ AMERICE

Primárním zájmem autorů ve druhé vlně bylo vysvětlit, jaký vliv měly historické skutečnosti a moderní demokratické instituce na fungování klientelismu v latinskoamerických zemích. Kritika teorie modernizace a výchozích předpokladů, podle kterých měla demokracie vést k úpadku klientelismu, přitom měla v Latinské Americe delší tradici. Díky koloniálnímu dědictví se studium historických struktur v původní podobě etablovalo již v 50. letech prostřednictvím prací argentinského ekonoma Raúla Prebische, který položil základy pro *teorii rozvoje* (Prebisch 1949). Prebischova teoretická práce byla postupně doplněna dalšími latinskoamerickými autory, například přidáním konceptů vyspělého centra a zaostalé periferie (Cardoso a Faletto 1979). Všichni autoři, kteří s teorií rozvoje pracovali, se shodli na

⁶Tedy, že série rozhodnutí v průběhu historie měla vliv na charakter strategie politické strany.

faktu, že teorie modernizace sama o sobě nedokázala vysvětlit příčinu nerovnosti mezi zeměmi a regiony a podobně byla kritice podrobena i teorie spojující klientelismus s hospodářskou zaostalostí regionu.⁷ Latinskoamerická literatura se především soustředila na analýzu institucí a struktur, které dlouhodobě usnadňovaly klientelistickou výměnu.

Mezi práce, které pracovaly napříč Latinskou Amerikou s hypotézami o vlivu politického režimu na vznik klientelistických vztahů, patří například monografie z mexického prostředí *Bureaucrats, Politicians and Peasants in Mexico: A Case Study in Public Policy* (Grindle 1977). V ní autorka Merilee Grindle zdůvodňuje nedostatečný výkon institucí a jejich časté využívání ke klientelistickým cílům tím, že povaha prezidentského režimu vede ke kariérní nejistotě úředníků, kteří se raději snaží zajistit svou kariéru vytvářením přátelských a spojeneckých vztahů s ostatními. Vztahy, které byly často horizontálního charakteru, se podle této autorky staly součástí politického systému a vedly ke snižování efektivity byrokracie.

Díky krizi ekonomického modelu ISI se v 80. letech země v Latinské Americe dostaly do ekonomických problémů. Inflation, nedostatek finančních rezerv a propady cen primárních surovin společně s nárůstem nezaměstnanosti vedly ke snižování kapacity států v zajišťování základních potřeb pro své obyvatele, přičemž ale zároveň byly státy nuceny provádět rozsáhlé strukturální reformy svých ekonomik. Politický klientelismus začal v mnoha případech nahrazovat služby státu a představoval možnost pro to, aby politici „pomáhali“ prostřednictvím vlastních klientelistických sítí (Geddes a Neto 1992; Graham 1992). Po všech zemích se rozmohly vládou zahájené sociální programy, které měly za cíl pomáhat těm, kteří byli strukturálními změnami nejvíce ohroženi.

Za důležitou práci, opět inspirovanou demokratickou tranzicí v Mexiku, byla *The Difficult Transition from Clientelism to Citizenship: Lessons from Mexico* (Fox 1994). V této práci se autor pozastavuje nad tím, že často demokratické tranzice nevedou ke konsolidaci demokratických režimů. Jako proměnnou, která vysvětluje příčiny konsolidace demokracie, označuje Fox autonomní občanské organizace. Ty podle něj nejsou, na rozdíl od dalších politických aktérů, závislé na volbách a přitom vytvářejí nezávislé prostředí, které slouží k formování protestů. Jejich existence byla podle autora podmíněna tím, že vláda v důsledku špatné ekonomické situace byla ochotna učinit některé koncese. Jedním z mechanismů se staly vládní programy zaměřené na boj proti chudobě. Právě během nich bylo možné pozorovat, že mezi klientelismem a občanstvím probíhá tranzice, podobně jako u tranzic demokratických. Zde je patrné, že autor byl v době psaní své práce ovlivněn rozsáhlou literaturou, která se zabývala příčinami přechodů (v latinskoamerickém prostředí zmiňuje například Schmittera a O'Donnella 1986) a snažil se tuto tranziční teorii uplatňovat i mimo předem vymezené schéma přechodů mezi režimy. Fox na případu Mexika poukázal na existenci *semiklientelismu*, který se nacházel mezi konsolidovanou demokracií a autoritářským klientelismem, který fungoval v nedemokratických režimech a vyznačoval se tím, že posiloval nerovné

⁷ Jednou z prací, která se snažila o strukturální vysvětlení příčin zaostalosti institucí v Latinské Americe, byla *The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation* (Acemoglu, Johnson a Robinson 2001). Charakter demokratického režimu byl dle autorů determinován tím, zda byla původní koloniální ekonomika postavena na principu investic či extrakce surovin.

vazby tak, že na aktérech vynucoval spolupráci pomocí hrozby donucením. Typickým příkladem, kdy k takovému chování mohlo docházet, bylo nezaručení tajnosti hlasování, která umožňovala trestat ty, kteří hlasovali jinak. Oproti autoritářskému klientelismu v jeho druhé kategorii semiklientelismu existovaly nezávislé občanské organizace, které však nebyly rozmištrěny rovnoměrně a často závisely na ochotě politické reprezentace jejich existenci tolerovat. Fox samotnou existenci ostrůvků nezávislosti vnímal jako důležitý prvek v postupné konsolidaci demokratického systému, protože umožňovaly lidem používat odlišný prostředek pro sociální interakci s politiky. Základním problémem této práce, na který následně upozornil Robert Gay (1990) či Judith Hellman (1994), je fakt, že Fox automaticky předpokládal, že autonomní občanské organizace vedly k postupnému odstranění klientelismu. V kontrastu k Foxově interpretaci fungování sociálních hnutí Judith Hellman ve svém článku jeho teorii empiricky popřela (1994). Podle autorky nemohl být typ instituce předurčující jejímu chování a tudíž předpoklad, že sociální hnutí bude mít pozitivní vliv na konsolidaci demokracie, byl u Foxe nepodložený. To platilo se zvýšeným důrazem v Mexiku, kde byl klientelismus a schopnost získat benefity pro své klienty klíčovou charakteristikou politické funkce. Klientelismus jako hlavní způsob politické interakce mezi jednotlivými aktéry zasáhl i nezávislé občanské organizace, které jej uplatňovaly při snaze naplnit své cíle. I přes některé výjimky, ve které se aktéři vědomě snažili tyto vazby rozbít, byla struktura mexické společnosti nastavena ve prospěch klientelistické výměny (Hellman 1994, 128).

Podobně i Robert Gay (1990) přišel s vlastní interpretací fungování klientelistické výměny a sociálních hnutí v demokratickém prostředí. Jeho případová studie se orientovala na vysvětlení toho, proč a jak některá nová sociální hnutí dokáží uspět při vyjednávání klientelistických výhod, které jsou zaměřené na to, co bylo nejmladší generací studia klientelismu nazváno *klubové zboží*.⁸ V kontextu sociálních změn podle Gaye nebyla dostatečně vysvětlena dynamika klientelismu. Autor se v rámci svého pozorování soustředil na jednu brazilskou favelu (Vila Brasil) v Rio de Janeiru, která oproti ostatním favelám zažila neobvyklý boom v nabídce a poskytování veřejných služeb. Gay analyzoval, jak se prezidentovi sousedské organizace, která favelu zastupovala, podařilo ostatní přesvědčit, aby hlasovali pro „jeho“ kandidáta a pro jeho stranu (Gay 1990, 655). Na základě rozhovorů s obyvateli a volebních výsledků v této čtvrti autor potvrdil, že tento model fungoval a že ochota obyvatel zvolit určeného kandidáta měla pozitivní vliv na schopnost prezidenta získat konkrétní materiální benefity. Na práci je zajímavé to, že se jako jedna z mála orientovala na analýzu chování jednotlivých aktérů a na vnitřní dynamiku při vyjednávání klientelistické výměny. Díky tomu bylo možné přijít s originální (a v dnešní době stále platnou) teorií, že klientelistická výměna se v demokratickém prostředí stává méně ukotvenou v tradičním mechanismu mocenské nerovnosti a že se orientuje na materiální benefity pro komunitu či skupinu. Pro obě dvě úrovně je navíc toto nastavení výhodné – u obyvatel předchází problémům s kolektivní akcí a zároveň jim poskytuje celý balíček služeb, který by jako jednotlivci získat nemohli. Jak je uvedeno v dalších pracích, ekonomická vyspělost v tomto ohledu

⁸Klubovým zbožím jsou statky, které Kitschelt a Wilkinson (2007, 11) označují za mezistupeň mezi veřejnými statky (např. snížení inflace, úbytek kriminality) a klasickými statky pro klientelistickou výměnu (jídlo, práce apod.).

není relevantní, protože k podobnému jevu dochází i v bohatých částech světa – například ve státě New York v židovské komunitě *Hasidic Lubavitch* (Kitschelt a Wilkinson 2007, 17).

4. TŘETÍ VLNA: KLIENTELISMUS JAKO SOUČÁST DEMOKRATICKÉ PRAXE

Nejnovější vlna studia klientelismu lze být interpretována jako snaha autorů posunout analýzu klientelistické výměny směrem k přesnější odpovědi na otázku, jaký vliv má klientelismus na demokracii? Politický klientelismus nebyl jen volební strategií zaměřenou na zisk voleného úřadu, ale často prostupoval napříč byrokracií (pro srov. předchozí kapitola Grindle 1977) nebo jej jako strategii využívaly i další sociální organizace (například odbory). Přesto se ale ustálená definice „*klientelismus* [...] je určitý způsob výměny mezi voliči jakožto zastupovanými a politiky jako jejich zastupiteli v demokratických systémech“ (Kitschelt a Wilkinson 2007, 7) spokojuje jen s vymezením aktérů na voliče a politiky, což znamená, že klientelistickou výměnu nezařazuje do širšího kontextu sociálních vztahů.⁹ Jak uvedl Luis Roniger (2004, 369), klientelismus se může vztahovat jak na bohatší, tak i na chudší vrstvy společnosti a může se odehrávat v různých kulisách – například v akademickém světě nebo byznysu.

Ústřední odbornou publikací třetí vlny se stal sborník *Patrons, clients, and policies: Patterns of democratic accountability and political competition* (Kitschelt, Wilkinson 2007), jehož první teoretická kapitola přinesla novou definici klientelismu a teoreticky vymezila klíčové proměnné, které měly na jeho vznik a fungování vliv. Metodologicky se studium klientelismu posunulo více k práci s teoretickými modely – ať už herními nebo ekonometrickými (Gans-Morse, Mazzuca a Nichter 2014; Lyne 2007; Gallego 2014; Keefer a Vlaicu 2008; Medina a Stokes 2007; Magaloni, Diaz-Cayeros a Estévez 2007). Například Mona Lyne prostřednictvím *voličova dilema* (odvozeného od vězeňského dilema) poukázala na problém kolektivní akce, který byl do té doby opomíjen. Bez spolupráce mezi voliči se podle tohoto modelu ukazuje klientelismus jako jistější volba, obzvláště u voličů, pro které je právě vztah s danou politickou stranou klíčový. Nemusi se přitom jednat jen o chudé obyvatele, ale také o úředníky, učitele či rodiče, jejichž cílem je získat peníze na nový park. Lyne také upozorňuje na dlouho ignorovaný problém „*endogeneity*“ (King, Keohane a Verba 1994), který neumožňuje jasně vymezit, zda to byly instituce, které vedly voliče a politiky k používání klientelistické výměny či naopak klientelismus ovlivnil typ a kvalitu fungování institucí. Lyne prostřednictvím herního modelu dokázala vysvětlit, proč klientelismus vítězil i tehdy, když velká část populace jeho praktiky kritizovala. Týkalo se to obzvláště těch klientů, kteří byli na výměně existenčně závislí a neměli možnost získat jiný přísun statků. Ve zkratce tedy lze říci, že pokud voliči nemají alternativní přístup ke zdrojům, nemají žádný důvod narušit klientelistické vztahy, které jim mohou zajistit pokrytí alespoň základních potřeb (Auyero 2000, 161).

⁹Toho si jsou vědomi i autoři, jejichž hlavním cílem je tvorba statistických modelů. Klientelismus, jak si sami uvědomují, obsahuje širší spektrum strategií než jen předání konkrétního statku před volbami (Gans-Morse, Mazzuca a Nichter 2014, 430).

Tabulka 1. Voličovo dilema a problém kolektivní akce.

Table 1. Voter's dilemma and problem of the collective action.

	je zvolen klientelistický kandidát	je zvolen programově založený kandidát
volí klientelisticky	volič získává klientelistický statek	volič získává kolektivní statek
volí programově	volič nezíská nic	volič získává kolektivní statek

Zdroj: Lyne (2007)

Klientelistická výměna podle Kitschelta a Wilkinsona probíhá tehdy, když a) dochází k přímé výměně, b) aktéři dokáží předpovědět vzájemné chování a c) politické strany jsou schopné chování voličů monitorovat. Zatímco první bod (a) je důsledkem koncepčního vymezení oproti tradičnímu klientelismu, další dva body (b, c) jsou inovující – první ani druhá vlna se problematice dodržení závazků podrobněji nevěnovala a zůstávala tak v tomto ohledu odkázána na nepříliš pevné teoretické pozice, ze kterých nedokázala vysvětlit efektivitu klientelismu oproti programové strategii, založené primárně na oslovení co nejširšího počtu voličů a zaměřené na kolektivní rozdělování statků. Ze studií z předchozích vln například nebylo jasné, proč nebylo možné mezi jednotlivými strategiemi „přepínat“ a tudíž autoři jako Shefter (1977) museli zaujmout teoreticky ničím nepodložené pozice s ohledem na programové strategie jednotlivých politických stran. Kitschelt s Wilkinsonem na základě svého teoretického chápání klientelismu předpokládají, že jej lze vysvětlit pomocí stupně ekonomického rozvoje a stranické soutěže. Přínosem je již jejich koncepční vymezení stranické soutěže, ve kterém se brání používání „tradičních“ ukazatelů, jako například volební volatility či indexu efektivního počtu stran. V jejich chápání lze politickou soutěž pozorovat tam, kde existuje jen malý výběr možných koalic (*oligopolie*) a zároveň v nich dochází k autoritativnímu přerozdělování veřejných zdrojů. Naopak tam, kde je stranický systém fragmentovaný nebo v něm funguje jedna hegemonní politická strana, je politická soutěž omezena. Stranickou soutěž doplnili autoři o rozměr ekonomický – u chudších volebních obvodů zvýšená volební soutěž posiluje klientelismus, zatímco u vyspělejších naopak ze zvýšené soutěživosti vychází posílená soutěž programová. Poslední důležitou součástí modelu je množství peněz a statků, které politické strany mají pro přerozdělení v rámci klientelistické výměny (Kitschelt a Wilkinson 2007). Politické strany bez prostředků budou podle autorů klientelismus kritizovat a snažit se o vytvoření programové strategie – tak jako například u Partido dos Trabalhadores (PT) v Brazílii v 80. letech. V některých případech může do celého modelu zasahovat ještě etnokulturní dělení voličů, ve kterém je silnější příslušnost k určité skupině (to politikům umožňuje snadnější mobilizaci a monitorování voličů). V Latinské Americe se to týká převážně lokální politiky u andských zemí. Poslední součástí tohoto teoretického modelu je i normativní otázka postoje voličů ke klientelismu. Tam, kde se z boje proti korupci a klientelismu stane předvolební téma, jeho efektivita klesá (Kitschelt a Wilkinson 2007).

Mimo politologickou literaturu ale existují práce, které chápání klientelismu jako sociálního fenoménu obohacují o množství etnografických poznatků a upo-

zorňují tak na různé interpretace, které může klientelismus mít. Například antropolog Akhil Gupta ve své práci *Red Tape: Bureaucracy, Structural Violence, and Poverty in India* (2012), který primárně analyzuje dopady byrokratických praktik na přetrvávání absolutní chudoby, ve druhé kapitole zaměřené na korupci analyzuje i klientelistické praktiky v chování indických úřadů. Gupta se ve své práci nespokojuje s pouhým koncepčním vymezením klientelismu z pohledu některé z existujících teorií, ale nabízí etnografickou analýzu procesů, ve kterých se korupce a klientelismus odehrávají v každodenním životě obyčejných Indů při jejich styku s úřady. Guptova práce umožňuje odhalit jemnější nuance otázek spojených s klientelismem. V následujícím příkladu se jedná o funkci politického brokera: „*Byl například broker, který vyjednával mezi představiteli vlády a vesničany a bral si poplatek za své služby, součástí zkorumpovaného systému nebo legitimní facilitátor, podobný [svoji službou] právníkovi provázejícího svého klienta nástrahami justičního systému? Pokud byl [broker] vnímán jako součást zkorumpovaného systému, byli by na tom vesničani lépe, kdyby jim neposkytoval své služby? Odpověď na tyto otázky není vůbec jasná*“ (Gupta 2012, 137).

V porovnání s Guptou politolog Henry Hale (2007) ve své komparativní studii států Ruské federace v 90. letech popsal propojení postkomunistické byrokracie s mocenskými zájmy lokálních politiků. Jak autor uvedl, odlišný typ klientelismu využívající k přerozdělování statků i k monitorování voličů úřednický aparát, byl pravděpodobněji u těch částí ruské federace, které byly ekonomicky zaostalejší. Jak Hale uvedl, úřednický aparát byl schopen získávat informace a treatat aktéry, kteří buď domněle, nebo vědomě podporovali opozici. I přes formálně demokratickou volební soutěž se přitom ve většině případů jednalo o soubor politických mašin, které často neměly ani žádný politický program. Na rozdíl od Gupty se Hale ve své práci nezabývá širším spektrem problému klientelistické výměny v prostředí ruského byrokratického aparátu – ten zůstává na okraji analýzy jako prostředek, kterým politici dosahují svých cílů. Hale tím naprosto ignoruje schopnost iniciativy státních agentur a úřadů, ve kterých vzájemně prolínalo více úrovní (federativní, subnacionální, lokální), které působily proti sobě.¹⁰ Haleova premisa, že celý byrokratický aparát pracoval pro vládu od jejího nástupu k moci, je téměř neuvěřitelná. Stát nelze chápat jako homogenní strukturu, ale je potřeba jej vnímat jako soubor praktik a vztahů mezi jednotlivými složkami moci (Abrams 1988). Co z výzkumu nevyplývá a zůstává nezodpovězené – jak dokázali kvazidemokratičtí politici na lokální úrovni, kteří po pádu komunistického režimu nedisponovali prakticky žádnými prostředky, získat kontrolu nad úřady a využít je pro zprostředkovávání klientelistické výměny?¹¹

4.1. TŘETÍ GENERACE STUDIA KLIENTELISMU V LATINSKÉ AMERICE

Témata ve třetí vlně studia klientelismu se často prolínala a ze strany výzkumníků existovala snaha o propojení teoretické literatury s jednotlivými případy na národní či subnacionální úrovni. Literatura zaměřená na Latinskou Ameriku

¹⁰ Podobnou otázku si kladl už Richter (2004, 370) a poukazoval na situaci na Taiwanu či na Jamajce.

¹¹ Autoři již na podobnou otázku hledali odpověď například v Rumunsku (Verdery 1996).

byla důležitou součástí celosvětového bádání o klientelismu a mnoho nových konceptů se v průběhu třetí vlny objevilo právě v ní. Jedním z nejdůležitějších témat bylo vysvětlení fungování klientelistických sítí, které byly založené na zprostředkovatelích politické výměny (dále brokerech) a na jejich schopnosti mobilizovat a monitorovat voliče. Kontext mladých demokracií a velkých sociálních a ekonomických rozdílů totiž znamenal, že se klientelismus stal prostředkem, jak bojovat proti negativním dopadům neoliberalních reforem vytvářením podpůrných sítí pomáhajících lidem řešit jejich každodenní problémy (*problem-solving networks*). Klíčovou studii zaměřenou na toto téma publikoval Javier Auyero,¹² který se zabýval úlohou zprostředkovatelů (*punteros*) v rámci sítí zajišťujících přežití (*survival networks*) ve slumu Villa Paraíso v aglomeraci obklopující argentinské hlavní město Buenos Aires. Myšlenkou rezonující celou jeho monografií je zařazení klientelismu do širšího rámce peronistické ideologie a dále jeho zařazení do sdílené kulturní reprezentace peronismu a na jeho schopnosti využívat sociální programy pro posilování klientelistických vazeb ve společnosti. Klientelistická výměna podle Auyera zesiluje již existující sociální vztahy, které v lokalitě plně nezaměstnanosti a nedostatku materiálních prostředků zajišťují obyvatelům základní potřeby a zároveň jim poskytují prostřednictvím politických symbolů i společnou kulturní reprezentaci, která je nadále posilována brokery, kteří se stylizují do téměř mesiášské role ve vztahu ke svým klientům. Brokeři podle Auyerovy interpretace nesmí být chápáni jen jako skupina aktérů, která zneužívá chudobu pro to, aby svým politickým šéfům získávala hlasy. Brokeři se podílí na různých aktivitách, z nichž mnoho skutečně zabezpečuje přísun základních potravin a léků k těm, kteří žijí pod hranicí chudoby a nemají přístup k formálním mechanismům pomoci (zdravotní pojištění). Zároveň ale touto každodenní participací umožňují posilování a přežívání Peronismu jako symbolického a kulturního fenoménu, který následně ustavuje politickou identitu. Toto vysvětlení je v kontrastu s většinou literatury vycházející z Kitschelta a Wilkinsona (2007), která automaticky předpokládala, že politické strany (a nikoliv širší kulturní a historické konotace v sociálním chování) měly faktickou kontrolu nad tím, zda budou používat klientelismus nebo programovou politiku. Takto ale nemohly ve svém teoretickém uvažování zachytit dvě důležité věci, které Auyero demonstroval na Peronismu – klientelismus mohl být přímo součástí politické ideologie a tudíž se nejedná jen o neformální instituci, ale o způsob legitimizace celého hnutí, jakožto i chudoby těch, kteří jsou označováni za klienty. Auyerovi se jeho prací podařilo narušit normativní základy výzkumu klientelismu, když odmítl jeho negativní úlohu v institucionalizované demokracii (tak jako to tvrdil například Fox 1994). V tomto ohledu navázal na výzkum Roberta Gaye (1990), kterým se tato práce zabývala v rámci druhé vlny a snažil se klientelistickou výměnu umístit do širšího kontextu, ve kterém jeho fungování suplovalo klasické státní welfare instituce. Jedním z důsledků Auyerova chápání klientelismu byla i jeho kritika domnělé kauzality v klientelistických vztazích, která byla předpokládána většinou odborné literatury: „*Tento bod předpokládá – špatně – že kvůli*

¹²Zajímavé na Auyerově přístupu je to, že odmítá postupovat stejně jako většina ostatních autorů: „*Od samého počátku bych odmítal sepsat kapitolu o teoretickém rámci, kapitolu o existující literatuře, kapitoly s případovými studiemi – způsob, který implicitně reprodukuje sterilní oddělení mezi teorií a empirickým výzkumem ignorováním faktu, že „nejlepší teorie je ta, která je prakticky neoddělitelná od objektu, který se snaží osvětlit“*“ (Auyero 2000, 18).

službám, zboží a pomoci směřujícím jedním směrem přijde podpora [ve volbách]“ (Auyero 2000, 23). Podobně, jak již bylo zmíněno v předchozí kapitole (Gupta 2012), prostřednictvím výzkumného přístupu seshora dolů nebylo možné analyzovat příčiny kolektivní akce na mikro-úrovni. To vedlo řadu prací k tomu, že se omezovaly na čistě teoretické uchopení problému, které nemělo mnoho společného s bohatou realitou v rámci sociálních vztahů, ke kterým běžně docházelo. Pro ilustraci přístupu seshora dolů je možné použít citaci od autorů zabývajících se subnacionálním přerozdělováním finančních prostředků na klientelismus: „*Výdaje na patronáž jsou nástrojem pro přerozdělování, které přesouvá veřejné zdroje od čistých plátců do daňového systému směrem k chudým*“ (Calvo a Murrillo 2004, 743). Do širšího kontextu machine politics zařadila klientelistickou výměnu Susan Stokes, která jako jednu z klíčových úloh mašiny vnímala schopnost neustálého monitorování skupin voličů, označované jako princip obrácené zodpovědnosti (*perverse accountability*; Stokes 2005). Prostřednictvím dotazníkového šetření došla k závěru, že 37 % respondentů se domnívalo, že mohlo být jejich hlasování zjištěno třetí stranou. Podle autorky bylo skutečně možné zjistit, jak skupiny obyvatel hlasovaly, obzvláště tam, kde se hlasy rozpočítávaly podle volebních okrsků (Stokes 2005, 318). Dalším přínosem tohoto modelu byl předpoklad opakované interakce mezi klienty a politickými mašinami. Na základě formálního kvantitativního modelu Stokes zjistila, že obrácená zodpovědnost hrála důležitou roli při klientelistické výměně a že schopnost brokerů monitorovat hlasování voličů měla vliv na velikost výměny v daném volebním obvodu. Důležitost poznatků o monitorování voličů Stokesové lze demonstrovat na faktu, že byly zapracovány do klíčové teoretické práce Kitschelta s Wilkinsonem (2007).

Na předchozí výzkumy navázala Maria Szwarcberg (2012), která politický klientelismus propojila s aktéry, jejichž primární funkcí nebyla jejich práce jako brokerů konkrétních politických stran. Szwarcberg se vymezovala jak proti Auyerovi (2000), tak proti Bruscovi, Nazarenu a Stokes (2004) a Stokes (2005), kteří všichni tvrdili, že na rozhodování voličů měli největší vliv brokeři spojení s politickými stranami. Podle jejího etnografického výzkumu ve čtvrti Villa Angelo na předměstí Buenos Aires měli největší schopnost ovlivnit hlasování lidí brokeři, kteří byli intenzivně zapojeni do řešení každodenních problémů tamních obyvatel. Rozdilem tedy bylo to, že zatímco Auyero zdůrazňoval schopnost brokerů vytvářet společnou kulturní reprezentaci a Brusco, Nazareno a Stokesová společně zase zdůrazňovali schopnost brokerů své klienty monitorovat, Szwarcberg odmítala, že by pro ovlivňování voličů byla nutná propojenost s politickou ideologií. Sama autorka to okomentovala takto: „*V důsledku, aby mohli identifikovat efektivní brokery od neefektivních, výzkumníci stejně jako tvůrci politik by měli pozorovat, kdo řeší problémy v komunitách a nikoliv kdo formálně nebo neformálně zastupuje politické strany v dané čtvrti*“ (Szwarcberg 2012, 231).

Výzkum Szwarcberg byl nadále posílen dalšími autory. Otázkou fungování brokerů ve stranických systémech, které mají méně stabilní politické strany, se zabývala práce *Who's in Charge Here? When Clientelistic Brokers Represent Interest Organizations* (Holland a Palmer-Rubin 2015). V ní autoři došli k závěru, že ve výše uvedených podmínkách bylo pro brokery výhodnější, když pracovali nezávisle a nebyli součástí struktur uvnitř politické strany – jako například v Kolumbii.

Zároveň se autoři snažili o zjištění, zda klientelistická výměna vede k poškozování demokracie (tak jako to tvrdil například Fox 1994) nebo zda může být v určitých podmínkách brána jako pomocná struktura, která zajišťuje chudým lidem jejich přežití (Gay 1990; Kitschelt a Wilkinson, 329–343). Závěrem autorů v tomto ohledu je inkorporace nové proměnné – způsobu, kterým jsou lidmi občanských organizací inkorporováni do volební výměny. Jako předpoklad pro pozitivní vliv udávají fungování institucionalizovaných organizací se silnými mechanismy kontroly. Klientelismus je tak součástí širšího rámce vztahů, ve kterém jsou politici i představitelé občanských organizací zodpovědní občanům prostřednictvím institucí, ve kterých působí (Holland a Palmer-Rubin 2015, 25–26).

Pozornost byla v Latinské Americe věnována také dopadům klientelismu na chování politických stran. Steven Levitsky (2007) na příkladu argentinské *Partido Justicialista* (PJ) analyzoval, jak se prostřednictvím budování klientelistických sítí dokázaly původně tradiční dělnické strany vypořádat s úbytkem dělníků. Podobně jako autoři třetí generace zdůrazňoval, že vysoká volební soutěž motivovala politické strany k rozbití vazeb na odbory a ekonomické krize přispěly k tomu, že začaly prosazovat neoliberalní ekonomickou politiku (kromě PJ se to týkalo také *Acción Democrática* ve Venezuele, *Partido Socialista* v Chile nebo PRI v Mexiku). Schopnost strany pro adaptaci na čím dál horší postavení chudých voličů, jak argumentuje Levitsky, byla klíčová pro její přežití. Klientelismus, jak již zmiňoval i Auyero, byl v prostředí neoliberalního státu neformální institucí, která suplovala funkci institucí, které byly v důsledku změn ve financování oslabené. Oproti předchozím autorům (Gibson a Calvo 2000) ale současně varoval, že klientelismus mohl být úmyslně omezen tam, kde vůči němu byly střední vrstvy a média negativně naladěny. Tento postřeh kolidoval s teorií Kitschelta a Wilkinsona, kteří argumentovali pro opětovné zvažování aplikovatelnosti teorie modernizace na jednotlivé případy. Tato pozice byla později potvrzena ve výzkumu, který v prostředí argentinských obcí provedla Rebecca Weitz-Shapiro (2012). Prostřednictvím pozorování způsobů implementace sociálních programů a způsobu, kterým do této implementace byl zapojen starosta – z toho důvodu si vybrala menší obce, ve kterých byla velká pravděpodobnost, že bude zapojen přímo. Celkově posbírala data ze 126 obcí a zjistila, že v 84 skutečně byl starosta do rozdělování sociálních programů přímo zapojen (Weitz-Shapiro 2012, 8). V následné kvantitativní analýze pak autorka statisticky prokázala, že míra chudoby (měřená procentem domácností, které spadaly pod hranici chudoby) a politická soutěž (měřená silou opozice v městském zastupitelstvu) měly vliv na zvolení strategie. To bylo důležité i z hlediska předchozí literatury, ve které (Szwarcberg 2012) nebylo jasné, kdy mohla být efektivita politických brokerů menší než těch, kteří stáli mimo konkrétní politickou stranu. To nelze brát jako kritiku předchozích autorů, ale spíše jako ukázkou propojování jednotlivých výzkumných rámců do sebe – Weitz-Shapiro ve své závislé proměnné použila sociální programy, které oba předchozí autoři považovali za klíčový pro provádění klientelistické výměny.

Třetí, doposud trávající vlna studia klientelismu, je charakterizována úspěšnou snahou o propojení etnografické s teoretickou literaturou. Autoři se v ní poprvé zaměřili na samotné klienty a podrobněji studovali jejich motivace pro udržování klientelistických vztahů. V kontextu Latinské Ameriky to znamenalo možnost

přežití pro široké vrstvy chudých obyvatel, které byly zasaženy postupnou privatizací státního sektoru, které vedlo k velkému úbytku pracovních míst. Na druhé straně byla publikována řada studií soustředících se na strategii politických aktérů. Možnosti vysvětlení jejich chování nacházely teoretický základ v ekonomických teoriích či v teorii her. Politická soutěž se stala jednou z důležitých proměnných, která měla zásadní vliv na podobu klientelistické výměny. Autorům se v důsledku podařilo propojit oba dva přístupy, a i proto lze konstatovat, že současný nárůst zájmu o klientelismus skutečně vede k naší větší schopnosti mu teoreticky i prakticky porozumět. Poměrně zásadním zjištěním je i to, že klientelismus přes své nedostatky může plnit důležitou sociální i kulturní úlohu a že jej nelze apriorně odsuzovat. Právě to je jednou z myšlenek, které se objevují za znovuoživením teorie modernizace do centra zájmu badatelů. V podmínkách silné sociální nerovnosti, ve kterých existuje jen velice omezená sociální mobilita, je klientelismus důležitou formou pomoci, která supluje práci jiných institucí. Z hlediska třetí vlny je potřeba upozornit i na jeden nedostatek – neexistuje literatura, která by se zabývala aktuálním způsobem boje státních a politických aktérů proti klientelismu – autoři se ve svých výzkumech omezují na zkoumání fungování klientelismu, aniž by popsali proměnné, které se ukázaly jako úspěšné v jeho odstraňování.

5. ZÁVĚR

Studium klientelismu se stalo v uplynulých padesáti letech z okrajového zájmu badatelů v politologii i dalších sociálních věd jedním z důležitých témat v současné literatuře. Důvody pro to nastínila tato práce – asi tím nejdůležitějším je přitom schopnost klientelismu přežít změny v sociálních a ekonomických možnostech společností, ve kterých funguje. To má zásadní vliv na studium klientelismu v demokratických společnostech. Zatímco během první vlny se autoři domnívali, že postupná modernizace společností a racionalizace politického procesu povedou k dominanci tradiční programové politiky nad politickými mašinami, stále častěji se ukazuje, že obě dvě strategie fungují spolehlivě vedle sebe a zaměřují se na odlišné spektrum voličů. Otázkou v dnešní době již není, zda klientelismus lze odstranit pomocí manipulací s institucionálním nastavením, jako tomu bylo ve druhé vlně, ale spíše to, do jaké míry politický klientelismus skutečně ovlivňuje chování politických aktérů a rozhodování klientů v tom, koho budou volit. Důležitou součástí studia o klientelismu se ukázala schopnost politických stran kontrolovat, zda i druhá strana – klienti – dodržují své závazky. Jak se ukázalo, jsou možnosti kontroly klientů poměrně rozsáhlé a často v nich lze spatřovat důležitá omezení pro skutečně svobodnou a tajnou volbu ze strany voličů. Dlouhodobá nedůvěra voličů v politické strany znamenala, že byli voliči ochotnější přijmout klientelistickou výměnu jako jedinou strategii, která jim mohla zajistit alespoň nějaké konkrétní výhody – na rozdíl od přijetí veřejných statků a plošného boje proti jejich problémům. Literatura o klientelismu tak přispěla k širší literatuře o kvalitě demokracií tím, že odhalila právě tyto (na první pohled) skryté problémy.

Mnoho otázek spojených s klientelismem zůstává stále otevřených. Některé etnografické studie upozornily na to, že klientelismus může nabírat osobitou formu vycházející z historických podmínek a politické kultury, která měla vliv na širší

Tabulka 2. Komparativní přehled výzkumu klientelismu.

Table 2. Comparative outlook of the study of clientelism.

	Klientelismus ve světové literatuře	Klientelismus v LA literatuře
1. vlna	METODY – kvalitativní (deskriptivní; etnografické a antropologické)	
	TEORIE – modernizační	
	TÉMATA – přímá klientelistická výměna; eroze klientelismu v tradičních komunitách; vztah klientelismu a masové politiky; lokální politika	TÉMATA – chudoba a marginalita; urbanizace; slumy; lokální politika
	VYSVĚTLUJÍCÍ PROMĚNNÁ – ekonomická úroveň oblasti (země)	
	DEFINICE KLIENTELISMU* – Jedná se o předmoderní vztah mezi patronem a klientem, který je způsoben mocenskou nerovnováhou mezi oběma. Předmět klientelistické výměny je loajalita a shovívavost ze strany patrona, částečně pak také materiální benefity.	
2. vlna	METODY – kvalitativní (převážně komparativní; historická analýza)	
	TEORIE – strukturální a systémové teorie o vlivu institucí na klientelismus	TEORIE – strukturální a systémové teorie o vlivu institucí na klientelismus; teorie rozvoje
	TÉMATA – budování společného komparativního rámce; společné fungování klientelismu a demokracie; klientelismus jako mobilizační strategie; odklon od asymetrického vnímání klientelismu); historický původ klientelismu	TÉMATA – klientelismus jako mobilizační strategie; klientelismus horizontální (např. mezi různými úřady); vliv institucionalizovaných sociálních programů na klientelistickou výměnu; problém s konsolidací demokratických režimů; dynamika klientelistických vztahů a jejich vzájemné posilování; tranzice mezi klientelismem a občanstvím
	VYSVĚTLUJÍCÍ PROMĚNNÉ – institucionální nastavení; historický vývoj	
	DEFINICE KLIENTELISMU* – Jedná se o mobilizační strategii, která se odehrává prostřednictvím formálních i neformálních institucí. Klientelismus je závislý jak na dobových institucích, tak i na těch, které existovaly v zemi před její demokratizací. Klientelismus je dynamický. Vztah mezi voliči a politiky není asymetrický, občané se mohou organizovat do skupin, které zefektivňují vyjednávání.	
3. vlna	METODY – kvalitativní a kvantitativní	
	TEORIE – developmentalistická; teorie her; ekonomické teorie (chápání klientelismu jako střetu nabídky a poptávky)	TEORIE – developmentalistická; ekonomické teorie
	TÉMATA – dynamika klientelismu (proč soutěživé volby nevedou k odstranění klientelismu?); motivace a chování aktérů; vliv ekonomické nerovnosti; zkvalitnění komparativního rámce; fungování klientelismu; neformální instituce; role zprostředkovatelů; monitorování a trestání voličů	TÉMATA – dynamika klientelismu; role zprostředkovatelů; monitorování a trestání voličů (obrácená zodpovědnost); přímý nákup hlasů; vliv klientelismu na změny v chování politických stran; neoliberalismus a klientelismus; dopady klientelismu na vazby mezi voliči a politickými stranami.
	VYSVĚTLUJÍCÍ PROMĚNNÉ – ekonomická nerovnost; politický či ekonomický monopol	
	DEFINICE KLIENTELISMU* – Klientelismus je dynamická výměna závislejší na mechanismu nabídky a poptávky. Jeho úspěšnost se odvíjí od politické soutěže, etnokulturálních rozdílů a makroekonomických charakteristik v daném systému. Klientelismus je převážně asymetrický a orientovaný na individuální potřeby.	
* jedná se o autorem vytvořenou a co nejobecněji koncipovanou definici, vyplývající z daného období. Od důlčích prací se může lišit.		

symbolickou rovinu klientelistické výměny (Auyero 2000). Jak se dále ukázalo, normalizace klientelistických vztahů jako standardní formy pro politickou interakci mohla v důsledku své zakořeněnosti fungovat jako efektivnější bariéra před hlasováním na základě politického programu. Jak již bylo naznačeno, stále v literatuře chybí studium pozitivních příkladů přechodů od klientelismu směrem k programové soutěži (výjimkou jsou Hellman 2012; Fox 1994 nebo Chubb 1980). Výzkum úspěšných přechodů od klientelismu by taktéž reflektoval možnost, zda může dojít k jeho znovuoobnovení, tudíž by mělo být zkoumané období delší.

Na úplný závěr nezbyvá než zdůraznit, že politický klientelismus a jeho praktiky jsou součástí všech společností, často v podobách, které jsou pevně zakořeněné v našem chápání politické kultury. Jeho případné odstranění bude záviset na spoustě externích faktorů, které samotnou analýzou klientelismu nelze odhalit. Proto je nutné, aby docházelo k širší mezioborové komunikaci, ve které bude klientelismus nadále zkoumán a odhalovány případné kauzální vztahy, ve kterých funguje.

POUŽITÉ ZDROJE

ABRAMS, Philip (1988): Notes on the Difficulty of Studying the State. *Journal of historical sociology*, roč. 1, č. 1, s. 58–89.

ACEMOGLU, Daron, JOHNSON, Simon a ROBINSON, James A (2012): The colonial origins of comparative development: an empirical investigation. *The American Economic Review*, roč. 102, č. 6, s. 3077–3110.

AUYERO, Javier (2000). *Poor people's politics. Peronist Survival Networks and the Legacy of Evita*. Durham: Duke University Press.

BRUSCO, Valeria, NAZARENO, Marcelo a STOKES, Susan Carol (2004): Vote buying in Argentina. *Latin American Research Review*, roč. 39, č. 2, s. 66–88.

CALVO, Ernesto a MURILLO, Maria Victoria (2004): Who delivers? Partisan clients in the Argentine electoral market. *American Journal of Political Science*, roč. 48, č. 4, s. 742–757.

CARDOSO, Fernando Henrique a FALETTO, Enzo (1979): *Dependency and development in Latin America*. University of California Press.

CHUBB, Judith (1980): Naples under the Left: The Limits of Local Change. *Comparative Politics*, roč. 13, č. 1, s. 53–78.

CORNELIUS, Wayne A. (1969): Urbanization as an agent in Latin American political instability: the case of Mexico. *American Political Science Review*, roč. 63, č. 3, s. 833–857.

CORNELIUS, Wayne A. (1974): Urbanization and Political Demand Making: Political Participation Among the Migrant Poor in Latin American Cities. *American Political Science Review*, roč. 68, č. 3, s. 1125–1146.

CORNELIUS, Wayne A. (1975): *Politics and the migrant poor in Mexico City*. Redwood City: Stanford University Press.

FOX, Jonathan (1994): The difficult transition from clientelism to citizenship: Lessons from Mexico. *World politics*, roč. 46, č. 2, s. 151–184.

GALLEGO, Jorge (2014). Self-enforcing clientelism. *Journal of Theoretical Politics* (<http://jtp.sagepub.com/content/early/2014/05/29/0951629814533840.abstract>), 24. 6. 2015).

- GANS-MORSE, Jordan, MAZZUCA, Sebastian a NICHTER, Simeon (2014): Varieties of clientelism: Machine politics during elections. *American Journal of Political Science*, roč. 58, č. 2, s. 415–432.
- GAY, Robert (1990): Community Organization and Clientelist Politics in Contemporary Brazil: a case study from suburban Rio de Janeiro. *International Journal of Urban and Regional Research*, roč. 14, č. 4, 648–666.
- GEDDES, Barbara a NETO, Artur Ribeiro (1992): Institutional sources of corruption in Brazil. *Third World Quarterly*, roč. 13, č. 4, s. 641–661.
- GIBSON, Edward L. a CALVO, Ernesto (2000): Federalism and low-maintenance constituencies: Territorial dimensions of economic reform in Argentina. *Studies in Comparative International Development*, roč. 35, č. 3, s. 32–55.
- GRAHAM, Carol (1992): The politics of protecting the poor during adjustment: Bolivia's Emergency Social Fund. *World Development*, roč. 20, č. 9, s. 1233–1251.
- GRINDLE, Merilee S. (1977): Patrons and Clients in the Bureaucracy: Career Networks in Mexico. *Latin American Research Review*, roč. 12, č. 1, s. 37–66.
- GUPTA, Akhil (2012): *Red tape: Bureaucracy, structural violence, and poverty in India*. Durham: Duke University Press.
- HALE, Henry (2007): 10 Correlates of clientelism: political economy, politicized ethnicity, and post-communist transition. In: Kitschelt, Herbert a Wilkinson, Steven I. (eds.): *Patrons, Clients, and Policies*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 227–251.
- HELLMAN, Judith Adler (1994): Mexican popular movements, clientelism, and the process of democratization. *Latin American Perspectives*, roč. 21, č. 2, s. 124–142.
- HELLMANN, Olli (2014): Outsourcing candidate selection the fight against clientelism in East Asian parties. *Party Politics*, roč. 20, č. 1, s. 52–62.
- HOLLAND, Alisha C. a PALMER-RUBIN, Brian (2015): Who's in Charge Here? When Clientelistic Brokers Represent Interest Organizations. *Comparative Political Studies* (<http://cps.sagepub.com/content/early/2015/04/07/0010414015574883.abstract>, 24. 6. 2015).
- HOPKIN, Jonathan a MASTROPAOLO, Alfio (2001): *From patronage to clientelism: comparing the Italian and Spanish experiences*. Cambridge University Press.
- KAUFMAN, Robert R. (1974): The patron-client concept and macro-politics: prospects and problems. *Comparative studies in society and history*, roč. 16, č. 3, s. 284–308.
- KEEFER, Philip a VLAICU, Razvan (2008): Democracy, credibility, and clientelism. *Journal of Law, Economics, and Organization*, roč. 24, č. 2, s. 371–406.
- KING, Gary, KEOHANE, Robert O. a VERBA, Sidney (1994): *Designing social inquiry: Scientific inference in qualitative research*. Princeton: Princeton University Press.
- KITSCHELT, Herbert a WILKINSON, Steven I. (2007): Citizen-politician linkages: an introduction. In: Kitschelt, Herbert a Wilkinson, Steven I. (eds.): *Patrons, Clients, and Policies*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 1–50.
- LEVITSKY, Steven (2007): From populism to clientelism? The transformation of labor-based party linkages in Latin America. In: Kitschelt, Herbert a Wilkinson, Steven I. (eds.): *Patrons, Clients, and Policies*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 206–226.
- LIPSET, Seymour M. (1960): *Political Man: The Social Bases of Politics*. New York: Doubleday & Company.
- LYNE, Mona M. (2005): Parties as Programmatic Agents A Test of Institutional Theory in Brazil. *Party politics*, roč. 11, č. 2, s. 193–216.

- LYNE, Mona M. (2007): Rethinking economics and institutions: the voter's dilemma and democratic accountability. In: Kitschelt, Herbert a Wilkinson, Steven I. (eds.): *Patrons, Clients, and Policies*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 159–181.
- MAGALONI, Beatriz, DIAZ-CAYEROS, Alberto a ESTÉVEZ, Federico (2007): Clientelism and portfolio diversification: a model of electoral investment with applications to Mexico. In: Kitschelt, Herbert a Wilkinson, Steven I. (eds.): *Patrons, Clients, and Policies*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 182–205.
- MEDINA, Luis Fernando a STOKES, Susan (2007): Monopoly and monitoring: an approach to political clientelism. In: Kitschelt, Herbert a Wilkinson, Steven I. (eds.): *Patrons, Clients, and Policies*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 68–83.
- PIATTONI, Simona (2001): Clientelism in Historical and Comparative Perspective. In: Piattoni, Simona (ed.): *Clientelism, interests, and democratic representation: the European experience in historical and comparative perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 1–31.
- PREBISCH, Raul (1949): *The economic development of Latin America and its principal problems*. United Nations.
- RONIGER, Luis (2004): Political Clientelism, Democracy, and Market Economy. *Comparative Politics*, roč. 36, č. 3, s. 353–375.
- SAMUELS, David J. (2002): Pork barreling is not credit claiming or advertising: Campaign finance and the sources of the personal vote in Brazil. *The Journal of Politics*, roč. 64, č. 3, s. 845–863.
- SCHMITTER, Philippe C. a O'DONNELL, Guillermo (1986): *Transitions from authoritarian rule*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- SCOTT, James C. (1972): The Erosion of Patron-Client Bonds and Social Change in Rural Southeast Asia. *Journal of Asian Studies*, roč. 32, č. 1, s. 5–37.
- SHEFTER, Martin (1977): Party and Patronage: Germany, England, and Italy. *Politics and Society*, roč. 7, č. 4, s. 403–451.
- STOKES, Susan C. (2005): Perverse accountability: A formal model of machine politics with evidence from Argentina. *American Political Science Review*, roč. 99, č. 3, s. 315–325.
- SZWARCBERG, Mariela (2012) Revisiting clientelism: A network analysis of problem-solving networks in Argentina. *Social Networks*, roč. 34, č. 2, s. 230–240.
- VALENZUELA, Arturo (1977): *Political brokers in Chile: local government in a centralized polity*. Durham: Duke University Press.
- VERDERY, Katherine (1996): *What was socialism, and what comes next?* Princeton: Princeton University Press.
- WEINGROD, Alex (1968): Patrons, patronage, and political parties. *Comparative studies in Society and History*, roč. 10, č. 4, s. 377–400.
- WEITZ-SHAPIRO, Rebecca (2012): What wins votes: Why some politicians opt out of clientelism. *American Journal of Political Science*, roč. 56, č. 3, s. 568–583.

SUMMARY

This article aims to explore the main developments in of the study of clientelism. Beginning in the 1960s, political science started an inquiry into the character of the relationship between politicians and voters. Slowly, it became clear that separation from anthropological studies was necessary in order to assess power relations effectively among distinct classes. Authors like Scott (1972) or Weingrod (1969) thus forged a new concept of political clientelism that helped move the study of clientelism from rural areas and slums

to political parties and party machines. Since then, studies of clientelism have become an important part of political science literature, aiming to explain principal agent relations all around the world. Its methods have become more sophisticated, borrowing from economy, sociology, and even psychology. According to the main theories this article focuses on, clientelism has become an integral part of political life in democratic countries.

For the purpose of better clarity, this study is divided into three main chapters, each one following one of the three main paradigms in the research of clientelism. In order to provide a more thorough account of the literature, each section also contains a subsection that is dedicated to clientelist research in the region of Latin America. The first period of the study of clientelism (1960s–1970s) was influenced by the political processes of decolonization. According to modernization theory, clientelism was perceived as an inherently undemocratic practice. This had several consequences for research models – scholars became more interested in studying rural areas and enclosed communities in economically less developed countries. Important theoretical consequences included a focus on local or municipal politics while neglecting to perceive the broader national context. In the end, authors were not able to make broader theoretical claims about whole populations and different studies of political clientelism could not be compared.

As was mentioned above, all authors from the first period were still being influenced by anthropological literature and chose mainly ethnographic approaches to data collection while leaving aside questions about the comparative relevance of their studies. The selection of cases was skewed toward less economically developed societies, leaving the question of clientelism in Western democracies aside.

As the article shows, studies of clientelism in Latin America were similar in their design to the broader literature on clientelism. Their primary objective was to separate themselves from the anthropological definitions of clientelism and to establish political clientelism as a new political science concept. The second period (1970s–1990s) was marked by a move toward a comparative framework, which led to a more profound academic debate about the concept of clientelism and its main characteristics. Clientelism was no longer perceived as a pre-modern relation between patrons and their clients. Especially in the political realm, clientelism began to be considered as a dynamic interaction. Voters were no longer subordinated clients of wealthy and omnipotent patrons. On the contrary, politicians had to compete one with another to attract voters, and offer better deals in what became known as clientelist packages.

Another important distinction from the previous period was the institutionalist interest taken by scholars, who tried to explain clientelism's functioning and survival based on types of existing institutions. One of the most influential scholars of this period, Martin Shefter, also showed that clientelist practices were usually path-dependent and depended on the historical origins of political competition in the 19th century (Shefter 1977). One of the implications of his theory was extremely important – the existence of clientelism was no longer taken as an opposite to democracy, but became complementary to it. This new stance, which was no longer normative, opened the gates to research that focused on clientelist practices in developed democracies.

The final period covered in this paper studies works of contemporary authors. Contrary to suggestions from previous periods, contemporary work states that clientelism did not disappear with economic development, nor was it “cured” by institutional engineering. The authors thus had to confront an intriguing question: Why do competitive elections not lead to the decline of clientelism? The work of Kitschelt and Wilkinson (2007) pointed out that clientelism could be a complementary strategy even in highly competitive elections in well developed countries. They established a new definition of clientelist exchange, also involving the concept of voter monitoring in order to hold voters to their “part of the deal”. Where political parties invested huge amounts of money and time into building extensive clientelist networks, it was highly improbable that this would be completely abandoned for the sake of a more programmatic strategy. This inspired other authors to test this assumption.

Literature dealing with Latin America returned partially to the ethnographical origins of the study of clientelism. Working with Kitschelt's and Wilkinson's framework also

contributed to a broader collection literature on the topic by forging new concepts like “perverse accountability” (Stokes 2005) or exploring the relationship clientelism had with a broader culture of poverty in Argentina (Auyero 2001).

In the conclusion, readers can find a table that provides a summary of the main developments in the study of clientelism. There is also a reference to the problematic areas in the research of clientelism that still remain open to further investigation.

KE STRUKTURÁLNÍM PŘÍČINÁM ROZVINUTÍ KORUPČNÍHO JEDNÁNÍ V KOMUNISTICKÝCH REŽIMECH*

Vladimír Naxera**

Abstract: *The focus of this text is corruption and clientelism in communist society. General knowledge about corruption is defined in the context of the communist regime and this is further specified using the example of Czechoslovakia. The theoretical framework of this text, which stems from the neo-institutional basis which was constructed during the first part of the work, was used for the clarification of corruption in Czechoslovakia. The primary aim of the text is to answer one main question – what were the structural (both institutional and cultural) prerequisites for the spread of corruption in communist regimes?*

Key words: *Czechoslovakia, communist regime, corruption, clientelism.*

*Vznik textu byl podpořen z Institucionální podpory na dlouhodobý koncepční rozvoj organizace 2015 Katedry politologie a mezinárodních vztahů FF ZČU. Článek vznikl také díky podpoře Motivačního systému Západočeské univerzity v Plzni, část POSTDOC.

**PhDr. Vladimír Naxera, Ph.D., Katedra politologie a mezinárodních vztahů, Fakulta filozofická ZČU, vnaxera@kap.zcu.cz.

„Tak soudruhu řediteli, já ti to řeknu úplně jinak. Ten Vojta Kostřica je můj nejbližší kamarád a já pro něho sháním tuhleto protekci.“
(soudruh Josef Pláteník, vedoucí tajemník OV KSČ)

„Tos měl říct, soudruhu, hned na začátku. Já se podívám, co by se s tím dalo dělat.“
(ředitel okresní správy lesů)¹

1. ÚVODEM

Předkládaný text má za cíl prozkoumat strukturální a kulturní předpoklady rozšíření korupce v komunistických režimech. Komunistické režimy, které lze povšechně charakterizovat principem vedoucí úlohy komunistické strany, principem kolektivního/státního vlastnictví a plánovaného hospodářství a konečně principem závislosti na centru v Moskvě,² vytvářely velmi vhodné institucionální a z nich vyplývající kulturní předpoklady pro rozvoj korupčních a klientelistických vztahů a vazeb, které postupně ovládly většinu sektorů v jednotlivých režimech. Cílem textu je nalezení systémových zdrojů korupce obsažených již v samotné podstatě komunistických režimů. Po představení teoretických a obecných východisek se argumentace vycházející z neo-institucionálního přístupu zaměří nejen na charakteristiku systémových korupčních vazeb a jejich institucionalizaci, ale také na rozpor mezi deklarovanou a reálnou snahou komunistických představitelů a institucí korupci potírat, jelikož postoj elity vůči korupci má v rámci systémové korupce svoje neopomenutelné místo, přičemž teoretická argumentace je konkretizována na příkladu Československa.

2. TEORETICKÁ A OBECNÁ VÝCHODISKA VÝZKUMU KORUPCE V KOMUNISTICKÉM REŽIMU

Cílem této úvodní části je představení tří obecnějších okruhů, které nám umožní se v další kapitole věnovat již korupci v komunistickém Československu. Prvním bodem bude vysvětlení teoretických východisek textu, dále se zaměříme na definice korupce a zejména těch jejích aspektů, které v tomto textu využijeme. A nakonec se zaměříme na některé obecné aspekty fungování komunistických režimů, které budou vztahy k otázce korupce. Všechny tyto tři oblasti se pokusíme propojit do co nejkonzistentnějšího úvodního celku.

Podívejme se nejprve stručně na teoretická východiska textu kladoucí důraz na institucionální strukturu. Formální a neformální instituce nejsou pouze ovlivněny společností, hlavní důraz je kladen na opačný směr – na ovlivnění společnosti institucionální strukturou, politické instituce tedy nejsou pouhým zrcadlem společnosti a jejího stavu (March a Olsen 1984, 739). Text svým přístupem vychází z neo-institucionalismu. Sociální prostor sestává z tohoto pohledu z mnoha politických, ekonomických a společenských institucí a podoba těchto institucí je provázána

¹ Citát je vypůjčený z propagandistického seriálu Okres na severu, ke kterému se ještě vrátíme.

² Byť závislost na moskevském centru se mezi jednotlivými zeměmi lišila.

s politickou kulturou daného prostředí. Instituce, tedy institucionální strukturu, vidím jako determinující prvek pro sociální akci, její individuální i kolektivní psychologický aspekt, normy, tedy pro (politickou) kulturu (respektive kulturní strukturu) daného prostředí celkově. Podněty, jejichž zdrojem je více či méně zprostředkovaná zkušenost s politickými institucemi a institucionální strukturou obecně, hrají nemalou roli v procesu politické socializace (Skovajsa 2006, 48). Nicméně je třeba učinit dvě doplnění – (1) instituce nedeterminují kulturu a společnost zcela a bez výjimek, dalo by se říci totálně, a (2) kultura zpětně pomáhá legitimizovat podobu a funkci institucí a svým způsobem je i dotváří. Vztah je tedy obousměrný (Skovajsa 2006, 48; srov. March a Olsen 1984). Neo-institucionální východiska tohoto textu jsou neodmyslitelně spojena s kladením důrazu na význam neformálních struktur, vzorců jednání a politických zvyklostí spojených s neoficiálními pravidly hry (srov. Vincent 2004), mezi která můžeme počítat i tzv. korupční normy (Fric 1999 nebo 2001). S neo-institucionálním přístupem je spojena ještě jedna determinující vazba. Nejde pouze o vztah institucionální struktura versus kultura (respektive kulturní struktura), ale také o vztah institucionální a z ní vyplývající kulturní struktury na straně jedné a racionálního autonomního jednání aktérů, které by bylo nezávislé na kontextu, tedy na této struktuře, na straně druhé. Neo-institucionalismus patří k přístupům strukturalistickým, díky čemuž je schopen zachytit například systémovou podstatu korupčního jednání, které nehodnotí jako z kontextu vytržená jednání strukturou neovlivněných jedinců.

Přejdeme nyní ke druhé úvodní poznámce, která se bude týkat toho, jakým způsobem je v textu nahlížena korupce. Ze všech aspektů týkajících se korupčního jednání budou vyzdvihnuty ty, které použijeme i v dalším výkladu. Zaměříme se tedy mimo jiné velmi stručně na otázku role veřejné sféry a také na podoby systémové korupce. Korupce je podle dnes již klasické definice Josepha S. Nye (1989, 966) takovým chováním, které se z důvodů soukromých finančních nebo statusových zisků odchyloje od formálních povinností vyplývajících z veřejné role, popřípadě přestupuje normy zaměřené proti výkonu určitého typu soukromého vlivu. Jednoduše řečeno – korupce bývá nejčastěji definována jako zneužití veřejného postavení pro vlastní obohacení. Jedna z největších autorit ve výzkumu korupce, Leslie Holmes (1997 nebo 2003), uvádí čtyři kriteria, která toto jednání musí naplňovat, aby mohlo být vnímáno jako korupce. Tím prvním a pravděpodobně nejdůležitějším je již v definici obsažená podmínka veřejné role. Pouze postavení ve veřejné funkci umožňuje nezákonným způsobem spojit úřední moc se soukromým zájmem. Moderní byrokracie se tak zásadním způsobem odlišuje od před-moderní podoby, která v podstatě stála na činnostech, které bychom dnes označili za korupční, včetně využívání úřadu jako soukromého majetku (Keller 2010 nebo 2013; srov. Scott 1972). Je třeba si uvědomit, že komunistické režimy fungovaly na principech zcela odlišných od režimů založených na liberálně-demokratických základech. I veřejná sféra se v obou modelech výrazně odlišuje. Zatímco „úplatek“ prodávači v liberálně-demokratickém modelu nenaplňuje podstatu korupce, níže v textu si ukážeme, že v rámci komunistického režimu o korupci jde, jelikož daný prodáváč, například vedoucí masny, nedisponuje v prodejně majetkem svým, ale státním (či jinak kolektivním). Kvůli neexistenci soukromé ekonomické sféry oddělené od sféry veřejné/politické tento prodáváč nevystupuje jako soukromá osoba,

ale jako osoba ve veřejné roli, což bylo umocněno i způsobem jmenování do těchto pozic (Rozehnal 1999, 66).

Zajímavé je v souvislosti odlišení soukromé a veřejné sféry zmínit princip obdarování. Na rozdíl od rodiny či dalších struktur fungujících v rámci ryze soukromé sféry jsou vztahy v rámci sféry veřejné standardizovány a formalizovány. I když dar plní v moderní společnosti stále důležitou úlohu, měl by být vykázan výhradně do soukromé sféry (například rodiny či přátelských vztahů odehrávajících se mimo veřejný prostor) – jeho zavádění do politického prostředí napomáhá šíření neformálních (v tomto případě korupčních) pravidel hry (Müller 2012, 92). Láhev alkoholu donesená do ordinace lékaře nebo kanceláře úředníka tak není možné považovat za dárek srovnatelný s lahví přinesenou na návštěvu ke známým, jelikož narušuje principy veřejné sféry.^{3,4}

Ve vztahu ke korupci je třeba probrat ještě jeden aspekt korupčního jednání. Korupce jako stránka sociálního systému má svoje vlastní pravidla hry, svoje vlastní mechanismy vývoje atd. Korupce může podle některých autorů (Frič 2001, 66) šířit tzv. korupční klima. Jde o soubor kolektivních představ a kulturních vzorů, které z korupce činí pro obyvatele samozřejmý a zvykově omluvitelný fakt a formu legitimního jednání (Frič 1999). Pokud by občané respektovali formálně platný systém zákonů a pravidel, jednoznačně by to zpomalilo šíření korupce a nárůst jejího objemu. V zemích s fungující občanskou společností a respektem k normám se korupci z pochopitelných důvodů daří hůře (Putnam 1993). Podíváme-li se ale například na vývoj české společnosti, uvidíme, že po dlouhou dobu zde platilo něco jiného, jakýsi „opačný vzor“, na jehož základě se považovalo dávání/braní úplatků za něco běžného (Frič 1999, 73–74). Zmíňujeme-li otázku respektu vůči normám, v komunistickém Československu bychom paradoxně našli respekt (či souhlas) vůči normám korupčním, které představovaly neoficiální podobu kulturních norem, které byly v rozporu s normami oficiálně hlášenými státními a stranickými institucemi (viz níže). Rozšíření korupčního klimatu (nejen) v českém prostředí však

³Obdarování je naopak běžnou součástí fungování nemoderních společností. Velice známý je příklad, který uvádí Pierre Bourdieu (1977). Výzkumy zaměřené na Kabyly ukázaly, že hlavní ekonomickou transakcí mezi nimi není prodej, ale dar. Ten je ale ve skutečnosti specifickou formou směny – obdarovaný je svému dárci zavázán (přičemž tento závazek můžeme považovat za jeden z důvodů nepřijatelnosti daru ve veřejném prostoru v moderní společnosti; srov. Müller 2012) a oplácí mu darem v podobné hodnotě – i toto oplácení je prezentováno jako dar. Vzniká tak smýčka a je důležité, aby v dlouhodobém horizontu byly hodnoty darů na obou stranách vyrovnané. Tento způsob směny bývá označován jako archaická ekonomika (Polanyi 2001). Jedním ze základů této ekonomiky je nevelký význam peněz – kapitál jedince se odvozuje od jiných zdrojů. Tyto principy ve spojitosti s korupcí v komunistickém Československu představil a rozpracoval zejména Ivo Možný (2009).

⁴V 90. letech ve většině průzkumů čeští respondenti vypovídali, že láhev alkoholu či bonboniéru přinesenou lékaři nepovažují za úplatek, ale za projev slušnosti. Pavol Frič toto přesvědčení odvozuje od dlouhodobého rozšíření korupčních norem, které mají svůj původ v dobách existence komunistického režimu (Frič 1999). V souvislosti s tímto je třeba učinit jednu historizující poznámku ke korupci na našem území. Korupce samozřejmě není jevem, který by před nástupem komunismu neexistoval. Například v období první republiky zasáhlo československou politiku mnoho rozsáhlých korupčních kauz v nejvyšších politických kruzích (srov. Reed 1999 nebo Hallon 2011). Cílem textu tedy není ukázat, že korupce je jevem, který by měl souvislost pouze s komunismem, ale představit strukturální faktory, které v období komunistické vlády vedly k extrémnímu rozšíření drobné i velké korupce, na které stál celý systém, k její etatizaci, ke vzniku a šíření silných korupčních norem atd.

není záležitostí až prudkých změn, ke kterým došlo po pádu komunistického režimu, ale utvářelo se již v rámci jeho fungování.

Každý korupční akt má normotvorné účinky. Bez nich by byla celá korupce rozdrobená na mnoho náhodných a izolovaných morálních selhání jednotlivců. V tom případě by nebylo těžké korupci potříť. Právě toto je důležitou otázkou – je korupce selháním jedince nebo systému (Frič 2001, 66; také Frič a Kabele 1999, 20)? Korupce dokáže opanovat celá odvětví byrokracie nebo dokonce celé režimy – dobrým příkladem byly právě v této práci pojednávány komunistické systémy. To by nebylo možné bez vytvoření specifických institucionálních pravidel a s nimi spojených osobních vazeb. Opakující se korupční jednání produkuje normy korupce, kterými se pak samo řídí a které podporují šíření korupce. Jednotlivce, kteří se korupce dopouštějí, není možné z těchto pravidel, norem a vazeb vyjmout a korupci zkoumat bez zohlednění příslušného kontextu. Tato stanoviska vychází ze strukturalistických pozic. Neo-institucionální přístup, na kterém je tento text založen, patří k množství teorií, které se v rámci ontologického sporu týkajícího se vztahu struktury a aktéra kloní ke straně strukturalistické. Jedním z východisek nového institucionalismu je tedy přesvědčení, že aktéři nejsou ve svém jednání zcela autonomní vůči struktuře (v tomto případě například vůči systému korupčních norem). Přístup však není dogmaticky strukturalistický a připouští zpětný vliv aktéra na strukturu (korupční normy jsou vytvářeny konkrétními aktéry). Pro nový institucionalismus je důležitá intersubjektivní povaha struktury. Role aktérů v utváření kontextu je významná, jelikož politické instituce vznikají a rozvíjejí se na základě lidského jednání (Hay 2002, 89–134). Práce tedy nevychází z hrubě strukturalistického předpokladu, podle kterého by kvůli rozšíření korupčních norem byla automaticky využívána každá korupční příležitost, ale z předpokladu, že rozšíření korupčních norem zvyšuje šanci využití těchto příležitostí.

V rámci debaty o „systémovém“ chápání korupce bývá v návaznosti na míru institucionalizace korupčního jednání mnohými autory (Frič a Kabele 1999, 30–34; Kpundeh 1998; Vymětal 2006, 26–29 a mnoho dalších) rozlišováno několik stádií prorůstání korupčního jednání se společností a institucionálním systémem. Tato stádia můžeme seřadit na osu, přičemž jeden její krajní bod tvoří stádium náhodné korupce, ve kterém nedochází ke vzniku a šíření korupčních norem napříč společností. Nedochází tedy k paralelní existenci dvou moralit (alespoň ne v otázce korupce a její přijatelnosti a společenské omluvitelnosti), korupční akty jsou izolované a v tomto případě mohou být považovány za selhání jedince. Korupce bývá ze strany státu a jeho orgánů pronásledována a potlačována (Kpundeh 1998, 96). Úplným opakem je korupce systémová. V tomto případě je korupční jednání značně pervazivní, všudypřítomné, institucionalizované a prorostlé do politických a ekonomických institucí, často tolerované ze strany státních institucí, i když nemusí být nutně formálně uznané (Kpundeh 1998, 96; Langr 2014, 3). I přes to, že politické elity korupci často formálně odsuzují, často to jsou ony, kdo stojí za její organizací. V tomto stádiu, ve kterém je korupce prorostlá se systémem jako celkem, jímž je prostoupen korupčními normami, podle nichž se (byť ne oficiálně) řídí velké množství aktérů, nemůžeme korupci považovat za pouhé selhání jednotlivce. Korupce už není selháním jednotlivce vůči platným normám, ale kolektivní akcí. Její povaha je založena na své institucionalizaci (se kterou je spojená imunizace

korupce) a na standardizaci (a vynucování) nových korupčních norem. Ivan Langr (2014, 3) nebo Caiden a Caidenová (1977, 301–309) uvádějí několik typických symptomů, na jejichž základě je možné rozpoznat, že korupce dospěla do velice pokročilého systémového stádia. V rámci systému (ať již byrokracie jako celku, některé její součásti či například lokálních či regionálních úřadů – podle toho, na jaké úrovni korupci zkoumáme) dochází k všudypřítomnému porušování předpisů a následnému maskování těchto přestupků – vše bývá často organizováno z vyšších pater správy a prováděno na patrech nižších. Jedinci, kteří napomáhají udržení tohoto systému, bývají za tuto činnost benefitováni. Dalším typickým aspektem je „zbavení se“ jedinců, kteří se nechtějí na fungování korupčního systému podílet. Prvkem, který celý tento systém dokresluje, je snaha diskreditovat (a často kriminalizovat) jedince, kteří se pokouší upozornit na fungování korupčního systému. Existence a uchování takového korupčního systému je samozřejmě jednodušší v případě, kdy je možné zaručit vyloučení vnější kontroly – skvělým a do krajnosti dovedeným případem mohou být komunistické režimy (Karklins 2002).

Můžeme říci, že rozbujelá korupce je neformálním politickým systémem (Scott 1972, 2–3; Frič 2001, 66). Zatímco formální institucionální nastavení, podoba voleb, politická prohlášení a další prvky představují formální strukturu politického uspořádání, korupce se nalézá pod touto vrstvou jako neformální systém, který je s tím formálním více či méně propojen, často i institucionalizovanou formou (Langr 2014). Díky institucionalizaci (více viz Frič a Kabele 1999, 27–35) může korupce překonat organizační náročnost velkých korupčních transakcí. Korupční řetězce, které za tímto účelem vznikají, dělají z korupce organizovanou činnost. Korupce se často institucionalizuje prostřednictvím klientelismu – díky utvoření pevných klientelistických svazků je možné korupční jednání „imunizovat“ (Philip 1997). Odměnou za investici do institucionalizace korupce je zajištění větší bezpečnosti korupční transakce a vyšší zisk z této transakce plynoucí. Mezi formy institucionalizace může patřit monopolizace – vytvoření monopolu (respektive kartelu) v jednotlivých odvětvích byrokracie či dokonce v rámci celého města a jeho správy (Benson a Baden 1985). Velice pokročilou formou institucionalizace je etatizace korupce, která bývá přítomná v různých nedemokratických režimech – korupce jako systémová záležitost není státem (respektive byrokracií a politickými elitami) jen přehlížena, ale přímo organizována. Stává se tak nedílnou součástí ekonomického a politického systému (Vymětal 2006, 25–26). Skvělým příkladem etatizace korupce byly komunistické režimy ve středovýchodní Evropě (Frič a Kabele 1999, 31), ve kterých došlo k vybudování z mocenských pozic řízené systémové korupce. Podrobněji se tomuto problému budeme věnovat níže.

Třetí a zároveň poslední teoretické zastavení musíme učinit u obecné povahy komunistických režimů. To přímo souvisí s neo-institucionálním přístupem, jelikož poznání fungování institucí je zásadní pro pochopení povahy korupce. Nelze zastírat fakt, že se jednotlivé komunistické režimy svým fungováním (a často i konkrétní podobou institucí) vzájemně lišily, ale lze vysledovat dva zásadní institucionální faktory, které vytvářely spojnicí mezi jednotlivými existujícími režimy. První z těchto strukturálních charakteristik byl systém nadvlády, v němž vládnoucí skupina odvozovala svoji legitimitu od revolučních principů, mýtu avantgardy (Staniszki 1989) a přesvědčení, že pouze ona dokáže rozpoznat pravé potřeby spo-

lečnosti, na kterých založila utopickou vizi budoucnosti (Karklins 2005). V takto pojatém systému nadvlády platily především tři principy (Staniszki 1989, 561) – vedení odmítalo jakoukoliv kontrolu sebe sama, využívalo právo jako nástroj běžné politiky (například formou vykonstruovaných procesů majících zbavit komunistickou stranu možné opozice) a odmítalo dělení moci v pojetí Charlese Montesquieuho či dalších klasiků dělby státní moci⁵ a legalitu chápalo výrazně odlišně od pojetí legality v moderních demokratických společnostech – jako legální bylo bráno takové nařízení, které vydal státní orgán, jenž byl zmocněn takové nařízení vydat. Vzhledem k nadřazenosti stranických orgánů nad státními institucemi šlo de facto o rozhodnutí příslušné stranické jednotky. Byl tedy přijat princip vedoucí úlohy komunistické strany, která stála nad státními formálními institucemi, které byly podřízeny stranickým rozhodnutím. Politická aréna (srov. Linz a Stepan 1996) tak převážila a začala určovat funkci a podobu vzájemné interakce ostatních arén (tedy administrativní, společenské, ekonomické a právní). Stát bylo možné považovat za nástroj uplatňování vedoucí úlohy komunistické strany. Dodejme, že tento první strukturální institucionální rys, tedy systém vedoucí úlohy komunistické strany, patří pro pochopení korupce v komunistických režimech mezi zcela zásadní předpoklady. S touto charakteristikou souvisí ještě jeden jev, který je pro komunistické režimy typický. Je jím hierarchie sociálních pozic a příslušnost k nomenklatuře určovaná sociálním a kulturním kapitálem jedinců (Bourdieu 1977 nebo 1986; také Szelenyi a Treiman 1991, 378). Znalost fungování nomenklatury, která byla sama o sobě doplněna korupčními a klientelistickými praktikami (Marada 2003), patří sama o sobě k důležitým aspektům pochopení korupce (pro příklad Československa viz Cviklová 2008 nebo Naxera 2013 a 2014). Druhým charakteristickým rysem byl socialistický systém produkce založený na kolektivním vlastnictví (především) výrobních prostředků a z toho plynoucí strukturální absence celé řady ekonomických mechanismů, zejména kapitalistických trhů, a tím pádem trhu jako takového (Staniszki 1989, 262–263). S tímto bodem souvisí i silné redistribuční a formálně rovnostářské principy obsažené v komunistických režimech. Princip kolektivního vlastnictví⁶ je spojený s korupčními příležitostmi zejména tím, že vytváří velice široký veřejný prostor, ve kterém může díky výše zmíněnému státnímu monopolu v propojení s monopolem ekonomickým a navíc (v souvislosti s prvně představeným charakteristickým rysem) s téměř úplným vyloučením kontroly ze strany veřejnosti probíhat značné množství korupčních transakcí. Zejména spojení monopolu s nedostatkem dohledu a neodpovědností vůči veřejnosti je spojením, které je pro nárůst korupčních aktivit velice příznivé (Karklins 2002, 23).

⁵Dělba moci byla zdánlivě zachována, ale ne reálně vykonávána.

⁶Ale je třeba podotknout, že ekonomický model nevypadal ve všech komunistických režimech stejně. Nelze v tomto ohledu nezmínit například Polsko, ve kterém zůstalo i v průběhu existence komunistického režimu mnoho drobných provozů a živností stejně jako část zemědělství v soukromém vlastnictví (viz např. Balík a Kubát 2012, 167–170; Kubát 2006). Tyto odlišnosti se projeví i v míře korupčních možností. V komunistických režimech, ve kterých nebyl veškerý obchod a služby ve státních rukou, nemůžeme v situaci, kdy soukromník (ať již zelinář, řezník či kdokoli jiný – důležitým bodem je, že nedisponuje veřejným majetkem, ale vystupuje jako osoba soukromá) přenechávat svým známým nedostatkové zboží (které je soukromé, tedy jeho, nikoli státní či kolektivní), které případně smění i za protislužbu, o tomto stavu hovořit jako o korupci či klientelismu.

3. KORUPCE V KOMUNISTICKÉM REŽIMU NA PŘÍKLADU ČESKOSLOVENSKA

Po představení podmínek, ve kterých tato korupce probíhala a kterými byla umožněna a podpořena, se můžeme podívat na to, jakých podob korupční výměna v rámci komunismu nabývala.

V komunistických režimech bylo možné nalézt mnoho typů korupčního jednání. Drobné úplatky nebo osobní známosti byly motivovány snahou být upřednostněn ve frontě na maso, při snaze získat přednostní ošetření, být přijat na vysokou školu nebo obecně při snaze získat jakýkoliv produkt nebo službu, která byla nedostatková (Uslaner 2008, 11). Tato drobná korupce ovšem nebyla jedinou korupcí v komunistických režimech. Kromě takových drobných úplatků bylo možné setkat se v komunistických režimech s formami korupce či klientelismu ve vyšších patrech byrokratického aparátu. Častým jevem bylo například zneužívání a neoprávněné využívání státního majetku, úmyslné neplnění povinností (velice často docházelo ke korupci při kontrole plnění pětiletých plánů), v některých komunistických zemích (často v těch, které bylo možné přiřadit k výše zmíněnému typu patrimonialních režimů) silně přítomný nepotismus (srov. Možný 2009) a mnoho dalšího.

Platí, že se problémy s korupcí postupně v průběhu vývoje komunistických režimů zvěšovaly (Kaplan 1997) a v jeho závěrečné fázi, tedy v 80. letech, byly systémy korupcí již výrazně prorostlé (Možný 2009).⁷ Korupční praktiky opanovaly většinu socialistické byrokracie. Nejen v Sovětském svazu, který bývá v souvislosti s tímto tématem často spojován, fungovaly silné korupční sítě založené na patronských vztazích, jejichž jediným cílem bylo využívat režim ve vlastní prospěch (např. Jowitt 1983; také Holmes 1993). Takové sítě bychom mohli nalézt ve všech komunistických zemích, Československo nevyjímaje (Možný 2009; také Frič 2008).

Podívejme se nyní již na konkrétní vzorce fungování korupčních transakcí v komunistickém Československu a zejména na to, jakým způsobem byla korupce ovlivněna výše zmíněnými institucionálními a kulturními předpoklady (Sandholtz a Taagepera 2005).

Vzhledem ke státnímu/kolektivnímu vlastnictví veškerých podniků je sice nebylo možné převést do de iure posvěceného vlastnictví soukromého, nicméně bylo poměrně dobře možné z těchto zdrojů produkovat soukromý zisk, který byl velice často předmětem korupce. Takový zisk bylo možné kumulovat, nicméně vzhledem ke způsobu fungování režimu jej nebylo možné investovat (Možný 2009, 42). Takovým ziskovým podnikem se mohla stát benzinová pumpa, řeznická prodejna, hospoda nebo autoservis – i když nebylo možné získat je do soukromého vlastnictví, bylo možné ovládnout je jiným způsobem – například dosazením příbuzného do pozice vedoucího některého z těchto provozů. Klientelismus a nepotismus v procesu obsazování takových pozic byly všudypřítomné. Ivo Možný (2009, 42) spojuje tento způsob „podnikání“ právě s rodinnými sítěmi, nicméně v mnoha případech šlo i o sítě tvořené na základě blízkých osobních známostí (Marada 2003; Frič 2008). Podniky mohly následně fungovat jako ekonomická základna rodinné či přátelské sítě – kromě zisků a ztrát, které z provozu daného podniku plynuly státu jakožto jeho oficiálnímu vlastníkovi, existovaly i další zisky, které byly vyvedeny

⁷Korupční vzorce, které jsou charakterizovány v tomto textu, odpovídají spíše pozdějším fázím existence komunistického režimu, nikoli jeho úplným počátkům.

de facto do soukromého vlastnění. Tyto zisky mohou být, ostatně jak je tomu u korupce běžné i v jiných kontextech – peněžní/přímé a nepeněžní/nepřímé. Mezi druhou z těchto skupin patřily výhody plynoucí z možnosti poskytnout službu či protislužbu, dát přednost v pořadí, obstarat nedostatkové zboží atd. Peněžní zisky byly generovány nejrůznějšími podobami šizení, rozkrádání, předražování či přímého úplatku (Možný 2009, 43). Tyto projevy splňují veškeré definiční znaky korupce (Holmes 1997 nebo 2003) – souvisejí s veřejným postavením těchto jedinců, které je dáno skutečností, že byli zaměstnanci státem vlastněného a provozovaného sektoru, přináší přímé nebo nepřímé obohacení a překračují normy dané společností – nejen že to bylo právě úplatkářství, šizení a rozkrádání na této nízké úrovni, které bylo jako údajně nejrozšířenější a nejnebezpečnější druh korupce alespoň deklaratorně s velkou pravidelností kritizováno ze strany představitelů režimu (srov. Kmeť 2011), poskytování a přijímání úplatku bylo zároveň jako trestný čin zmíněno v trestním zákoně z roku 1950, v jehož rámci byly tyto přečiny zařazeny do části Činy proti pořádku ve věcech veřejných. Kromě trestnosti poskytnutí či přijetí úplatku bylo trestné i korupční jednání nenesoucí okamžitý finanční zisk, ale spíše využití vlivu dané osoby. V trestním zákoně z roku 1961 doznaly pasáže věnující se úplatkářství pouze kosmetických změn – například přečíslování paragrafů –, podstata však zůstala zachována.⁸

V souvislosti s takto pojatým „podnikáním“ Ivo Možný (2009, 44) trefně poznamenává, že jedinci a celé sítě „*odebírají čistý zisk, veškerou režií nese stát. I ztráty. A chudne. Platí otop, elektřinu i nájem, rodiny podnikají. A bohatnou*“. Podniky, které jsou v socialistickém vlastnictví, by dle logiky věci měly být „vlastnictvím všech“, zároveň však nejsou vlastnictvím „nikoho“. Z ekonomického hlediska jsou však de facto ve vlastnictví těch, kteří s nimi disponují. Tato dispozice se v podmínkách socialismu rovnala faktickému vlastnění, byť nekontrolovanému, nelegitimnímu (Albakin dle Možný 2009, 44–45) a nelegálnímu. Takto vzniklé faktické vlastnické právo se poté může stát tržní hodnotou a předmětem další směny, například v rámci nomenklaturního systému a dosazování do správných pozic. V tomto ohledu stav připomínal patrimonialní situaci a způsob získávání úřadů v rámci středověku a raného novověku (srov. Scott 1972; Keller 2013).

Korupce byla v komunistickém Československu všudypřítomná a tolerovaná do té míry, do jaké neohrožovala mocenský monopol komunistické strany. Projevoval se tak zcela jasně její extrémně systémový charakter. V rámci režimu uzavřela byrokracie a institucionalizovaná korupce jakýsi „*sňatek z rozumu*“ (Kabele 1999, 215). Institucionalizace dosáhla v rámci komunistického Československa podoby monopolizace a (vzhledem k institucionálnímu nastavení režimu) de facto i etatizace (Frič a Kabele 1999, 31). Korupce nemohla být vymýcena, proto začala být využívána ze strany byrokracie a stranického aparátu k nenásilnému zajišťování vlastní mocenské dominance a ekonomických a statusových zisků. K upevnění postavení strany sloužila korupce ještě jedním způsobem – za časté přehlížení a umožňování této drobné korupce se platilo především loajalitou vůči straně (Kabele 1999, 215). Skutečnost, že korupční monopol, respektive dohled nad systémovou korupcí držela strana a její představitelé, měla některé dlouhodobé následky

⁸K právní úpravě postihování zejména neoprávněného obohacování včetně úplatkářství srov. KSC (1983, 23–27).

– korupce nemohla bujet neomezeně, navíc finanční objem většiny korupčních transakcí byl ve srovnání s obdobím po pádu komunismu poměrně nepatrný (což vyplývá z možností daných v té době existující ekonomickou a politickou strukturou), na druhou stranu ale tato finančně „skromná“ korupce prorostla celou stranickou hierarchií od nejnižších úrovní až po nejvyšší vedení – prorostla stranu a tím i společnost. Vstup do strany a získání správného sociálního/politického kapitálu tak mohly být lákadlem s vidinou účasti na korupčním monopolu (Kabele 1999, 219–220).

Korupce v komunistickém režimu, ačkoliv jednotlivé transakce nedosahovaly závratných hodnot, nepředstavuje běžnou funkční korupci, ve které by chtěl občan úplatkem urychlit či mírně pozměnit úřední rozhodnutí či nahodile sehnat nedostatkové zboží. Korupce v období reálného socialismu opanovala celá odvětví ekonomiky, dodavatelsko-odběratelské vztahy fungovaly na bázi černých fondů a na „profesionálních úplatkářích“, tedy nákupcích (Frič a Kabele 1999, 31–32). Tato ze strany státu (respektive komunistické strany) centralizovaná korupce byla pro představitele režimu svým způsobem i výhodná a režim s ní jaksi „počítal“ (což opět zvyrazňuje systémový charakter korupce) – platy vedoucích a zaměstnanců nejrůznějších provozů byly směšně nízké i díky tomu, že se všeobecně vědělo, že berou úplatky. Korupce se stala až nezbytnou podmínkou fungování státní správy a celého režimu⁹ – proto můžeme jednoznačně hovořit o korupci systémové (Frič a Kabele 1999, 32).

Mnoho jedinců i celých rodinných či přátelských sítí dosáhlo pomocí výše popsané formy „podnikání“ poměrně slušného ekonomického zajištění a dokázali tak v režimu a nastavených podmínkách ekonomiky fungovat a prosperovat. A netýkalo se to jen jedinců, kteří se tohoto podnikání účastnili přímo (například jako vedoucí jednotlivých provozů), ale i těch, kteří „podnikali s tímto podnikáním“ (Možný 2009, 44), tedy těch, kteří této ekonomické činnosti poskytovali v rámci monopolu (Frič a Kabele 1999) krytí a ochranu před zákonem a dohledem z vyšších míst, schvalovali příslušná jmenování v rámci nomenklatury, dodávali informace či přeměrovali nedostatkové zdroje ve prospěch podnikajících sítí – objevovaly se tedy znaky, které jsme zmínili výše v souvislosti se systémovou podobou korupce (srov. Langr 2014; Caiden a Caiden 1977). Vznikaly tak celé široké sítě operující uvnitř systému a sdružující mnoho jednotlivců a dalších sítí vykonávajících velice široké spektrum činností, které jednotlivým článkům tohoto řetězu přinášely přímý či nepřímý zisk. V komunistickém režimu se rozvinulo to, co bychom mohli označit jako kulturu korupce (Oltenu 2011; Langr 2014), respektive jako rozsáhlé rozšíření korupčních norem a jimi budovaného korupčního klimatu (Frič 1999).

Problémem, který vyplýval z centrálně řízeného modelu státem vlastněné a provozované ekonomiky, nebyl ani tak nedostatek peněz (ostatně celá ekonomika nebyla monetární a založená na ukazatelích jako HDP, ale na produkci a plnění plánů produkce), ale spíše nedostatek zboží, který byl jednou z hlavních příčin

⁹Odbočíme-li na chvíli z komunistického Československa, můžeme v rámci etatizace korupce zmínit Sovětský svaz, ve kterém dosáhla etatizace vrcholu. V mnoha sovětských republikách bylo například zcela běžné to, že se vytvářely úřady skýtající svému držiteli mnoho korupčních příležitostí a z nich plynoucích zisků – tyto úřady se držitelům „prodávaly“ a cena se určovala podle předpokládaných korupčních příležitostí z nich plynoucích (Clark 1993). Tato situace nápadně připomíná příklad Francie v 16. století (srov. Keller 2013).

rozbujení spotřebitelské korupce (Kabele 1999, 218). Korupce a klientelismus související s nedostatkem spotřebního zboží se projevily v podobě tří specifických rovin distribuce tohoto zboží (Možný 2009, 65–66). První rovina, respektive první kolo přerozdělení zboží proběhlo ještě před příchodem zboží do prodeje. Na úrovni přímých kontaktů na výrobce (případně dovozce) si nejvíce nedostatkové zboží rozdělili členové rodin příslušníků nomenklatury a příslušných stranických orgánů – v tomto kole přerozdělování se tak vyplatilo znát se například s krajským stranickým referentem pro obchod, který mohl ze své pozice ledacos zajistit. Zbylé zboží bylo odesláno do prodejen, kde před jeho nabídkou zákazníkovi proběhlo druhé kolo přerozdělení – nejprve vedoucí aparátů skladů a distribučních sítí a po nich pracovníci obchodu se svými rodinami uplatnili možnost vybrat si ještě před tím, než se otevře prodejna (Možný 2009, 65). Takto získané „podpultové“ zboží nesloužilo pouze k vlastní spotřebě, ale velice často bylo předmětem dalšího prodeje či výměny za jiné nedostatkové zboží v rámci rodinné či přátelské sítě. V rámci těchto dvou kol rozdělování bylo tedy důležitým faktorem to, do jakých neformálních sítí konkrétní jedinci náleželi (Frič 2008, 305). Co se nerozebralo na této úrovni, bylo poskytnuto zákazníkům v rámci oficiálního prodeje – tato úroveň již byla jediná, kde známosti a klientelistické vztahy či úplatky nehrály roli a zákazníci byli postaveni jako navzájem rovní. I když výroba s postupem času neklesala (spíše naopak), stávalo se, že na tuto oficiální úroveň se dostávalo čím dál méně zboží – problémem, kterého si bylo obyvatelstvo dobře vědomo, tedy nebyl nedostatek financí či zboží, ale nemožnost jej sehnat, jelikož k jeho zisku nepostačovaly peníze, byly třeba známosti a konexe, tedy sociální kapitál (Bourdieu 1977). Nejúčinnějším „protikorupčním opatřením“ využívaným stranou a jejími představiteli byla tedy omezená role peněz v rámci organizace hospodářského i veřejného života a žárlivě strážžený korupční monopol strany pojištěný složitým systémem dohledu, jmenování do funkcí atd. (Kabele 1999, 218).

Již jsme zmínili principy archaické ekonomiky (Polanyi 2001), v jejímž rámci není důležitá peněžní výměna, ale spíše dary a také protislužby – principy archaické ekonomiky nemusí být omezeny pouze na trh se zbožím, může být stejně dobře využitelná například v rámci trhu práce (Možný 2009, 70). Obdobné principy „výměny darů“ a „výměny úsluh“ můžeme nalézt v rámci komunistického režimu, a to ve značné míře. Pomoc při umístění dcery na lukrativní pozici v rámci podniku, který řídil rodinný známý, nemusela být odměněna finančně či jinak hmotně, ale třeba až s odstupem několika let formou protislužby – například pomocí dostat ředitelova syna na konkrétní školu. Vedle přímého zisku z tohoto způsobu jednání plyne ještě zisk nepřímý – symbolický –, jelikož stvrzuje postavení zúčastněných jedinců a pomáhá reprodukovat vztahy dominance v rámci ekonomiky, ve které peníze z nejrůznějších důvodů nehrají takovou roli (Možný 2009, 72–73). Jako zásadní pro fungování v rámci komunistické hierarchie a neformálních sítí se tedy ukazuje symbolický kapitál (Bourdieu 1977). V jistém ohledu tak korupce a klientelismus v komunistickém režimu připomínaly praktiky, které byly běžné v rámci před-moderní správy (srov. Keller 2010 nebo 2013).

Až doposud jsme se věnovali spíše korupci, kterou můžeme označit za korupci spotřebitelskou, tedy takové, jež se odehrává na nižších příčkách mocenské hierarchie. Korupční mechanismy byly silně přítomné ale i v patrech mnohem

vyšších. Podívejme se na jedince, kteří byli schopni uplatnit dispoziční právo na té úrovni ekonomiky, která se po pádu komunismu stala předmětem velké privatizace. Tito jedinci měli výhradní (byť kolektivní) dispoziční pravomoc nad ohromným státním majetkem. Důležitým znakem této vrstvy jedinců byla příslušnost k nomenklaturnímu systému, zejména jeho užší formě (Cviklová 2008). Významným rysem této skupiny „vlastníků“ byla možnost využít státní a stranický aparát včetně prostředků donucení v případech, že by někdo chtěl jejich pravomoci nad majetkem ignorovat či dokonce zpochybnit (Možný 2009, 78). Ze správy tohoto státního majetku plynulo manažerům podniků značné bohatství finanční i symbolické, nicméně finanční zisky byly vzhledem ke státně vlastněnému majetku a zvláštnímu mixu archaické a moderní (tedy peněžní) ekonomiky více méně tabuizovány – jedinci, kteří disponovali značnými neoficiálními zisky plynoucími ze zneužívání svého postavení, je nemohli legalizovat a veřejně vystavovat na odív. Jejich oficiální příjem totiž nebyl nikterak závatný – například v roce 1979 byl nejvyšší oficiální příjem v Československu pouze dva a půl krát vyšší než příjem nejnižší (Holý 2010, 160).

Neviditelná a pod povrchem probíhající *de facto* privatizace velkých podniků (již jsme si řekli, že držení dispozičního práva rovnalo se v podmínkách komunistického režimu více méně vlastnění daného provozu) byla do značné míry ještě úspěšnější než u podniků drobných. Důvodem bylo hlavně to, že se tohoto procesu účastnila nepříliš rozsáhlá a uzavřená skupina náležející k užší nomenklatuře – pohledem zvenčí bylo její prostředí značně nepřehledné a neprůhlednější než drobné podnikání přicházející do bezprostředního kontaktu s koncovým spotřebitelem. Ivo Možný (2009, 97) pro to nalézá dva hlavní důvody. Prvním je dominantně bezpečnostní ekonomika (podniky šlo získat, respektive ztratit, nicméně nikoli koupit či prodat), druhým pak díky institucionálnímu nastavení a sociální hierarchii ztělesněné nomenklaturou výlučné a až „nedotknutelné“ postavení příslušníků vyšších nomenklaturních úrovní, jejichž prostředí bylo navíc zcela neprůhledné.

Velice cenným příkladem fungování korupce na vyšší úrovni a v rámci vyšší nomenklaturní pozice v komunistickém Československu byla tzv. aféra Babinský. Quentin Reed (1999, 139) ji označuje za jedinou aféru, která v Československu vyústila v trestní stíhání a zatčení, reálně však bylo takových případů více, i když třeba ne na nejvyšších nomenklaturních postech (srov. Kmeť 2011). Stanislav Babinský se do vyšších pater komunistické elity dostal díky úspěchům v předchozích zaměstnáních, mimo jiné i díky svým úspěchům při řízení podniku vyrábějícího nábytek (Luknár 1990). Poté působil jako obchodní ředitel v průmyslovém kombinátu (respektive v Okresním průmyslovém podniku) v Trstené a roku 1984 byl zatčen a v roce 1986 odsouzen za rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví a další trestné činy na téměř patnáct let vězení, obviněno bylo i několik desítek dalších lidí. Jeden z obviněných v průběhu přelíčení demonstroval funkčnost korupce v rámci centrálně řízeného a plánovaného hospodářství – dle tohoto svědectví měl Babinský během jednoho roku zařídít pro podnik věci, na které by jinak musel čekat mnoho let (podnik postavil několik budov, získal množství nákladních vozů či začal stavět obchodní dům), to vše díky Babinského „konexím“, tedy díky využívání korupce a klientelismu (Reed 1999, 139). Konexe a vazby na

okresní stranické funkcionáře patřily k nejdůležitějším aspektům celého korupčního prostředí – tito jedinci měli totiž možnost ochránit podnik před stížnostmi a kontrolami, které mohly jej a jeho představitele poškodit. Vedle toho udržoval i síť vztahů s vyššími stranickými představiteli, což mu umožnilo získat páku na nižší příslušníky komunistické nomenklatury – vliv těchto sítí přátelství podíral navíc nátlakem a chováním, díky kterému získal přezdívkou král Oravy. Kromě udržování vztahů, které ochránily Babinského „podnikání“, se podle soudu dopouštěl běžně řady dalších ilegálních aktivit – uplácení lidí nedostatkovým zbožím, využíváním zdrojů podniku pro vlastní účely (večírky a hony) atd. Kromě zisku finančního byl v tomto případě patrný především zisk nepřímý – posílení sociálního a symbolického kapitálu Babinského. Tento zisk mohl být v daném kontextu ještě přínosnější než zisk finanční. Výše zmiňované svědectví ukazuje nejen na funkčnost, ale i na to, že aktéři jev považovali nejen za omluvitelný, ale dokonce za přínosný a pozitivní a v neposlední řadě také za běžný. Příhodná je v tomto ohledu soudní obhajoba dalšího za zpronevěru souzeného ředitele. Šlo o ředitele košických Hutních staveb, který si měl dle soudu z podnikových peněz zařídít soukromou rekreační chatu. U soudu se hájil tím, že „*to predsia robia všetci riaditelia od Ašu po Čiernu nad Tisou*“ (cit. dle Kmeť 2001, 277). Podobné praktiky bychom našli na mnoha úrovních a v rámci různé velikých podniků. Mezi takovou praxi patřily kupříkladu situace, kdy předseda JZD nechal vyplatit z družstevních prostředků vedoucímu dopravy národního podniku jistý obnos výměnou za to, že zajistil smlouvu na využití dopravních prostředků daného JZD v národním podniku v době, kdy nevrcholily hospodářské práce, čímž si JZD zlepšilo hospodářské výsledky. Stejně tak se objevovaly případy, kdy předseda JZD (či jiné organizace) vytvořil prostřednictvím fingovaných výplatních listin černý fond, ze kterého čerpal různé částky, včetně částek určených na úplatky v souvislosti s obstaráváním materiálu a služeb pro JZD, přičemž motivací byla většinou snaha o přednostní vyřízení požadavku. Ve světle právních norem platících v komunistickém Československu šlo o jednání jasně nezákonné (Rozehnal 1999, 61).

Postupem času, kdy velká část komunistického establishmentu začala sledovat do velké míry zejména maximalizaci vlastních zisků, začalo vycházet najevo, že archaický ekonomický systém s tabuizovaným ziskem již dále není schopen plnit své základní funkce včetně reprodukce vztahů dominance. To bylo důvodem skutečnosti, že se uvnitř vládnoucí třídy začala rozšiřovat skupina těch jedinců, kteří se začali dožadovat zásadní strukturální změny režimu (Možný 2009, 100). Jinými slovy – čím více celým systémem postupovala snaha maximalizovat vlastní zisk, začal stoupat význam hromadění kapitálu ve finanční podobě. V určitém bodě se stal socialismus pro hromadění majetku nepřekonatelnou překážkou a v určitý čas se pro mnoho představitelů režimu stala tato překážka důležitější než výhody, které toto uzavřené nomenklaturní skupině komunistický režim přinášel (Reed 1999; také Hankiss 1991).

4. VNÍMÁNÍ KORUPCE A JEJÍ PREZENTACE ELITAMI V KOMUNISTICKÉM ČESKO-SLOVENSKU

Téma korupce nehrálo pro režim zprvu význačnější úlohu – hlavními tématy bylo budování nové socialistické společnosti, plnění hospodářských plánů atd. Při tom však nechybělo zdůrazňování hodnot nového socialistického člověka. O korupci, klientelismu a zneužívání funkcí se zpočátku v oficiálním stranickém diskurzu příliš nehovořilo. Ačkoliv, jak jsme si ukázali, tyto jevy byly nedílnou součástí společnosti včetně stranických členů a funkcionářů, v oficiálních stanoviscích vedení strany byly interpretovány jako přežitky kapitalistické společnosti a maloměstácké mentality (KSČ 1983, 5).

V průběhu 50. let se však problematika korupce v rámci stranických jednání začala objevovat, například v souvislosti se soukromým využíváním státních provozů a rozkrádáním majetku (Kaplan 2002, 19). Na přelomu 50. a 60. let se vyšetřováním korupce začala také v rozsáhlejší míře zabývat policie. Ve větší míře se téma korupce ale začalo ve stranických usneseních a proslovech objevovat až od začátku 70. let a od této doby se stalo nedílnou součástí velkého množství stranických dokumentů, často však pouze v obecné či deklaratorní rovině, v podobě konstatování, že je nutné proti takovým jevům bojovat. Součástí většiny těchto apelů bylo konstatování, že korupce je jev neslučitelný se socialistickou morálkou. V proslovech se však postupem času začala objevovat i konstatování, že se na těchto jevech podílejí taktéž členové strany (Kmeť 2011, 271). Velice ostře byla ve stranických postojích zdůrazňována potřeba vypořádat se s korupcí související se zahraničním obchodem – tedy úplatky západních firem ředitelům a jejich náměstkům z československých podniků, kteří měli jako protislužbu zajistit jednodušší prosazení západních podniků v Československu. Vedení strany dále v oficiálních postojích přiznávalo, že si je vědomo spotřebitelské korupce spojené s nedostatkem zboží a s problémy se zásobováním – toto přímo konstatoval na jednom ze zasedání ÚV KSČ v roce 1980 Vasil Biľak (Kmeť 2011, 274).

V roce 1983 byl na nejvyšší stranické úrovni přijat vnitrostranický dokument vyjadřující nutnost bojovat proti korupci a zneužívání postavení (viz KSČ 1983). Komunistické vedení v dokumentu připouštělo, že korupce a vzájemné protislužby překračující zákoný rámec prostupují celou společností a že jsou mnoha „nemorálními“ jedinci považovány za samozřejmost (KSČ 1983, 5). V Dopise se konstatuje, že ze strany části společnosti dochází k „narušování principů marxismu-leninismu“, které se projevuje mimo jiné neoprávněným obohacováním vyplývajícím z nezákonného jednání některých lidí, přičemž explicitně jsou zmíněni vedoucí pracovníci. „*Neoprávněně získávání majetku nebo jiného osobního prospěchu má negativní politické dopady na myšlení a jednání lidí. Tak tomu je zejména v případech, kdy majetek některých občanů, způsob jejich života je v zjevném nepoměru s jejich oprávněnými příjmy a majetkovými možnostmi. Zvláště závažné je to v případech, kdy takto jednájí někteří vedoucí pracovníci v odpovědných funkcích*“ (KSČ 1983, 4). Toto stranické prohlášení koresponduje s rozparem, který existoval mezi oficiálními a reálnými příjmy některých jedinců zastávajících výhodné pozice, z čehož pro ně plynulo výrazné omezení – i pokud penězi disponovali, bylo neakceptovatelné tyto zisky veřejně manifestovat, jelikož bylo zřejmé, že vzhledem k pozici

daných jedinců musí být ilegální (Možný 2009). Mezi praktiky, které Předsednictvo ÚV KSČ nejvíce kritizovalo jako praktiky zcela neslučitelné se socialistickou zákonností, disciplínou a morálkou, patřilo rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví, zneužívání majetku v socialistickém vlastnictví k poskytování darů, pozornosti a výhod s cílem získat pro sebe v protislužbě výhodu, zneužívání veřejných zdrojů pro vlastní zisky (například využívání podnikového nákladního auta pro vlastní výdělečnou činnost), dále úplatkářství, ale také přednostní prodej nedostatkových druhů zboží a přednostní poskytování služeb za poskytnutí úplatku či protislužby atd. (KSČ 1983, 4–5). K přednostnímu prodeji zboží, který jsme podrobně zmínili již výše, stranické vedení ještě poznamenalo, že „nedostatek žádaného zboží a služeb je často vyvolán uměle s cílem získat vlastní prospěch těch, kteří prodej a služby poskytují“ (KSČ 1983, 5). Zdůrazněna je potřeba přísného postihování takovýchto jevů společně s prevencí spojenou zejména s kádrovou prací, přičemž kádrová rozhodnutí nesmí být „ovlivňována přátelskými či příbuzenskými vztahy“ (KSČ 1983, 8). Stranické vedení tedy kromě kritiky korupce jako negativního jevu otevřeně kritizovalo i klientelismus a nepotismus a zároveň potvrzovalo, že si je těchto praktik a jejich rozšíření ve společnosti vědomé. Součástí Dopisu je i doporučení několika desítek kroků, které je třeba učinit, aby byly negativní jevy odporující socialistické morálce vymýceny. Většina z nich se však pohybuje na velice obecné úrovni, jako například zdůraznění potřeby „prohloubit součinnost vedení orgánů a organizací s orgány Revolučního odborového hnutí [...] při vedení pracujících k socialistickému vztahu k práci“ (KSČ 1983, 12), „zvýšit a zefektivnit činnost kontrolních orgánů na všech stupních a zkvalitnit úroveň kontrolního zjištění“ (KSČ 1983, 15) nebo „v rámci metodického řízení kontrolní činnosti a provádění periodických revizí hospodaření systematicky vést orgány vnitřní kontroly k objektivitě a úplnosti zjištění“ atd. (KSČ 1983, 20).

Přijetí Dopisu bylo součástí obdobného procesu ve všech komunistických zemích střední Evropy – v průběhu 80. let byly všude přijaty obdobné strategie, které měly ukázat odhodlání establishmentu bojovat proti korupci a vytvořit tak novou základnu legitimity jednotlivých režimů (Holmes 1993, xi a 10). Na většině poškerých dalších vrcholných stranických schůzích se poté s železnou pravidelností konstatovalo, že závěry přijaté v dokumentu se neplní a boj proti korupci nepostupuje. Téma korupce a deklarace vědomí si toho, že je ve společnosti tento problém přítomný, se objevovalo i v dalších stranických dokumentech a materiálech. Vymezení se proti korupci a apel na její potlačení tak zůstaly do velké míry v deklaratorní rovině – tomu odpovídá i nevelký počet soudem projednávaných případů korupce (Rozeňal 1999, 59), včetně některých demonstrativních, které měly ochotu bojovat proti korupci „ukázat v praxi“. Příkladem může být již zmíněná aféra Babinský (Reed 1999, 139) – Babinského činnost se nijak nevyvíkala tomu, co dělala velká část ředitelů v komunistickém hospodářství, kteří však zůstali zcela nepotrestáni a chráněni silným sociálním kapitálem (srov. Možný 2009). Důvody, proč režim proti korupci reálně více nebojoval, můžeme shledat ve výše zmíněném uzavřeném sňatku režimu s korupcí (Kabele 1999) – režim si uvědomoval, že korupci, kterou sám monopolizuje, potřebuje. Velká část vrcholných stranických představitelů byla navíc do korupčních a klientelistických aktivit zapojena (srov. Možný 2009).

Zůstala tedy deklarace namísto skutečné akce. V rámci deklaratorního sdělování vědomí si závažnosti korupce a nutnosti proti ní zasáhnout ji režim zobrazoval například v rámci populární kultury. Korupce se jako vedlejší námět či téma objevovala v některých normalizačních filmech a seriálech, v nichž byla často představena jako jev, který je v rámci společnosti běžný. Namátkou můžeme zmínit drobné „úplatky“, které nosili pacienti do ordinace doktora Šafránka v jednom z dílů filmové série o básnících. Dalším námátkou vybraným zobrazením korupce je debata o úplatcích v populárním normalizačním seriálu *Rozpaky kuchaře Svato-pluka*, ve kterém v rámci jednoho z diváckých hlasování ve studiu naprostá většina přítomných konstatuje, že se s úplatkem setkala. Jako třetí příklad můžeme zmínit propagandistický seriál režiséra Evžena Sokolovského *Okres na severu*. Kromě toho, že seriál je výbornou a praktickou ukázkou fungování nomenklaturního systému, tzv. demokratického centralismu a stranické nadvlády nad správními orgány na okresní úrovni, v jednom z dílů demonstruje odhodlání okresního stranického orgánu „zúčtovat“ s ředitelem jednoho z dolů na daném okrese, který ve svůj prospěch využíval zdroje řízeného podniku. Takové zneužívání zdrojů, které bylo reálně poměrně časté a rozsáhlé, bylo ve vybraných případech trestáno exemplárně a taktéž bylo rozsáhle medializováno (viz Kmeť 2011). I když se proti zneužívání prostředků v socialistickém vlastnictví stavěl v tomto dílu vedoucí tajemník okresního výboru KSCZ zásadně odmítavě jako k něčemu, co nepatří do „socialistické morálky“, v jiném dílu tohoto seriálu sám neváhal požádat o otevřenou protekci pro svého známého, přičemž tato žádost byla podpořena jeho nadřazeným postavením v rámci okresní nomenklatury.¹⁰ Tento klientelismus, který postupoval celou komunistickou byrokracií, byl velice rozšířený (Marada 2003) a byl jedním ze základních principů fungování systému. I z těchto náhodně vybraných příkladů je patrné, že komunistické vedení, které mělo dohled nad obsahem veškerých vyrobených filmů a seriálů, si bylo rozšíření korupce (jak ve formě drobného úplatkářství, tak ve formě zneužívání zdrojů ze strany vedoucích představitelů) plně vědomo a prostřednictvím seriálového odsouzení zpronevěřujícího ředitele dolu se proti tomuto jevu postavilo jako vůči něčemu, co je neslučitelné s postavením v rámci komunistické hierarchie a co je přežitkem buržoazní morálky.

Dodejme, že v médiích byl (vzhledem ke stranickému dozoru nad médii) prezentován vždy pouze oficiální pohled komunistické strany, který se často omezoval na pouhé deklaratorní odsouzení drobné korupce (Kmeť 2011). O korupci v nejvyšších patrech správy (s výjimkami typu kauza Babinský) se v médiích nehovořilo. Případ korupce ve vyšších kruzích se tedy na veřejnost dostal pouze v případech, že představitelé režimu chtěli, aby se na veřejnost dostal. Informování o kriminálních aktivitách státních představitelů se stalo běžnou záležitostí až po opuštění komunismu (Holmes 2003, 194).

¹⁰Viz citát v počátku textu.

5. KORUPČNÍ MOŽNOSTI A ILEGÁLNÍ EKONOMICKÉ AKTIVITY ČLENŮ KOMUNISTICKÉ NOMENKLATURY V ZÁVĚREČNÉ FÁZI EXISTENCE KOMUNISTICKÝCH REŽIMŮ

V závěru se krátce zastavíme u jednoho tématu, které přímo souvisí s ilegálními a korupčními možnostmi, které se členům komunistické elity otevřely v závěrečných fázích existence komunistických režimů (Možný 2009). V tomto období se mezi komunistickými elitami rozvíjely zájmy přesahující možnosti komunismu, které měly vést k legalizaci ekonomických zisků a daly vzniknout novým formám „politického kapitalismu“. Politickým kapitalismem rozumí Jadwiga Staniszkis (2006) umožnění soukromé tvorby kapitálu v rámci komunistické ekonomiky pomocí přemístění zdrojů ze státního sektoru. Cílem tohoto principu zavedeného shora bylo oslabení frustrace vládnoucí vrstvy. Princip ovšem značně urychlil ukončení komunistického způsobu výroby a organizace společnosti.

Věnujme nejprve pozornost motivacím příslušníků elit v komunistickém režimu, na základě kterých se začali orientovat na jeho změnu (Hankiss 1991). „*Nevědomky či vědomě, radikálněji či opatrně, ustaraněji či s lehčím srdcem hledali cestu k tomu, aby, při zachování všeho, co jejich rodina doposud nashromáždila, převedli to do modernějšího, ekonomicky a sociálně efektivnějšího systému*“ (Možný 2009, 105). Pro splnění tohoto cíle bylo třeba dosáhnout několika zásadních strukturálních změn. Tou nejdůležitější byla potřeba zbavit se závislosti na kapitálu sociálním či politickým a jeho výhody převést na kapitál ekonomický. Na sociálním kapitálu se totiž těžko zavádí princip dědění a vzniku mocných dynastií – i to je jeden z důvodů, proč se na změnu systému orientovaly často děti komunistických pohlavářů.¹¹ „*Sociální kapitál má proti ekonomickému kapitálu tu zásadní nevýhodu, že je kontextuálně vázán, zatím co na penězích je nejkrásnější to, že jsou kontextuálně zcela neutrální. Špinavé známosti nelze v žádné bance uložit a pak v jiném kontextu použít, špinavé peníze ano*“ (Možný 2009, 106). Druhou změnou mělo být obnovení soukromého vlastnictví pojaté jako legalizace doposud provedených zisků, které však nemohly být oficiálně demonstrovány.¹² Celý posun měl tedy být posunem

¹¹ Ivo Možný uvádí velice příhodný příklad – pokud o jednu dívku soupeřil vekslák a syn ministra, první z nich si mohl dovolit dané dívce jako svůj statusový symbol předvést západní auto. Syn ministra si nic takového dovolit nemohl – i pokud měl valuty na to, aby jej získal, nemohl tento ekonomický kapitál demonstrovat, aby výrazně nepoškodil otcův kapitál sociální/politický (Možný 2009, 107–108).

¹² Dovolme si v tomto okamžiku ještě jeden Možného (2009 77, pozn. 15) citát, který kvůli jeho příznačné ilustrativní hodnotě i přes značnou délku přebíráme v plném rozsahu: „*Už někdy v sedmdesátých letech mi jednou tím, že si celý večer stěžoval na svůj osud a nadával na režim, kazil flám hostitel, jihomoravský milionář, jenž k svatbě syna pronajal mikulovský zámeček a dal mu ušít pro tu příležitost bílý smoking, se třemi vozy v garáži nové vily, kde byl televizor i v koupelně. Když jsem se tomu bohatému muži (zaměstnáním nákupčímu STS) snažil namítat, že v žádných jiných poměrech by tolik nevydělával s monopolními cenami, bez daní, a ptal se ho, co mu vlastně chybí, konsternoval mne odpovědí, že – svoboda. Tehdy jsem mu nerozuměl, ale dnes už vím, že měl na mysli legitimitu svého statu. Měl už dost svého ambivalentního postavení, kdy na jedné straně byl vlnářem s talentem přímo od pána-boha, uznávaným venkovským boháčem a úspěšným podnikatelem, a na druhé straně musel se křít a uplácet všechny dokola, od méně úspěšných sousedů a místních PS VB po podivně známé z okresu, kraje, i šestsettrínáctka s pražským číslem stávala občas před jeho sklepem a povídalo se, že jeho víno se pije i na Hradě. Každý ho totiž mohl shodit. Veškerá jeho moc byla bez institucionální opory, jediný jeho vskutku likvidní kapitál byl kapitál symbolický. . . Většina posezení ve sklepech měla povahu rituálů, ač se tvářila jako přátelské pití vína. Náhlý pád nebyl pro něho něco nepředstavitelného.*“

od nadřazenosti sociálního/politického kapitálu ke zvětšení významu kapitálu ekonomického (srov. Bourdieu 1977 nebo 1986).

Vraťme se však k otázce politického kapitalismu, který s touto transformací souvisí. Pro politický kapitalismus je příznačné to, že se v něm výrazným způsobem projevuje využití „politické renty“ (jde o zvýhodněný přístup k informacím, půjčkám, zárukám aj., které snižují investiční riziko) a především také využívání osobních vazeb utvořených v závěrečné fázi komunismu (Staniszki 2006, 54), které přetrvaly i po jeho pádu. V závěrečné fázi komunismu se objevilo několik institucionalizačních tendencí, které předznamenávaly odklon od čisté státní ekonomiky. Objevující se šedá zóna a oprávnění k nakládání s majetkem pro členy nomenklatury (Možný 2009) ještě před opuštěním komunismu dalo vzniknout systému, který Staniszki (Staniszki 2006, 67) označuje jako socialistický merkantilismus (a v této souvislosti odkazuje k výrazným podobnostem s raným merkantilismem v pojetí Maxe Webera). Vedle oprávnění nomenklatury k nakládání se státním majetkem mezi prvky „socialistického merkantilismu“ patřila i snaha státu, aby jeho instituce jednaly jako akciové společnosti. Tento vývoj a jeho dynamika přispěly k přerodu merkantilismu do politického kapitalismu, což po pádu komunismu napomohlo přežití členů bývalé nomenklatury v ekonomicky lukrativních pozicích, i když přišli o své dřívější politicky dominantní postavení plynoucí z jejich kulturního a sociálního/politického kapitálu. Jejich ekonomický kapitál se ovšem v mnoha případech oproti závěrečné fázi komunismu znásobil (srov. Szelenyi, Szelenyi a Kovách 1995).

Politický kapitalismus prošel ve většině komunistických a následně postkomunistických zemích několika obdobnými fázemi (Staniszki 2006, 70–79). První fáze, která trvala od poloviny 80. let do roku 1989, nás bude zajímat nejvíce. Je symbolizována postupným přesunem kapitálu a prostředků ze státního sektoru do de facto soukromého vlastnictví (přičemž novými vlastníky byli v naprosté většině příkladů dosavadní členové nomenklaturní elity, zejména v jejím užším pojetí) (Cviklová 2009; srov. Možný 2009). Tento jev na příkladu Bulharska podrobně popisuje například Misha Glenny (2009) – v závěru 80. let vznikalo mnoho podniků, které vlastnili především vlivní jedinci z bulharské KGB. Tyto podniky pak profitovaly z exkluzivního přístupu ke státním podnikům. V případě Polska, kterému se Staniszki věnuje primárně, fungoval systém tak, že příslušníci nomenklatury působící na patřičných místech ustavili jakýsi apendix fungující paralelně se státním podnikem a jeden člověk byl ředitelem dvou institucí zároveň, přičemž tu druhou z nich spravoval ve svůj prospěch. Druhým procesem v rámci polského politického kapitalismu byla jistá komercializace politických a společenských institucí, které byly nově vlastněny jedincem či skupinou, nikoli státem. Tímto způsobem docházelo k rozsáhlému převodu peněz ze sektoru státního do sektoru soukromého, který začal ještě před pádem komunismu nabývat na síle (Cviklová 2009, 113). Případ Československa byl ovšem částečně odlišný. Manažeri státních podniků měli před rokem 1989 poměrně značnou moc (například směrem k určování výše výrobního plánu pro daný podnik) (Cviklová 2009, 113), ale i přes plíživou de facto privatizaci založenou na dispozičním právem, kterou jsme si ukázali výše (srov. Možný 2009), byl rozsah soukromého vlastnictví ve srovnání s dalšími komunistickými zeměmi nižší. Na rozdíl od polského přerozdělování státních zdrojů docházelo v při-

padě Československa k převodu státního majetku do soukromých rukou ve větší míře až po roce 1989 (srov. Cviklová 2009; Staniszkis 2006).

6. ZÁVĚREČNÉ POZNÁMKY

Jaké tedy byly strukturální, tedy institucionální a z nich plynoucí kulturní předpoklady rozšíření korupce v komunistických systémech? Z čeho vyplýval vznik struktur korupčních příležitostí? Odpověď na tuto otázku nacházíme v samotném institucionálním základu fungování komunistického Československa, který výrazným způsobem ovlivnil podobu společnosti a politické kultury. Za zásadní je přitom třeba považovat zejména nadvládu komunistické strany a její průnik do všech arén – nejen politické, ale i ekonomické, administrativní, společenské a právní (Linz a Stepan 1996). Začneme u sféry ekonomické. Centrálně plánované a státem vlastněné hospodářství se na rozšíření korupce podepsalo několikerým způsobem – jednak korupčními a klientelistickými příležitostmi vzniklými držením klíčových pozic v rámci distribuce nedostatkového (či zdánlivě nedostatkového) zboží, přičemž držení těchto pozic souviselo s možností vyvádět zisky do soukromého sektoru, zatímco veškeré náklady zůstaly na straně státu (Možný 2009), dále pak výlučnou stranickou pravomocí jmenovat v rámci nomenklaturního pořádku jedince do zmíněných pozic. Výsledkem bylo, že korupční praktiky byly do velké míry centralizovány a navázány na komunistickou stranu a její představitele. Jelikož strana zcela ovládala politickou arénu a kolonizovala stát, můžeme o korupci v komunistickém Československu hovořit dokonce jako o korupci v etatizované podobě (Frič a Kabele 1999). Princip nomenklatury byl doplněn o všudypřítomný klientelismus. Netýkalo se to pouze arény ekonomické, ale i arény administrativní – jmenování do pozic ve správě probíhalo vlastně stejným způsobem, jako do pozic v průmyslu nebo zemědělství, přičemž byly využívány obdobné klientelistické principy. V komunistickém Československu měly značný vliv neformální sítě, které ovládly většinu státních institucí a přetvořily je de facto na soukromé agentury sledující zájem členů těchto sítí a které díky cenzuře a celkovému nastavení režimu zůstávaly více méně utajeny (Frič 2008, 314). Viditelnější byly sítě zaměřující se na redistribuci majetku ztělesněné všudypřítomnou protekcí a familierismem (srov. Možný 2009), které byly (byť jen formálně) kritizovány stranickým vedením (viz Kmeť 2011).

Doplňme ještě arénu společenskou a právní. Již jsme si řekli, že jedním ze znaků komunistického režimu bylo využívání práva jako běžného nástroje politiky. To bylo umožněno tím, že soudy, prokuratury i policie byly beze zbytku podřízeny stranickému vedení a plnily jeho požadavky. Pokud se představitelé strany rozhodli, že korupce, které se dopustil některý z představitelů strany, nebude vyšetřována, nebyla. K tomu se přidal i důležitý princip, že čím výše ve stranické hierarchii se jedinec nalézal a čím pevnější postavení měla neformální síť, jejímž byl příslušníkem, což zvětšovalo jeho sociální i symbolický kapitál, tím bylo složitější tohoto představitele hnát k odpovědnosti. V případech, že se straničtí představitelé rozhodli korupční čin potrestat, soudnictví a další složky jim byly opět k dispozici. Často za doprovodu výrazné medializace celého problému, což mělo demonstrovat ochotu režimu korupci potlačit. Ve spojení s arénou společenskou měla korupce za následek zejména prohloubení nerovnosti v oficiálně rovnostářské společnosti,

dále také rozšíření korupčního klimatu, respektive korupčních norem, díky kterým začali obyvatelé Československa považovat korupci za běžný jev, který je nedílnou součástí jejich životů (Frič a Kabele 1999). Institucionální nastavení systému tedy dalo vzniknout rozvětvené struktuře korupčních příležitostí, které byly díky rozšíření korupčních norem běžně využívány, a z korupce se stala standardní životní strategie.

POUŽITÉ ZDROJE

LITERATURA

- BALÍK, Stanislav a KUBÁT, Michal (2012): *Teorie a praxe nedemokratických režimů*. Praha: Dokořán.
- BENSON, Bruce L. a BADEN, John (1985): The Political Economy of Governmental Corruption: The Logic of Underground Government. *Journal of Legal Studies*, roč. 14, č. 2, s. 391–410.
- BOURDIEU, Pierre (1977): *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BOURDIEU, Pierre (1986): The Forms of Capital. In: Richardson, J. E. (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood, s. 15–29.
- CAIDEN, Gerald E. a CAIDEN, Naomi J. (1977): Administrative Corruption. *Public Administration Review*, roč. 37, č. 3, s. 301–309.
- CLARK, William A. (1993): Crime and Punishment in Soviet Officialdom 1965–1990. *Europe-Asian Studies*, roč. 45, č. 2, s. 259–279.
- CVIKLOVÁ, Lucie (2008): *Politické a společenské postavení bývalých československých nomenklaturních elit v období tzv. normalizace. Okolnosti jejich rozkladu a vybrané aspekty jejich adaptace*. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky.
- CVIKLOVÁ, Lucie (2009): Konceptuální rámec tří etap politického kapitalismu podle Jadwigi Staniszkis a jeho význam pro vysvětlení rozkladu totalitních režimů. In: Budil, Ivo T. a Zíková, Tereza (eds.): *Totalitarismus 5*. Plzeň: FF ZČU, s. 112–118.
- FRIČ, Pavol (1999): Korupční klima v ČR. In: Frič, Pavol a kol.: *Korupce na český způsob*. Praha: G plus G, s. 73–115.
- FRIČ, Pavol (2001): Korupce – deviantní chování, nebo sociální dezorganizace? Případ české policie. *Sociologický časopis*, roč. 37, č. 1, s. 65–72.
- FRIČ, Pavol (2008): Světlé a stinné stránky neformálních sítí v postkomunistické společnosti. *Sociologický časopis*, roč. 44, č. 2, s. 295–319.
- FRIČ, Pavol a KABELE, Jiří (1999): Korupce jako sociální fenomén. In: Frič, Pavol a kol.: *Korupce na český způsob*. Praha: G plus G, s. 9–47.
- GLENNY, Misha (2009): *McMafie*. Praha: Argo a Dokořán.
- HALLON, Ludovít (2011): „Prosím Ťa drahý priateľu, keby si sa potom v ministerskej rade zasadil za to, aby sa spojenému ústavu dostalo toho, čo potrebuje.“ Korupcia a klientelizmus v politike Milana Hodžu. *Forum Historiae* 2/2011, s. 252–265.
- HANKISS, Elemer (1991): *East European Alternatives*. Oxford: Clarendon.
- HAY, Colin (2002): *Political Analysis*. New York: Palgrave Macmillan.
- HOLMES, Leslie (1993): *The end of communist power: anti-corruption campaigns and legitimization crisis*. Melbourne: Melbourne University Press.

- HOLMES, Leslie (1997): Corruption and the crisis of the post-communist state. *Crime, Law & Social Change*, č. 27, s. 275–297.
- HOLMES, Leslie (2003): Political Corruption in Central and Eastern Europe. In: Bull, M. J. a Newell, J. L. (eds.): *Corruption in Contemporary Politics*. New York: Palgrave Macmillan, s. 193–206.
- HOLÝ, Ladislav (2010): *Malý český člověk a skvělý český národ. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. 2. vydání. Praha: Sociologické nakladatelství.
- JOWITT, Kenneth (1983): Soviet Neotraditionalism: The Political Corruption of a Leninist Regime. *Soviet Studies*, roč. 35, č. 3, s. 275–297.
- KABELE, Jiří (1999): Česká byrokracie a korupce. In: Frič, Pavol a kol.: *Korupce na český způsob*. Praha: G plus G, s. 211–254.
- KAPLAN, Karel (1997): *Proměny české společnosti 1948–1960. Část první*. Praha: Akademie věd ČR.
- KAPLAN, Karel (2002): *Kořeny československé reformy 1968*. Brno: Doplněk.
- KARKLINS, Rasma (2002): Typology of Post-Communist Corruption. *Problems of Post-Communism* July/August 2002, s. 22–32.
- KARKLINS, Rasma (2005): *The System Made Me Do It. Corruption In Post-Communist Societies*. Armonk a Londýn: M. E. Sharpe.
- KELLER, Jan (2010): *Sociologie organizace a byrokracie*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství.
- KELLER, Jan (2013): Kupte si svůj úřad! *Salon*, 1. srpna 2013, s. 5 a 7.
- KMEŤ, Norbert (2011): „V rozpore so socialistickou morálkou vyžadujú niektorí pracovníci rôzne úplatky za vybavovanie vecí a zabezpečovanie úloh, ktoré patria k ich povinnostiam.“ Vedenie komunistickej strany a jeho prejavy o korupcii. *Forum Historiae* 2/2011, s. 266–284.
- KPUNDEH, Sahr J. (1998): Political Will in Fighting Corruption. In: *Corruption and Integrity Improvement Initiatives in Developing Countries*. New York: United Nations Development Programme, s. 91–110.
- KUBÁT, Michal (2006): *Vývoj a proměny státního zřízení Polska ve 20. století. Institutionálně politická studie*. Praha: Dokořán.
- LANGR, Ivan (2014): Systémová korupce jako empirický výzkum: případ města Liberec. *Central European Political Studies Review*, roč. 16, č. 1, s. 1–28.
- LINZ, Juan J. a STEPAN, Alfred C. (1996): *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- LUKNÁR, Miloš (1990): *Král Oravy: Kauza Babinský*. Bratislava: Práce.
- MARADA, Radim (2003): *Kultura protestu a politizace každodennosti*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- MARCH, James G. a OLSEN, Johan P. (1984): New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life. *American Political Science Review*, roč. 78, č. 3, s. 734–749.
- MOŽNÝ, Ivo (2009): *Proč tak snadno... Některé rodinné důvody sametové revoluce. Sociologický esej*. 3. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství.
- MÜLLER, Karel B. (2012): Kmotři, dárky a moderní byrokracie: dílčí shrnutí a dvě kritické poznámky k sociálním studiím lobbingu. *Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni*, roč. 8, č. 3, s. 81–101.
- NAXERA, Vladimír (2013): Patterns of Corruption, Clientelism, and Party Patronage in Communist and Post-Communist Societies in Central Europe. *Politics in Central Europe*, roč. 9, č. 1, s. 47–68.

- NAXERA, Vladimír (2014): Korupce a klientelismus v bývalých komunistických režimech střední a východní Evropy. *Politické vedy*, roč. 17, č. 1, s. 54–76.
- NYE, Joseph S. (1989): Corruption and Political Development. A Cost-Benefit Analysis. In: Heidenheimer, Arnold J., Johnston, Michael a LeVine, Victor T. (eds.): *Political Corruption: A Handbook*. New Brunswick: Transition Publishers, s. 963–984.
- OLTENAU, Tina (2011): Korupcia – dědictvo štátného socializmu? *Forum Historiae* 2/2011, s. 285–289.
- PHILIP, Mark (1997): Defining Political Corruption. *Political Studies*, roč. 45, č. 3, s. 436–462.
- POLANYI, Karl (2001): *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press.
- PUTNAM, Robert (1993): *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- REED, Quentin (1999): Politická korupce v postkomunistické společnosti. In: Frič, Pavol a kol.: *Korupce na český způsob*. Praha: G plus G, s. 116–158.
- SANDHOLTZ, Wayne a TAAGEPERA, Rein (2005): Corruption, Culture, and Communism. *International Review of Sociology*, roč. 15, č. 1, s. 109–131.
- SCOTT, James C. (1972): *Comparative Political Corruption*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, Inc.
- SKOVAJSA, Marek (2006): *Politická kultura. Přístupy, kritiky, uplatnění ve zkoumání politiky*. Praha: Karolinum.
- STANISZKIS, Jadwiga (1989): The Dynamics of a Breakthrough in the Socialist System: An Outline of Problems. *Soviet Studies*, roč. 41, č. 4, s. 560–573.
- STANISZKIS, Jadwiga (2006): *Postkomunismus. Zrod hádanky*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- SZELÉNYI, Iván a TREIMAN, Donald J. (1991): Vývoj sociální struktury a rekrutace elit ve východní Evropě po roce 1989. *Sociologický časopis* 2/1991, s. 276–298.
- SZELÉNYI, Iván, SZELÉNYI, Szonja a KOVÁCH, Imre (1995): The making of the post-communist elite: Circulation in politics, reproduction in the economy. *Theory and Society* 24, s. 697–722.
- USLANER, Eric M. (2008): Coping and Social Capital: the Informal Sector and the Democratic Transition. In: Lewandowski, Joseph D. a Znoj, Milan (eds.): *Trust and Transitions: Social Capital in a Changing World*. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, s. 3–27.
- VINCENT, Andrew (2004): *The Nature of Political Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- VYMĚTAL, Petr (2006): Typologie korupce. In: Dančák, Břetislav, Hloušek, Vít a Šimíček, Vojtěch (eds.): *Korupce. Projevy a potírání v České republice a Evropské unii*. Brno: Mezinárodní politologický ústav, s. 13–30.

PRAMENY

- KSČ (1983): *Dopis Předsednictva ÚV KSČ stranickým orgánům a organizacím k prohloubení činnosti boje proti porušování zásad socialistické zákonnosti, morálky a disciplíny* (Národní archiv, fond KSČ-ÚV, č.j. 1407, č. 4-brožura Dopis předs, ÚVKŠC 10.2.1983).

SUMMARY

The goal of this paper is to research the structural and cultural prerequisites for the spread of corruption in communist regimes. Communist regimes, for our purposes, can be broadly characterized by the principles of the dominance of a communist party, collective/state ownership, planned economies, and finally, dependence on its center in Moscow. These regimes created the highly suitable institutional and, consequently, cultural prerequisites for the development of corrupt clientelist relationships and ties that gradually took over the majority of state sectors under each individual regime. The aim of the text is to locate the systematic sources of corruption already contained in the actual principles of communist regimes. After introducing the theoretical and general bases of discussion, argumentation based on a neo-institutional approach will focus not only on the characteristics of systematic corruption ties and their institutionalization, but also on the contrast between the declared and realistic attempts of communist leaders and institutions to combat corruption. The approach of the elite toward corruption, especially in terms of systematic corruption, also played an unquestionable role. This theoretical argument will be introduced based on the specific example of Czechoslovakia.

What, then, were the structural, or more accurately, institutional and cultural prerequisites for the spread of corruption in communist systems? What led to the creation of corrupt opportunity structures? The answer to these questions can be found in the actual institutional basis of the operation of communist Czechoslovakia, which significantly influenced Czech society and political culture. A significant element to consider is the rule of the communist party and its penetration into all arenas of society – the political, economic, administrative, social and legal. We will begin here with the economic sphere. A centrally planned and state owned economy left its mark on the spread of corruption in various ways. Firstly, this happened thanks to corrupt and clientelist opportunities due to the creation of elite positions for distributing scarce commodities, because holding such a position meant the opportunity to make profits in the private sector while leaving all connected costs to the state. Secondly, this was due to the exclusive power of the party to nominate individuals to such positions under a set nomenclature system. This resulted in the centralization and connection of corrupt practices in the communist party and its leaders. Because the party completely ruled the political arena and colonized the state, we can perceive corruption in communist Czechoslovakia as a form of corruption in a statist form. The principle of nomenclature was then accompanied by all-present clientelism. This, however, did not deal only with the economic arena, but also the arena of the administration – nomination to positions in the state sphere took place in the same manner as with positions in industry or agriculture and used similar clientelist principles. In communist Czechoslovakia, quite a significant role was played by informal networks that ruled the majority of state institutions and de facto transformed them into private agencies. These agencies then followed the interests of the members of these networks and, thanks to censorship and the overall structure of the regime, remained more or less concealed. More visible were the networks aimed at the redistribution of property, embodied in the omnipresent nepotism and preferential treatment that were then openly criticized (albeit only formally) by the party system.

Let us add here the arenas of society and law. One of the characteristics of the communist regime was the use of law as a common tool of politics. This was allowed due to the fact that courts, public prosecution and the police were without exception subordinated to party leadership and were forced to fulfill its requests. For example, if leaders of the party decided that an act of corruption committed by one of their members would not be investigated, it was not. This was accompanied by the important principle that the higher individuals found themselves in the party's hierarchy, the stronger the position of the informal network became for them. As members of this network, this increased their social and symbolic capital, and thus the harder it was to bring this individual to accountability. In cases where party leaders made the decision to punish an act of corruption, the court system and other institutions were at their disposal. Often, this was accompanied by strong media coverage of the whole issue, which was meant to demonstrate the willingness of

the regime in combating corruption. In terms of the social sphere, one main consequence of corruption was the deepening of inequality in an officially egalitarian society. It also led to a wide-spread climate of corruption and corrupt norms, thanks to which citizens of Czechoslovakia began to perceive corruption as commonplace and even as an integral part of their lives. This institutional setting thus allowed for a multi-faceted system of corrupt opportunity to arise, which was commonly taken advantage of thanks to the expansion of corrupt norms. This ultimately led to corruption becoming a standard life strategy.

VÝVOJ VEREJNEJ SPRÁVY V PODMIENKACH SAMOSTATNEJ SLOVENSKEJ REPUBLIKY

Eleonóra Kováčová*

Abstract: *Since 1990, the public administration of the Slovak Republic has gone through important changes in its state administration, local state administration, as well as self-administration, both on the local and regional level. This, naturally, required stabilisation, which aimed to increase the quality and efficiency of the public administration's activities as well as public services provided to the country's citizens. Thorough mapping out the issue of public administration is a rather difficult task. It is, therefore, necessary to identify and draw from already existing empirical knowledge and scientific research. Public administration is a new issue in the Slovak Republic. However, it has already been the object of study for a whole range of social and economic sciences. Therefore, findings from an analysis of public administration are clearly of an interdisciplinary and multidimensional character.*

Key words: *governance, public administration, state administration, territorial self-administration, regional self-administration, local self-administration, decentralization, competences, modernization.*

*PhDr. Eleonóra Kováčová, Ph.D., Katedra politologie, Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov, UMB v Banské Bystrici, eleonora.kovacova@umb.sk.

1. ÚVOD

Verejná správa je nepochybne zložitý systém. Problematika je značne rozsiahla, a vzhľadom na neustále prebiehajúce zmeny náročná. Verejná správa v podmienkach Slovenskej republiky prešla zložitým vývojom, ktorý je typický pre stredoeurópske krajiny, prechádzajúce reformným procesom. Cieľom príspevku je prostredníctvom teoretických poznatkov zanalyzovať verejnú správu na Slovensku od začiatku jej formovania až po súčasnosť. Príspevok analyzuje doterajšie reformy, ktoré boli sústredené na inštitucionálne, pôsobnostné a právomocné riešenia tak na úrovni štátnej správy, miestnej štátnej správy ako aj na úrovni územnej samosprávy, a to tak na miestnej ako i regionálnej úrovni. Príspevok zároveň poukazuje na výzvy, ale aj na pretrvávajúce či aktuálne páčivé problémy, ktoré vo výraznej miere ovplyvňujú budúci vývoj verejnej správy na jej jednotlivých úrovniach.

2. RÔZNORODOSŤ TEORETICKÝCH PRÍSTUPOV K VYMEDZENIU POJMU VEREJNÁ SPRÁVA

Vo všeobecnosti možno konštatovať, že pod pojmom správa, a to i napriek pluralite názorov, sa rozumie určitá ľudská činnosť, pre ktorú je charakteristická ustálenosť, systematickosť, organizovanie a plánovanie, na základe čoho možno dosiahnuť žiaduci výsledok (Merkl 1932). Ako uvádza F. Weyr, pri vymedzení pojmu správa možno vychádzať z materiálneho (t. j. vecného) a z formálneho hľadiska. Z materiálneho hľadiska možno za správu považovať každú zámernú činnosť, ktorá sa zaoberá určitými záležitosťami za účelom dosiahnutia určitého cieľa. Pokiaľ sa jedná o formálne hľadisko, v tom prípade sa vychádza z tradičného členenia funkcií štátu – zákonodarstvo, súdnictvo a exekutíva. Autor však zdôrazňuje, že správa je tou činnosťou štátu, ktorá nie je zákonodarstvom a ani súdnictvom, ale stotožňuje ju s výkonnou funkciou štátu, t. j. exekutívou (Weyr 1937).

Ďalší z autorov, D. Hendrych, definoval správu už začiatkom 20. storočia vo všeobecnom význame ako „*činnosť, ktorá je zameraná na stanovený cieľ, postupujúca podľa účelu príslušnej záležitosti. Činnosť sa ďalej môže sledovať podľa subjektov, ktoré ju spravujú alebo podľa objektov, ktoré sú ňou spravované*“ (Hendrych 2001, 1). Základný problém však spočíva v tom, že obsah a formy správnej činnosti sa menia v závislosti od úloh a činností, ktoré sa verejnej správe prisudzujú. Pod pojmom verejná správa sa zásadne chápe „*určitý druh činnosti*“ (t. j. spravovanie) alebo „*inštitúcia*“ (t. j. úrad), ktorá verejnú správu vykonáva. V prvom prípade sa jedná o materiálne, t. j. funkčné vymedzenie pojmu správa, a v druhom prípade ide o formálne, t. j. inštitucionálne alebo organizačné vymedzenie (Hendrych 2001). Ponímanie verejnej správy podľa D. Hendrycha bolo východiskom aj pre ďalších autorov – napr. pre R. Pomahača a O. Vidlákovú, ktorí sa bližšie zamerali na skúmanie verejnej správy z formálneho a materiálneho hľadiska. Podľa uvedených autorov, verejnú správu potom možno členiť napr. z organizačného hľadiska, podľa právnej formy alebo podľa samotných úloh, ktoré sú vo verejnej správe realizované. Ako R. Pomahač a O. Vidláková ďalej uvádzajú, verejná správa je medziodborovou disciplínou, ktorá svoje kľúčové poznatky usporadúva z hľadiska rôznych prístupov – politického, právneho, ekonomického a manažérskeho (Poma-

hač a Vidláková 2002). Podľa uvedených autorov, pri skúmaní verejnej správy sa postupuje v závislosti od toho, či predmetom skúmania je zložitá verejná skutočnosť, ktorú je potrebné popísať, alebo je poznávanie skôr zamerané na systém pravidiel, procedúr a techník, podľa ktorých má byť verejná správa realizovaná, alebo sa jedná o interpretáciu správnych procesov a hodnotenie toho, čo a ako bolo vo sfére verejnej správy uskutočnené.

Správu možno definovať aj ako organizačnú a informačnú činnosť, ktorá podporuje riadiacu činnosť. Správu možno chápať aj ako oblasť so zvláštnym spoločenským statusom osôb, ktoré ju vykonávajú. Tieto osoby však samostatne nerozhodujú o tom, aký cieľ sa má dosiahnuť, zato však rozhodujú o spôsobe, akým sa stanovený cieľ dosiahne. Rozhodovanie je teda dôležitým funkčným a organizačným aspektom správy. Vychádzajúc z uvedeného, s pojmom správa úzko súvisí ďalší pojem – *organizácia*. Organizáciu možno vymedziť ako „*sociálny jav, ktorý je založený na plánovitej koordinácii skupinových aktivít, vyznačuje sa vlastnou hierarchiou a vnútornou autoritou, a smeruje k dosiahnutiu stanoveného cieľa*“ (Tomeš a kol. 2002, 2). Organizáciu možno rozumieť aj určitý špecifický druh ľudskej činnosti, smerujúci k usporiadaniu určitých prvkov a vzťahov medzi nimi, s cieľom zaistiť žiaduce fungovanie systému, t. j. organizovanie. Organizáciu možno ďalej definovať aj ako výsledok organizačnej činnosti, čiže inštitúcie. Môže obsahovať vecné prvky, ľudské prvky alebo aj obidve skupiny prvkov súčasne. Dôležitou súčasťou organizácie sú vzťahy a súvislosti, ku ktorým je potrebné pristupovať ako k celku.

Podobne ako organizácia, s pojmom správa je spájaný aj pojem – *riadenie*. Riadenie a správa sa niekedy používajú ako synonymá pre tú istú činnosť. Základný rozdiel však spočíva v prístupe chápania ich obsahu v organizačnej teórii. Riadenie možno definovať ako „*dynamický proces, ktorý sa väčšinou viaže na ľudské správanie sa a konanie*“ (Tomeš a kol. 2002, 2).¹ Správu potom možno definovať ako činnosť, ktorá zabezpečuje kolobeh činností určitým smerom. V zmysle uvedeného možno konštatovať, že riadenie je potom oveľa širšou kategóriou, z ktorej správa vychádza a je jej neoddeliteľnou súčasťou.

Podľa F. Kosorína, verejná správa predstavuje: „*usporiadanú sústavu rozhodovacích procesov, politických, právnych, organizačných, rozpočtových a iných vzťahov a činností, ktorými verejnoprávne orgány ako právnické osoby na základe zákonom pridelených kompetencií transformujú, aplikujú a implementujú zákony štátu do konkrétnych práv a povinností jednotlivých fyzických a právnických osôb*“ (Kosorín 2003, 31). Okrem toho, že autor v uvedenej definícii vychádza zo zákona, svoju pozornosť upriamuje aj na interakčné a organizačné poňatie verejnej správy. Uvedeným prístupom autor poukazuje na skutočnosť, že v rámci verejnej správy svoju činnosť vykonávajú verejnoprávne orgány. Autor pokračuje ďalej a verejnú správu charakterizuje ako „*inštitúciu výkonu verejnej moci, ktorá v právnom štáte tvorí zákonne vymedzené právnické osoby verejného práva, ktoré podľa zákona a pridelených kompetencií zo zákona rozhodujú o právach a povinnostiach občanov, t. j. fyzických a právnických osôb, pričom samotné rozhodnutia sú podriadené*

¹T. j. spravujúce subjekty a spravované objekty, štruktúra vzájomných vzťahov, komunikácia a interakcia.

pravidlám právneho poriadku štátu. Vecnú stránku týchto rozhodnutí spravidla upravuje správne právo hmotné a správne právo procesné“ (Kosorin 2003, 9).

Zaujímavý je aj sociologický pohľad na uvedenú problematiku. Ako uvádza E. Bolfíková, súčasne moderné spoločnosti sú v podstate spoločnosťami organizácií. Na základe uvedeného tvrdenia možno povedať, že verejná správa aj so všetkými svojimi formami je typom komplexnej organizácie, ktorá sa na jednej strane vyznačuje určitými špecifikami, a na strane druhej sa vyznačuje typickými znakmi, spoločnými pre všetky typy organizácií (Bolfíková 2000). Podľa autorky, verejná správa je vo svojich rôznych podobách taký typ organizácie, ktorý zabezpečuje špecifické služby pre občanov. Teda, ak ku verejnej správe pristupujeme na základe jej aktivít, možno povedať, že: *„verejnej správe prislúcha pozícia realizátora výstupov, resp. outputov zákonodarnej moci“* (Bolfíková 2000, 5). Uvedené tvrdenie je však opakom tvrdenia F. Weyra, ako aj mnohých ďalších autorov, ktorí verejnú správu stotožňujú výlučne iba s výkonnou funkciou štátu, t. j. s exekutívou (Weyr 1937). Na základe uvedeného možno konštatovať, že sociologický prístup je rovnako zaujímavý, avšak z hľadiska skúmania uvedenej problematiky nie je dostatočne vyčerpávajúci.

Z hľadiska funkčného prístupu, ako uvádza M. Gašpar, verejnú správu možno definovať ako *„prvotné usporiadanie prostriedkov tak, aby sa dali využívať v záujme danej politickej komunity – štátu, regiónu, okresu, mesta či obce“* (Gašpar 1993, 16). Verejnou správou možno podľa autora rozumieť organicky zloženú štruktúru s relatívne samostatnou štruktúrou prvkov – úlohy, organizačná základňa a prostriedky štátnej správy, samosprávy a verejnoprávnych korporácií (Gašpar 1993). Uvedená definícia nadväzuje na zvolený pojem štruktúry, a umožňuje diferencovať jednotlivé štruktúrne prvky, ako napr. úlohy štátnej správy a samosprávy, alebo úlohy verejnoprávnych korporácií, ktoré sa na jednej strane od seba odlišujú, no na druhej strane sa vyznačujú spoločnými znakmi. Verejnú správu možno podľa M. Gašpara definovať ako zložený systém s tromi subsystémami – univerzálny subsystém štátnej správy, subsystém samosprávy budovaný zdola a subsystém verejnoprávnych korporácií, budovaný ako účelovo diferencovaný subsystém (Gašpar 1993). Každý subsystém sa vyznačuje vlastnou podstatnou črtou. Prvý z nich, univerzálny subsystém štátnej správy, má alebo môže mať najviac väzieb k ostatným subsystémom. Druhý subsystém je subsystémom samosprávy, ktorý je budovaný zdola, čiže môže byť jednostupňový alebo viacstupňový. Druhý subsystém však nie je univerzálny, a teda nevyskytuje sa na každom stupni ako v prípade prvého subsystému. Tretí subsystém svojím pôsobením organicky dopĺňa oba predchádzajúce subsystémy, a rovnako nie je univerzálny. Význam zriaďovania špeciálnych korporácií spočíva v tom, aby ich služby boli činné v prospech verejnosti. Aj keď sa jedná o relatívne samostatné subsystémy, je potrebné zdôrazniť, že ich spoločným poslaním je spravovať veci verejné, zvyšovať úroveň spravovanosti a jej kvalitu, iniciovať podnety, podporovať vzájomnú spoluprácu a prispievať k formovaniu jej trvácnosti. Naopak, ich poslaním je zároveň obmedziť všetko to, čo pôsobí negatívne, čo je nepotrebné, neužitočné a pre budovanie vzájomných vzťahov nebezpečné a obmedzujúce.

Správu možno tiež definovať ako organizačnú, podzákonnú a exekutívnu činnosť, ktorá podlieha výkonnej moci, t. j. vláde, a je ňou spravovaná. Na plnenie

úloh a činností štátu je zameraný inštitút verejnej správy, tvorený jej orgánmi. Verejná správa môže spravovať a vykonávať len to, čo je vopred určené a stanovené zákonom, alebo inými platnými právnymi predpismi. Pre verejnú správu je typické a charakteristické to, že sa: „jedná o verejnú moc, ktorou nedisponuje len štát, ale rovnako ňou disponujú aj ďalšie neštátne subjekty, ktoré vykonávajú správu verejných záležitostí“ (Škultéty 2002, 15). V tejto súvislosti možno poznamenať, že štátna moc je prezentovaná ako „decentralizovaná štátna moc“ a spolu s ďalšími subjektmi vykonáva verejnú správu.

Zaujímavý je aj názor M. Potůčka, ktorý pozornosť popri verejnej správe venuje aj verejnej politike. Rozdiel medzi verejnou správou a verejnou politikou autor vníma ako rozdiel medzi praktickými činnosťami, realizovanými v rámci štátu, a analogicky ich charakterizuje tak, že: „verejná správa zahrňuje zabehnuté, rutinne sa opakujúce činnosti v rámci vopred daných regulatívov, zatiaľ čo verejná politika je tvorbou čohosi nového, prekračujúceho súčasnú prax uplatňovaného verejného záujmu“ (Potůček a kol. 2005, 12). Vymedzenie pojmu verejná správa má okrem teoretického významu aj pozitívno-právny význam, na základe čoho možno analyzovať jednotlivé pozitívno-právne úpravy v štátnej správe, v samospráve alebo vo verejnoprávných korporáciách.

Okrem uvedených definícií, verejnú správu možno hodnotiť aj z hľadiska iných teoretických vymedzení, čím sa poznatky o verejnej správe automaticky prehĺbujú. Vysvetlenie heterogenity teórií a prístupov vo viacdimenzionálnom ponímaní verejnej správy hľadá napr. aj T. A. J. Toonen, ktorý verejnú správu chápe ako oblasť štúdia inštitucionálneho usporiadania poskytovaných verejných služieb, ktorými sa verejná správa ako vedná disciplína zaoberá (Toonen 1998). Jedná sa o prístup k verejnej správe v oveľa širšom význame, nielen z hľadiska jej organizácie. Konkrétne ide o spojenie troch sfér, resp. troch subsystémov – verejnej politiky, administratívneho správania a inštitucionálnych makroštruktúr. Uvedené potvrdzuje, že vývoj verejnej správy ako oblasť vedeckého poznania nemá jednodimenzionálny charakter. Na prístupe T. A. J. Toonena si možno uvedomiť, že práve rôznorodé prístupy a ich obsahové zameranie k verejnej správe možno chápať ako postupné objavovanie rôznorodých podôb verejnej správy. Ďalší autori, A. J. Sementelli a C. F. Abel akceptujú uvedenú heterogenitu a rešpektujú názor T. A. J. Toonena, no ponúkajú vlastný názor. Podľa autorov, vedná disciplína predstavuje určitú oblasť, ktorú ako zložitú paradigmu spája matrica. V matici sú obsiahnuté rôzne symbolické zovšeobecnenia, inštitucionalizované zložky, modely, úlohy, formy, metódy, hodnoty a rôzne príklady. Autori na základe uvedeného konštatujú, že verejná správa takúto maticu má, a teda má i svoju paradigmu, ktorou sa odlišuje od ostatných typov manažmentu, najmä však od manažmentu súkromného sektora (Adamcová 2011).

Na základe uvedených prístupov možno konštatovať, že verejná správa je fenomén, ktorý zasahuje do všetkých oblastí spoločenského života. Verejnú správu možno ponímať ako prakticky realizovanú činnosť, ako vednú disciplínu a zároveň aj ako študijný odbor. Kvalita praktickej činnosti vo verejnej správe je ovplyvňovaná úrovňou rozvoja vednej disciplíny ako aj kvalitou v študijnom odbore. Kvalitné štúdium rovnako súvisí s úrovňou realizácie činností v praxi a rozvojom verejnej

správy ako vednej disciplíny. Vymedzené oblasti verejnej správy sú tak navzájom prepojené a neustále sa dopĺňajú o nové poznatky.

3. VÝVOJ VEREJNEJ SPRÁVY NA SLOVENSKU PO ROKU 1989

Systém inštitúcií zákonodarnej, súdnej a výkonnej moci Slovenskej republiky bol vytvorený v súlade s Ústavou SR. Rovnako sa vykročil i systém politických strán, ktorým prislúcha úloha aktérov, určujúcich ďalšie smerovanie politického vývoja. Štruktúra, charakter i základné parametre politického systému Slovenskej republiky, v čase jej osamostatnenia sa, vychádzali z modelu transformácie, ktorý je typický pre stredoeurópske krajiny.² Realizácia tohto modelu mala vyústiť do vytvorenia vhodného prostredia a podmienok pre vstup krajiny do integračných zoskupení rozvinutých západných krajín. V politickej oblasti išlo predovšetkým o etablovanie pluralitnej demokracie parlamentného typu s efektívnym rozdelením moci, trvalou reprodukciou podmienok na udržateľnosť demokratického zriadenia, súťaživým volebným systémom, účinnou ochranou ľudských a menšinových práv, posilnením základov právneho štátu a vytváraním priaznivých podmienok na občiansku participáciu (Kováčová 2011).

Zmena politicko-ekonomického zriadenia v roku 1989 výrazným spôsobom zasiahla aj sféru verejnej správy na Slovensku, ktorá bola poznačená spoločenským zriadením, ktoré na našom území pretrvávalo takmer päťdesiat rokov. Slovenská republika vznikla ako unitárny centralizovaný štát, a v procese reforiem sa pretransformovala na unitárny decentralizovaný štát, rešpektujúc rozhodujúce kritériá, ktorými sú *subsidiarita, zohľadnenie požiadaviek na konkurenčné prostredie, trvalú udržateľnosť a solidaritu*.

Deväťdesiate roky priniesli dôležité zmeny, avšak tieto neboli vykonané systémovo. V roku 1990 boli položené základy nového, demokratického modelu verejnej správy. Ich cieľom bolo odstrániť nedostatky centralizovaného riadenia štátnej správy, ktorá bola vykonávaná prostredníctvom národných výborov. Sústava národných výborov, ktoré vo svojich územných obvodoch koncentrovali výkon štátnej moci a správy, a v obmedzenom rozsahu aj miestnej samosprávy, zanikla. Po roku 1990 sa namiesto centralistického princípu a direktívnej vrchnostenskej správy zhora, začal uplatňovať princíp *subsidiarity*.³ V zmysle tohto princípu je potrebné,

²Európske krajiny, ktoré prešli reformným procesom sa vyznačujú niekoľkými charakteristickými znakmi, napr. narastá podiel súkromného sektora na plnení úloh, ktoré sa doposiaľ chápali výhradne ako úlohy verejného sektora; dekoncentrácia rozhodovania v štátnej správe z centrálnych orgánov na orgány miestnej štátnej správy; odovzdanie právomocí a zodpovedností zo strany štátnej správy na územnú a záujmovú samosprávu v oblasti služieb, posilňovanie fiskálnej autonómie, zvyšovanie politického vplyvu predstaviteľov územnej samosprávy, t. j. decentralizácia kompetencií, financií a politickej moci; implementácia nových prvkov a nástrojov riadenia; rozvoj informatizácie a posilňovanie informovanosti; aplikácia nových prvkov riadenia vo verejnej správe; chápanie verejnej správy ako služby občanovi, a nie ako nástroja uplatňovania moci a i. (Gál a kol. 2003).

³Podľa M. Rehůrka sa princíp subsidiarity vo verejnej správe (podľa ktorého sa zvrchovanosť občanov realizuje) uplatňuje do tej miery, pokiaľ vláda občanov nepotrebuje pomoc iných samosprávnych či štátnych orgánov (Rehůrek 1997). Princíp vo všeobecnosti obhajuje právo existencie menších oblastí spoločenského života a budovanie poriadku v smere zdola nahor. Vyššia politická moc zasahuje len v prípadoch, kedy zložky nižšej správy nie sú schopné vyriešiť konkrétne úlohy pri zachovaní demokratických princípov. Subsidiarita sa teda javí ako „výzva k väčšej autonómnosti miestnych mocenských síl. Ako výzva na neustále hľadanie vyváženej medzi

aby sa verejné veci riadili a ich správa vykonávala na tej úrovni, ktorá je najbližšie k úlohám a vzniknutým problémom. V záujme uvedeného princípu nie je odstrániť zásahy štátu, ale decentralizovať moc. Idea reformy verejnej správy vznikla ešte v podmienkach Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky. Zásady novej organizácie verejnej správy, položené v roku 1990, sa týkali všetkých jej stupňov a zložiek. Ústavným zákonom Federálneho zhromaždenia č. 294/1990 Zb. boli zrušené príslušné ustanovenia o národných výboroch, a miestna samospráva bola kreovaná na úrovni obcí. Z uvedenej ústavnoprávnej novely vzišli zákony o obecnom zriadení, zákon SNR č. 369/1990 Zb. a zákon ČNR č. 367/1990 Sb., a teda už v roku 1990 v Slovenskej a Českej republike vznikol základ nového usporiadania verejnej správy. Postulát miestnej samosprávy sa prvýkrát objavil už v Programovom vyhlásení vlády Československej federatívnej republiky z 3. júla 1990 (Kováčová 2011). Zmeny v organizácii miestnej verejnej správy viedli k zániku centralizovaného modelu trojstupňovej sústavy orgánov štátnej správy (Krajské národné výbory, Okresné národné výbory, Miestne národné výbory), ktoré spájali správu a hospodárske zriadenie štátu a obcí do jedného celku. Koncepcia organizácie verejnej správy bola založená na organizačnom oddelení štátnych orgánov od orgánov samosprávy obcí a miest. Cieľom tejto reformy miestnej verejnej správy bolo hlavne: „zabezpečiť plnenie funkcií štátu jeho orgánmi a obce, resp. mestá, kreovať ako právnické osoby s vlastnou pôsobnosťou“ (Kováčová 2011, 7). Miestna samospráva tak prevzala z organizácie verejnej správy postavenie orgánov štátnej moci a hospodárskeho riadenia. Miestna verejná správa sa začala budovať ako duálny model orgánov miestnej štátnej správy a orgánov miestnej samosprávy. Uvedenými zmenami dochádza k výraznej zmene v budovaní miestnej verejnej správy, ktoré je postavené na občianskom princípe zdola, a to v duchu *slobodná obec v slobodnom štáte* (Kováčová 2011).

3.1. PRVÉ DEMOKRATICKÉ VOĽBY DO SAMOSPRÁVNÝCH ORGÁNOV

Myšlienka budovania miestnej verejnej správy na princípe samosprávy mala zásadný význam z hľadiska posilnenia *politického statusu občana* v rozvoji demokracie. Prvé demokratické voľby do samosprávnych orgánov, ktoré sa konali 23. a 24. novembra 1990 (zákon č. 346/1990 Zb. o voľbách do orgánov samosprávy obcí), vytvorili nový priestor a podmienky pre obnovu občianskych aktivít a rozvoj miestnej demokracie. Zákonom o obecnom zriadení boli zadefinované samosprávne funkcie obce, ktorá vystupovala ako právnická osoba. Na obce prešli práva a povinnosti bývalých národných výborov v oblastiach, vymedzených v zmysle zákona o obecnom zriadení SNR č. 369/1990 Zb. a v zmysle zákona SNR č. 518/1990 Zb. o prechode zakladateľskej alebo zriaďovateľskej funkcie národných výborov na obce, ústredné orgány štátnej správy a orgány miestnej štátnej správy. Samosprávy však už od samotného vzniku bojovali s problémami, ktoré spočívali v nesúlade medzi vymedzením politickej samostatnosti a ekonomickými možnosťami pre vlastný

slobodou jednotlivca a existujúcimi úlohami orgánov na miestnej úrovni ako aj na úrovni štátu“ (Kosorin 2003, 24).

rozvoj.⁴ Kým politicky miestne samosprávy už neboli podriadené centrálnej vláde, tak svoje programové ciele mohli stanoviť len do výšky svojho finančného rozpočtu (Kováčová 2010).

3.2. KREOVANIE MIESTNEJ ŠTÁTNEJ SPRÁVY

Dôležitou zákonnou úpravou, ktorá podstatne ovplyvnila konštituovanie duálneho systému miestnej verejnej správy, bol zákon SNR č. 472/1990 Zb. o organizácii miestnej štátnej správy. Reforma verejnej správy, súčasne s formovaním miestnej samosprávy, riešila súbežne aj otázku budovania novej štruktúry a funkcií výkonnej moci štátnej správy. Najvhodnejším územným sídelným útvarom sa stal okres. Na okresnú úroveň sa preniesla časť výkonu moci štátu, ale väčšia časť agendy pripadla na prvostupňové úrady všeobecnej a špecializovanej štátnej správy, zriadené na úrovni obvodov (resp. okresov, ak neboli zriadené obvody). Vytvorila sa tak základná a univerzálna sústava miestnych správnych orgánov, ktoré vykonávali svoju pôsobnosť na viacerých úsekoch štátnej správy (Kováčová 2011). Od roku 1991 bola v zmysle zákona o organizácii miestnej štátnej správy rozdelená agenda pôvodne 38 okresných národných výborov a 4 krajských národných výborov do 38 okresných úradov a 121 obvodných úradov. Okrem už spomínaných úradov boli zriadené aj úrady špecializovanej štátnej správy a to tak na úrovni okresnej, ako i obvodnej. Okresným a obvodným úradom ako orgánom štátnej správy, prináležal výkonný a nariadovací charakter ich činnosti na základe zákonov a iných právnych predpisov, ale i ďalších opatrení vlády a ústredných orgánov štátnej správy SR. Úrady vznikali podľa požiadaviek rezortných ministerstiev, čím sa enormne zvýšil počet úradníkov. Miestne orgány štátnej správy v tomto období predstavovali značne členitý a komplikovaný systém, a preto vznikali pochybnosti o efektívnom fungovaní tohto systému. Už vtedy sa zrodila myšlienka konštituovať racionálnejší model miestnej štátnej správy, ktorý by spočíval vo vytvorení horizontálnej integrácie niektorých miestnych orgánov štátnej správy. Vzhľadom na zložitost systému, rozhodnutia takéhoto druhu si vyžadovali dôslednú vecnú analýzu (Kováčová 2011).

4. VZNIK SAMOSTATNEJ SLOVENSKEJ REPUBLIKY

Začiatok novej historickej etapy v ústavnom vývoji samostatnej, zvrchovanej Slovenskej republiky sa datuje od roku 1992. Prijatiu ústavy predchádzalo politické vyhlásenie – *Deklarácia Slovenskej národnej rady o zvrchovanosti Slovenskej republiky*, ktorou Slovenská národná rada dňa 17. júla 1992 vyhlásila zvrchovanosť Slovenskej republiky ako základ suverénneho štátu slovenského národa. Ústavný zákon č. 460/1992 Zb., prijatý Slovenskou národnou radou dňa 1. septembra 1992, sa stal základom pre právne konštituovanie Slovenskej republiky. Ústava Slovenskej republiky bola vypracovaná a prijatá v súvislosti s nadchádzajúcim vznikom Slovenskej republiky, a zároveň ako dôsledok spoločensko-politických

⁴K 31. 12. 1989 bolo na Slovensku 2694 obcí. V zmysle zákona o obecnom zriadení sa vytvorilo do roku 1991 až 2835 miestnych samospráv – z nich 2704 nemalo viac ako 5000 obyvateľov, 1165 malo menej ako 500 obyvateľov. V súčasnosti je na Slovensku takmer 2900 miestnych samospráv.

a hospodárskych zmien po roku 1989 v bývalej ČSSR a neskôr ČSFR. K 1. januáru 1993 bola vyhlásená samostatnosť Slovenskej republiky.

Nedostatok komplexnosti v štruktúre verejnej správy predstavovala absencia paralelného vzniku samosprávy vyšších územných celkov. Uvedená skutočnosť sa odrazila i v nižšej efektívnosti fungovania štátnej správy. Postupne sa na riešenie tejto problematiky objavovali, a čo je paradoxné, ešte aj v súčasnosti sa objavujú rôzne návrhy. Z politických dôvodov a pod tlakom negociačných procesov krajiny do Európskej únie, ktorá vo viacerých oblastiach predpokladala systém regionálnej samosprávy v kandidujúcich krajinách, sa nakoniec vláda SR až po jedenástich rokoch od vzniku miestnej samosprávy priklonila k oblastnému variantu, a následne v zmysle zákona NR SR č. 302/2001 Z. z. o samospráve vyšších územných celkov bolo ustanovených 8 samosprávnych krajov. Prijatiu uvedeného zákona predchádzala rozsiahla novela Ústavy SR, pričom sa ústavným zákonom SNR č. 90/2001 Z. z. zmenila a významne doplnila IV. hlava Ústavy SR o ustanovenia, ktorými sa umožnilo okrem obcí vytvárať aj vyššie územné celky ako právnické osoby, ktoré samostatne hospodária s vlastným majetkom.⁵ K uvedeným zmenám došlo aj v súvislosti s ratifikáciou Európskej charty miestnej samosprávy, kde v rozsahu uvedených záväzkov Národná rada Slovenskej republiky vyslovila súhlas v uznesení č. 516 z 26. októbra 1999, a ratifikačná listina bola odovzdaná Rade Európy dňa 1. februára 2000. Podľa čl. 15 ods. 3, Európska charta miestnej samosprávy pre SR nadobudla platnosť dňa 1. júna 2000.

5. VÝZNAMNÉ ETAPY ZMIEN VO VÝVOJI MIESTNEJ ŠTÁTNEJ SPRÁVY A ŠTÁTNEJ SPRÁVY

Všetky úlohy a zámery reformy sa však nepodarilo naplniť súbežne. Kým sa ústredné orgány štátnej správy postupne etablovali v novej reformnej štruktúre, nové významné zmeny sa museli vykonať v roku 1996 pri organizácii miestnej štátnej správy. Zmeny miestnej štátnej správy v roku 1996 umožnili centrálnej vláde odovzdať správu vybraných kompetencií a časť (1/5) verejných financií do správy krajských a okresných úradov. Podľa zákona NR SR č. 222/1996 Z. z. o organizácii miestnej štátnej správy a o zmene a doplnení niektorých zákonov, ktorý vychádzal zo schváleného dvojstupeňového územno-správneho členenia, miestna štátna správa bola v SR vykonávaná do konca roka 2003 krajskými a okresnými úradmi (79 okresných úradov a 8 krajských úradov štátnej správy). Úrady boli zriadené Ústavou SR, ústavnými zákonmi a inými právnymi predpismi v medziach uznesení vlády SR, smernicami, ako i ďalšími opatreniami ústredných orgánov štátnej správy. Krajské a okresné úrady spolupracovali pri dodržiavaní zákonnosti verejného poriadku, ochrany práv a slobôd občanov (Kováčová 2011).

Na prelome rokov 2003 a 2004 prebehlo na úseku miestnej štátnej správy Slovenskej republiky niekoľko ďalších systémových zmien. Uznesením vlády SR

⁵ V súvislosti s prijatím ústavného zákona SNR č. 90/2001 Z. z. zo dňa 23. februára 2001, ktorým sa zmenila a doplnila Ústava SR, boli vykonané aj ďalšie zmeny – napr. bol konštituovaný nový ústavný orgán *Verejný ochranca práv* ako nezávislý orgán, ktorý sa podieľa na ochrane základných práv a slobôd fyzických a právnických osôb pri konaní, rozhodovaní alebo nečinnosti orgánov verejnej správy. Tiež boli prijaté ďalšie zákony, upravujúce napr. vzťahy v rámci výkonu štátnej služby a verejnej služby a i.

č. 371/2003 zo dňa 14. mája 2003, bola schválená *Koncepcia usporiadania miestnej štátnej správy SR*, v zmysle ktorej boli od 1. januára 2004 namiesto okresných úradov kreované obvodné úrady štátnej správy (v počte 50), a krajské úrady štátnej správy zostali zachované (v počte 8) ako druhostupňové správne orgány (zákon č. 515/2003 Z. z.). Krajským úradom prislúchalo „*postavenie služobného úradu vo vzťahu k osobám, vykonávajúcim štátnu správu a verejnú službu nielen v pôsobnosti krajského úradu, ale i na obvodných úradoch v územnej pôsobnosti kraja*“ (Kováčová 2011, 10). Obvodné úrady boli zriadené ako miestne orgány štátnej správy, avšak bez právnej subjektivity. Zároveň boli zriadené aj viaceré špecializované miestne orgány štátnej správy, ktoré svoju činnosť vykonávali v podriadenosti príslušného ústredného orgánu štátnej správy.

K ďalším zmenám na úrovni miestnej štátnej správy došlo k 30. septembru 2007, kedy v zmysle zákona NR SR č. 254/2007 Z. z. zanikli krajské úrady. Avšak, problémy vo verejnej správe sa „*zrušením krajských úradov úplne nevyriešili, aj keď cieľom ich zrušenia bolo dosiahnuť vyššiu efektívnosť a kvalitu výkonu štátnej správy*“ (Kováčová 2011, 10). Presun konkrétnych pôsobností zo zrušených krajských úradov na obvodné úrady a ministerstvá, ustanovujú osobitné zákony a predpisy. Zrušením krajských úradov sa posilnilo samostatné postavenie obvodných úradov, ktoré sa tak stali právnickou osobou.

Na úrovni ústrednej štátnej správy následne došlo i k ďalším nevyhnutným zmenám. V záujme racionalizácie a zoštíhlenia organizácie ústrednej štátnej správy, ako i dosiahnutia úspor verejných financií – Úrad vlády SR dňa 19. januára 2010 predložil návrh na skrátené legislatívne konanie o vládnom návrhu, ktorým bol zmenený a doplnený zákon NR SR č. 575/2001 Z. z. o organizácii činnosti vlády a organizácii ústrednej štátnej správy v znení neskorších predpisov. Slovenská republika ako členská krajina Európskej únie premietla zmeny, vykonané na úrovni EÚ, do vlastnej legislatívy.⁶ Cieľom návrhu okrem racionalizácie a úspory verejných financií bolo „*automatické zohľadnenie reformy Európskej únie, zrealizovanej Lisabonskou zmluvou, ktorou sa mení a dopĺňa Zmluva o EÚ a Zmluva o založení ES, ktorá vstúpila do platnosti 1. decembra 2009*“ (Kováčová 2011, 10). Zákon NR SR č. 575/2001 Z. z. o organizácii činnosti vlády a organizácii ústrednej štátnej správy v znení neskorších predpisov bol zmenený a doplnený zákonom NR SR č. 37/2010 Z. z. a následne zákonom NR SR č. 372/2010 Z. z.

6. VEREJNÁ SPRÁVA V PODMIENKACH SLOVENSKEJ REPUBLIKY

Slovenská republika sa podobne ako iné krajiny nachádza v zložitej situácii, ovplyvnenej dopadom dlhovej a finančnej krízy. Vstupom do EÚ, SR v oblasti fiškálnej politiky prijala povinnosť plniť záväzky, ktoré jej z členstva v EÚ vyplývajú. Predovšetkým ide o zabránenie nadmernému deficitu verejných financií v súlade s *Paktom stability a rastu*, a implementovanie ďalších opatrení na riešenie dlhovej krízy. V záujme spoločného úsilia podieľať sa na realizácii zámerov stabilizácie a konsolidácie verejných financií na rok 2013, predstavitelia ZMOS a vláda SR podpísali *Memorandum o spolupráci pri uplatňovaní rozpočtovej politiky oriento-*

⁶V rámci uvedených zmien došlo k novému usporiadaniu ministerstiev ako ústredných orgánov štátnej správy, ako aj k presunu vybraných kompetencií na Úrad vlády SR.

vanej na zabezpečenie finančnej stability verejného sektora na rok 2013 (Kováčová 2013). Vláda sa okrem iného zaviazala schváliť a presadzovať na rokovaní Národnej rady SR návrh rozpočtu verejnej správy na roky 2013 až 2015 tak, aby zabezpečoval zníženie deficitu verejných financií na úroveň 2,9 % HDP v roku 2013, a v prípade potreby prijať ďalšie opatrenia na dodržanie cieľného schodku rozpočtu verejnej správy na rok 2013. Vláda SR sa ďalej zaviazala rozpočet verejnej správy, jeho realizáciu a návrhy dodatočných zmien, týkajúcich sa rozpočtov miest a obcí, vopred prerokovať so ZMOS; príjmy obcí a vyšších územných celkov z predaja ich majetku oslobodiť od dane z príjmov; v roku 2012 a 2013 prijať legislatívne opatrenia na stabilizáciu príjmov a zníženie výdavkov miest a obcí bez negatívneho vplyvu na rozpočet verejnej správy s cieľom vytvoriť podmienky na zabezpečenie ich zákonom stanovených povinností voči občanom. V prípade potreby k aktuálnym problémom, uskutočniť mimoriadne rokovanie vlády za účasti zástupcov ZMOS a Združenia SK 8.

Rovnako i predstavitelia ZMOS sa v rámci svojej rozpočtovej politiky zaviazali presadzovať prípravu, schvaľovanie a realizáciu rozpočtov miest a obcí na rok 2013 v súlade s cieľmi schváleného memoranda. Zaviazali sa presadzovať a pôsobiť na svojich členov, aby v záujme naplnenia cieľov schválili a realizovali svoje rozpočty na rok 2013 s úsporou kvantifikovanou v rozsahu cca 5 % osobných výdavkov a 10 % výdavkov na tovary a služby miest a sídel s počtom obyvateľov nad 2000. Samosprávy boli tak nútené pristúpiť k zvyšovaniu daní z nehnuteľnosti, za psa, k zvýšeniu poplatku za komunálny odpad. V mnohých prípadoch dochádzalo k prepúšťaniu pracovníkov, ku kráteniu investícií a prevádzkových nákladov, k zníženiu dotácií na kultúru, šport. V niektorých prípadoch boli dokonca pozastavené napr. aj investičné projekty z fondov EÚ.⁷

Situácia pre Slovenskú republiku sa žiaľ opäť skomplikovala v súvislosti s nepredpokladaným nárastom hrubého verejného dlhu za rok 2013, ktorý stúpol na úroveň 55,4 % výkonu ekonomiky, čím sa prelomila hranica ústavnej dlhovej brzdy. Štát aj obce musia opäť vziať ďalšie zdroje, a rovnako sa to týka i vládnej rezervy. Vláda si dala za cieľ stlačiť dlh do roku 2016 na úroveň 55 %. Aktivácia dlhovej brzdy pre obce predstavuje ďalšie krátenie peňazí. Vláda SR si v roku 2014 dala za cieľ stlačiť deficit na úroveň 2,6 %, čo sa v roku 2016 premietne na znížení DPH. Ak by sa vláde SR nepodarilo stlačiť deficit pod úroveň troch percent, Slovensku by od Bruselu hrozila pokuta vo výške 0,2 % HDP, čo je viac ako 140 mil. Eur. Slovensko napriek uvedeným skutočnostiam ukončilo rok 2013 úspešne, a to i v porovnaní s ostatnými krajinami EÚ. „Schodok verejných financií krajín eurozóny klesol z úrovne 3,7 % HDP v roku 2012 na úroveň 3 % HDP v roku 2013, a schodok v celej EÚ tak dosiahol úroveň 3,3 % HDP“ (Pravda, 24. 4. 2014, 10).⁸

⁷Na príspevok ku konsolidácii sa tak zaviazalo poskladať 138 slovenských miest a približne 2700 slovenských obcí. Obce a mestá sa zaviazali na výdavkoch ušetriť formou rezerv 166 miliónov Eur. Vyššie územné celky sa tiež zaviazali prispieť ku konsolidácii, a to sumou 38 miliónov Eur. Memorandum má odporúčací charakter, t. j. nie je právne záväzná, a je na zvážení každej samosprávy ako a či ku konkrétnym opatreniam pristúpi.

⁸Nemecko ako ekonomický líder eurozóny, dosiahol v roku 2013 vyrovnaný rozpočet, a nízke deficity sa podarilo dosiahnuť aj pobaltským a severným krajinám. Deficit vyšší ako 3 % HDP malo až desať krajín. Najhoršie hospodárilo Slovinsko, ktorého deficit výrazne vzrástol až na úroveň 14,7 % HDP (Pravda, 24. 4. 2014).

6.1. REFORMA ŠTÁTNEJ SPRÁVY

V záujme dosiahnutia stanovených cieľov rozpočtového deficitu, vo veľmi krátkom čase bolo potrebné vykonať významné zmeny, a to nielen v príjmovej, ale aj na výdavkovej strane rozpočtu štátnej správy. Preto bolo potrebné vykonať systémové zmeny v jej fungovaní, nakoľko plošné znižovanie výdavkov situáciu neriešilo a dlhodobú udržateľnosť úspor to nezaručovalo. Na základe uvedených skutočností, Ministerstvo vnútra SR predložilo iniciatívny materiál, ktorého cieľom je realizácia systémových zmien, smerujúcich k vyššej efektívnosti, pružnosti, výkonnosti, transparentnosti a k modernizácii služieb v štátnej správe.

Inštitucionálna reforma štátnej správy bola zároveň jednou z priorít Národného programu reforiem SR na rok 2012, ktorá zároveň odráža ciele stratégie Európa 2020.⁹ Návrh reformných zmien, označený ako „*ESO – efektívna, spoľahlivá a otvorená štátna správa*“ bol schválený vládou SR dňa 27. apríla 2012 uznesením č. 164. Uvedená reforma predstavuje najrozsiahlejšiu reformu verejnej správy od vzniku samostatnej Slovenskej republiky. V septembri 2012 bol návrh reformy predstavený aj na pôde Európskej komisie v Bruseli. Vládny program ESO má za cieľ zjednodušiť kontakt občana so štátnou správou, a zároveň zvýšiť transparentnosť a efektívnosť vynakladania verejných prostriedkov na štátnu správu.¹⁰

Reforma ESO je pre svoju komplexnosť a náročnosť rozdelená do viacerých etáp. I. etapa programu spočívala v zrušení špecializovaných miestnych orgánov štátnej správy na krajskej úrovni v zmysle zákona NR SR č. 345/2012 Z. z. K 1. januáru 2013 tak zaniklo 64 špecializovaných krajských úradov, ktorých pôsobnosť a kompetencie sa od januára 2013 presunuli na iné štátne inštitúcie. Zanikli tak krajské špecializované úrady životného prostredia, krajské špecializované úrady pre cestnú dopravu a pozemné komunikácie, krajské špecializované úrady pozemkové, lesné a katastrálne úrady.

V rámci realizácie II. etapy reformy došlo v zmysle zákona NR SR č. 180/2013 Z. z. k 1. októbru 2013 k zániku 248 úradov miestnej štátnej správy – obvodné úrady životného prostredia, obvodné úrady pre cestnú dopravu a pozemné komunikácie, obvodné lesné úrady, obvodné pozemkové úrady a správy katastra. Ich pôsobnosti sa tak presunuli na novovytvorené integrované miestne orgány štátnej správy – okresné úrady. V rámci už spomínanej II. etapy reformy bolo tak kreovaných 72 úradov miestnej štátnej správy v sídle okresov – 72 okresných úradov. Agendu novovytvorených úradov vytvára agenda pôvodných obvodných úradov (živnosti, matriky, evidencia obyvateľstva, priestupkové konanie a i.). Z pôvodného počtu 50 obvodných úradov bolo na okresné úrady pretransformovaných 49¹¹ úradov, a zároveň sa vytvorilo ďalších 23 nových okresných úradov (spolu 72 okresných úradov) pre integrovanú agendu štátnej správy ako zázemie (back-office) na dostupnejšie služby pre občanov, ktoré budú poskytované na klientskych centrách (front-office). Vybudovanie klientskych centier je ďalším z cieľov vlád-

⁹Zmeny usporiadania štátnych orgánov boli realizované už aj v roku 2012, kedy k 1.1.2012 došlo k zlúčeniu Daňovej správy a Colnej správy pod Finančné riaditeľstvo SR.

¹⁰Európska komisia schválila Slovensku operačný program *Efektívna verejná správa* koncom roka 2014 s celkovým objemom 335 mil. eur pre roky 2014–2020. Prostriedky z Európskeho sociálneho fondu majú za cieľ zefektívniť verejnú správu a súdnictvo na Slovensku. Prostriedky budú určené na analýzy, expertné hodnotenia a vzdelávacie programy.

¹¹Obvodný úrad Štúrovo bol v rámci realizovanej reformy zrušený.

neho programu reforiem, a to v rámci III. etapy. Zriadením klientskych centier – tzv. *Kontaktné a administratívne miesto pre občana* (KAMO) sa predpokladá, že budú pre občana dostupnejšie a postupne bude občanovi poskytovaná komplexná agenda štátnej správy pre všetky životné situácie (napr. evidencia živností, matričná agenda, evidencia obyvateľstva, stavebné povolenie, výpis z Obchodného registra, výpis z Katastra, priestupkové konanie a i.). Uvedeným modelom fungovania dôjde k oddeleniu občanov od samotných rozhodnutí, k eliminácii kontaktu s úradníkom, t. j. zamedzí sa tak priestor pre subjektívne zhodnotenie postupov, či prípadnú korupciu a klientelizmus.¹²

V zmysle reformy má do roku 2016 dôjsť k zrušeniu takmer 745 úradov, a k následnému vytvoreniu 79 novovybudovaných úradov. Uvedenými opatreniami sa pôvodne predpokladalo ušetriť cca 700 mil. eur. Podľa prepočtov Ministerstva vnútra SR reforma v roku 2013 ušetrila štátu 131 mil. eur, a v roku 2014 sa predpokladalo ušetriť ďalších 210 mil. eur (Kováč 2014). Avšak, konkrétny rozpis položiek, kde všade sa prostriedky ušetrili nie je známy. Podľa analytika MESA 10, J. Marušinca: „*reforma verejnej správy nie je ani tak o šetrení, ale skôr o tom, ako funguje štát*“ (Marušinec 2014, 2). Ďalším problémom, súvisiacim s reformou, je ošetrovanie budov zrušených úradov. Vláda má záujem zriadiť tzv. „*štátnu realitu*“, ktorá bude spravovať štátny majetok. Bude nutné vykonať audit štátnych budov, na základe čoho sa rozhodne o ďalšom naložení s nehnuteľným majetkom (predaj, prenájom a pod.). Agenda na okresných úradoch bude musieť byť koordinovaná, aby nedochádzalo k rozdielnym a odlišným výkonom v rámci jednej agendy ako tomu bolo doteraz (napr. postup pri verejnom obstarávaní ako aj jeho samotný priebeh, personálna politika, manažment ľudských zdrojov a pod.), ale aby výkon na všetkých úrovniach v rámci orgánov štátnej správy bol jednotný, efektívny a v súlade so zákonom. Uvedené reformné kroky sú náročné a predpokladá sa, že jednotlivé opatrenia reformy ESO budú postupne implementované až do roku 2020.

Ak sa všetky uvedené kroky podarí naplniť, alebo sa k nim aspoň priblížiť, občan bude môcť na integrovanom úrade miestnej štátnej správy vybaviť všetky špecializované transakcie zabezpečované štátom jednoducho a s minimálnymi nákladmi, v niektorých prípadoch aj formou využitia dostupných informačno-komunikačných technológií. Tak sa naplní i jeden zo základných cieľov reformy, ktorý spočíva v zjednodušení kontaktu občanov so štátnou správou. Ak sa stanovené ciele podarí naplniť, budeme skutočne môcť povedať, že máme jednoduchú, otvorenú a spoľahlivú štátnu správu. O tom sa však budeme môcť presvedčiť až v oveľa neskoršom období, kedy budeme schopní zhodnotiť výsledky a vyhodnotiť efekty, resp. dopady samotnej reformy.

¹²Klientske centrá majú za úlohu zlepšiť fungovanie verejnej správy. Celkom ich má byť na Slovensku 76, no s ich sprevádzkovaním sú problémy. Hlavným problémom je nedostatok budov. Na vytvorenie klientskeho centra nestačí len zlúčenie rôznych úradov do jednej štátnej budovy. Napr. v niektorých mestách štát nemá vhodné priestory na tento účel. Štátu tak nezostáva nič iné ako kúpiť novú nehnuteľnosť alebo postaviť vlastnú (ako je tomu napr. v Martine, Námestove, Rožňave alebo vo Vranove nad Topľou) (Kováč 2014).

6.2. ÚZEMNÁ SAMOSPRÁVA A ŽIADUCE ZMENY NA JEDNOTLIVÝCH ÚROVNIACH

Rovnako i územná samospráva za posledné roky prešla výraznými zmenami. Otázne však zostáva, do akej miery sa zmeny na úrovni štátnej správy dotknú práve územnej samosprávy. Územná samospráva, ktorá prekonala zásadnú kompetenčnú a fiškálnu decentralizáciu, si automaticky vyžiadala potrebu stabilizácie, ktorej cieľom bolo zvýšenie kvality a efektívnosti v činnosti územnej samosprávy, ako aj v poskytovaní verejných služieb občanom, pretože *„každá zmena v sústave a činnosti orgánov verejnej správy má napomôcť občanovi, aby jeho záujmy realizované cez sústavu orgánov verejnej správy boli realizovateľné jednoduchšie, prehľadnejšie, efektívnejšie a k čo možno najväčšej spokojnosti občanov“* (Kováčová 2010, 209).

Vychádzajúc zo záväzkov, vyplývajúcich z Európskej charty miestnej samosprávy,¹³ Slovenská republika sa zaviazala dodržiavať ustanovenia článku 9 Európskej charty miestnej samosprávy o finančných zdrojoch miestnych orgánov. V súlade s čl. 9 ods. 1 charty, miestne orgány: *„majú v rámci hospodárskej politiky štátu právo na primerané vlastné finančné zdroje, s ktorými môžu voľne disponovať v rámci svojich právomocí“*. V súlade s čl. 9 ods. 7 charty: *„dotácie miestnym orgánom na ich samosprávnu činnosť nie sú účelovo viazané, a neobmedzuje sa základná sloboda miestnych orgánov uskutočňovať svoju politiku v rámci vlastnej pôsobnosti“* (čl. 9 ods. 7 Európskej charty miestnej samosprávy).

Slovenská republika sa ďalej zaviazala dodržiavať aj ustanovenie čl. 3 ods. 1 charty, v zmysle ktorého miestna samospráva: *„označuje právo a spôsobilosť miestnych orgánov v medziach zákona spravovať a riadiť podstatnú časť verejných záležitostí v rámci ich kompetencií a v záujme miestneho obyvateľstva“*. Rovnako sa zaviazala dodržiavať i čl. 4 ods. 3 charty, podľa ktorého: *„správu verejných vecí vo všeobecnosti vykonávajú prednostne tie orgány, ktoré sú k občanovi najbližšie. Priznanie kompetencie inému orgánu by malo zohľadňovať rozsah a charakter úloh i požiadavky efektívnosti a hospodárnosti“*, ako aj čl. 4 ods. 5 charty: *„tam, kde právomoci deleguje ústredný alebo regionálny orgán a pokiaľ je to možné, majú miestne orgány právo prispôsobiť ich vykonávanie miestnym podmienkam“* (čl. 4 ods. 5 Európskej charty miestnej samosprávy). Avšak, realizácia kompetencií bez finančných a materiálnych záruk nie je možná a dlhodobo udržateľná. Obce prenesený výkon štátnej správy vykonávajú iba vtedy, ak boli úlohy štátnej správy prenesené v súlade so zákonom, a štát obci súčasne poskytol potrebné finančné a materiálne prostriedky. Prax je však taká, že štát zákonom presúva úlohy na územnú samosprávu, avšak bez požadovaného finančného krytia. *„Absencia finančných prostriedkov, potrebných na výkon delegovaných úloh, patrila medzi najzávažnejšie problémy“* (Kováčová 2012, 435). Obce potom niektoré zákonom uložené úlohy ani nevykonávajú, čím porušujú zákon. Vzhľadom na zložitú finančnú situáciu, a to i napriek garantovaným právam, vyplývajúcim z charty, sa samosprávy na ozdravení verejných financií musia podieľať podľa vlastných možností a schopností.

¹³ Charta naznačuje systém fungovania samosprávy v Európe, jej funkcie, kompetencie a financovanie, a nepriamo i jej vzťahy so štátnou správou. Umožňuje tiež ochranu finančne slabších samospráv.

Základom kvalitného a efektívneho fungovania každej samosprávy je dobre fungujúci finančný mechanizmus. Problém s financovaním prenesených kompetencií je charakteristický nielen pre obce a mestá, ale aj pre vyššie územné celky.

6.2.1. Problémový výkon kompetencií na úrovni miestnej samosprávy

Ku kompetenčnej a politickej decentralizácii došlo v zmysle zákona NR SR č. 416/2001 Z. z., v zmysle ktorého boli na jednotky územnej samosprávy presunuté kompetencie z centrálnej úrovne štátu. Fiškálna decentralizácia bola legislatívne upravená až neskôr, konkrétne v roku 2004.¹⁴ Problém s financovaním prenesených kompetencií je charakteristický pre väčšinu obcí a miest. Uvedené potvrdzujú aj E. Balážová a H. Dienerová, ktoré na základe uskutočnenej analýzy uvádzajú, že: „*vybrané miestne samosprávy v rokoch 2009 a 2010 museli dotovať cca 20 % výdavkov z vlastných zdrojov na dofinancovanie preneseného výkonu štátnej správy*“ (Balážová a Dienerová 2012, 19). Podľa výsledkov uvedenej analýzy, najmenej problémová agenda je matričná agenda. Naopak, najkritickejšou oblasťou bola starostlivosť o životné prostredie, kde samosprávy museli túto oblasť v roku 2010 dotovať z vlastných zdrojov vo výške 57,10 %. Z hľadiska dotovania vlastných prostriedkov, v roku 2010 kritickou oblasťou bolo aj financovanie stavebného úradu, kde deficit zdrojov zo štátneho rozpočtu činil 31,75 %, a agenda školského úradu 14,37 %. Podfinancovanou je aj agenda registra obyvateľstva, ktorú samosprávy museli vykryť čiastkou 40 % z vlastných zdrojov. Agenda špeciálneho stavebného úradu bola zo samosprávnych zdrojov dofinancovaná v rozsahu 25,02 % z vlastných prostriedkov (Balážová a Dienerová 2012). Správne poplatky za výkon týchto kompetencií sú príjmom bežného rozpočtu miestnej samosprávy. Avšak, na základe výsledkov zverejnenej analýzy je zrejmé, že správne poplatky pokrývajú náklady s tým spojené iba vo výške 12 %, pričom skutočné výdavky, potrebné na agendu registra predstavujú 40 %. Správne poplatky sú ich schopné pokryť iba v rozsahu 7 %. Finančnú poddimenzovanosť prenesených kompetencií je možné riešiť iba zmenou zákona o správnych poplatkoch. Ako autorky, E. Balážová a H. Dienerová, na základe vykonanej analýzy uvádzajú, na celkové pokrytie výkonu prenesených kompetencií by bolo potrebné navýšiť poplatky približne na úroveň 2,75 násobku súčasného stavu (Balážová a Dienerová 2012).

6.2.2. Problémový výkon kompetencií na úrovni regionálnej samosprávy

Problémy s financovaním preneseného výkonu štátnej správy sú rovnako aj na úrovni samosprávnych krajov. Vychádzajúc zo zákonov NR SR č. 416/2001 Z. z., č. 446/2001 Z. z. a zákona SNR č. 135/1961 Zb., vyššie územné celky prevzali do svojej pôsobnosti cesty II. a III. triedy v takom stave, v akom sa v tom čase nachádzali. Samosprávne kraje nemajú potrebné kapacity na spracovanie kvalitných plánov dopravnej obslužnosti, čo je aj dôvodom neefektívnej dopravy vo verejnom záujme. Mimoriadne zložitým problémom je aj otázka nevyspori-

¹⁴Národná rada SR prijala zákony, ktorými sa k 1. 1. 2005 v podmienkach SR uskutočnila rozsiahla fiškálna decentralizácia – zákon NR SR č. 523/2004 Z. z.; zákon NR SR č. 583/2004 Z. z.; zákon NR SR č. 564/2004 Z. z.; zákon NR SR č. 582/2004 Z. z.; nariadenie vlády SR č. 668/2004 Z. z.

adaných pozemkov, zabratých výstavbou pozemných komunikácií. Neexistencia vybudovaných diaľnic a rýchlostných ciest II. a III. triedy spôsobuje to, že sú komunikácie enormne zaťažované nákladnou dopravou, na ktoré ale nie sú stavané a prispôbené, čím dochádza k ich znehodnoteniu. Vyššie územné celky sú zo zákona povinné zabezpečiť výstavbu, správu a údržbu ciest II. a III. triedy, no prostriedky na rozsiahlejšie opravy v dôsledku ich poškodzovania jednoducho nemajú. V súčasnosti sa tento trend značne rozmáha, a jediným nástrojom ako sa ubrániť pred prípadným nedobrovoľným poškodzovaním, sú legislatívne nástroje a obmedzenia pre kamiónovú a nákladnú dopravu, čo je pre prepravcov neprípustné.

V oblasti regionálneho zdravotníctva samosprávne kraje požadujú – zrovnopráviť financovanie regionálnych nemocníc so štátnymi nemocnicami, čím by sa vytvorili rovnaké podmienky v systéme zdravotníckej starostlivosti; oddlížiť regionálne nemocnice; vypracovať kategórie nemocníc s určením ich spádových oblastí; legislatívne upraviť ochranu majetku nemocníc pred exekúciou; zrovnopráviť postavenie regionálnych nemocníc pri uzatváraní zmlúv so zdravotnými poisťovňami a i.

Problémovou oblasťou je aj zabezpečenie služieb v sociálnej oblasti. Samosprávne kraje na sociálne služby zo svojho rozpočtu vynakladajú finančné prostriedky nad rámec svojich príjmov (ročne viac ako 180 mil. Eur), s negatívnym dopadom na iné oblasti, ktoré sú povinné zabezpečiť. Veľkým rozdielom medzi regionálnou a miestnou samosprávou je, že kým obce poskytujú služby v sociálnej oblasti prostredníctvom štátneho rozpočtu, tak samosprávne kraje ich musia zabezpečiť z vlastných zdrojov v rámci svojich rozpočtov. Ďalším z cieľov, ktorý by mohol byť nápomocný, je viac zdroje financovania, pripojenie za účelom poskytovania sociálnych služieb, zmena posudkovej činnosti, podpora terénnych sociálnych služieb a tvorba funkčnej siete. Ako žiaduce sa javí aj aktívne zapojenie predstaviteľov samosprávy do regionálnych sociálnych partnerstiev za účelom zhodnotenia kladov a riešenia ekonomických a sociálnych problémov na lokálnej či regionálnej úrovni (Uhlárová 2012).

6.2.3. Dopady decentralizácie pre územnú samosprávu

Niekoľkoročné skúsenosti s realizáciou prenesených kompetencií na územnú samosprávu zo strany štátu poukazujú na viaceré nedostatky existujúceho systému. Každá samospráva je iná. Každá samospráva má svoje vlastné špecifiká, svoje silné a slabé stránky, od čoho sa odvíja aj realizácia samotných kompetencií. Vzhľadom na špecifickosť a rôznorodosť prostredia, je nevyhnutné vykonať audit výkonu kompetencií a úloh územnej samosprávy. Zámerom komplexného auditu verejnej správy, je vzhľadom na súčasnú destabilizáciu financovania obcí, miest a samosprávnych krajov, dôsledne analyzovať verejné služby a náklady, súvisiace s ich poskytovaním na miestnej úrovni. Výsledkom auditu by malo byť „*dôsledné preverenie stavu výkonu pôsobnosti štátnej správy, prenesenej na orgány územnej samosprávy a ich financovania, ako aj stavu výkonu samosprávnej pôsobnosti, s cieľom navrhnúť a zabezpečiť optimalizáciu výkonu týchto pôsobností*“ (Kováčová 2013, 315). V konečnom dôsledku bude nevyhnutné, aby sa finančná poddimenzio-

vanosť prenesených kompetencií riešila aj prijatím zmien a úprav na legislatívnej úrovni.

So zabezpečením kvalitného výkonu tak originálnych ako aj prenesených kompetencií veľmi úzko súvisí aj kvalita ľudských zdrojov, ktoré sa podieľajú na zabezpečovaní každodenných úloh samosprávy – volení funkcionári a administratívny personál. Hlavne v posledných rokoch sa stretávame s prípadmi, kedy sa do úradu môže dostať aj nekompetentná osoba, ktorá nemá základný prehľad a ani vedomosti o tak náročnej agende, akou agenda samosprávy rozhodne je. Každodenná činnosť a plnenie úloh z pozície volených funkcionárov – starostov, primátorov, predsedov vyšších územných celkov, ale i z pozície samotných poslancov – si vyžaduje prehľad a odbornú znalosť legislatívnych noriem, právnych predpisov a nariadení, či už z titulu výkonu originálnych alebo prenesených kompetencií. Skúsenosti z praxe sú zároveň akousi požiadavkou na vypracovanie plánu rozvoja ľudských zdrojov v samospráve a ich následného celoživotného permanentného vzdelávania. Ešte ani dnes nie sú jasne nastavené jednotné kompetenčné modely profesijných skupín pracovníkov v samospráve. Kompetencie pracovníka v samospráve možno definovať ako súhrn právomocí, práv a povinností, ktoré sa viažu na konkrétnu pracovnú alebo výkonnú pozíciu, a tomuto pracovnému miestu sú zverené v súlade so zákonom ako aj ďalšími, s tým súvisiacimi právnymi predpismi a nariadeniami. Súčasne je potrebné presne zdefinovať akými vedomosťami, schopnosťami a zručnosťami má pracovník disponovať na príslušnom pracovnom mieste, aby sme mohli povedať, že sa jedná o kvalitný výkon správy a na požadovanej úrovni. U pracovníkov bežnej administratívy je vzdelávanie možné zabezpečiť oveľa jednoduchšie ako v prípade volených funkcionárov. Vzdelávacie potreby zamestnancov by mali byť identifikované na základe analýzy organizácie, pracovného miesta a pracovného výkonu zamestnanca, aby vyšpecifikované vzdelávanie bolo nástrojom na „dosahovanie strategických cieľov organizácie a osobných cieľov zamestnancov prostredníctvom rozvoja ich vedomostí, schopností, zručností a formovania ich postojev a správania“ (Jacobs a van den Berg 2006, 77). Pokiaľ sa nejedná už o „hotových“ a na výkon samosprávnych úloh pripravených kvalifikovaných pracovníkov v predmetnej oblasti, tieto vedomosti a zručnosti môžu administratívni pracovníci získať napr. aj formou ďalšieho vzdelávania. Avšak, vzdelávanie „*ex post*“ si vyžaduje aj nemalé finančné prostriedky, ktoré si nie všetky samosprávy môžu dovoliť. Preto je nevyhnutné zabezpečiť permanentné vzdelávanie každého jedného pracovníka vo verejnej správe a to v takom rozsahu kompetencií a spôsobilostí, aký je jednotlivec schopný absorbovať. Pracovník, ktorý to nedokáže, by nemal mať vo verejnej správe svoje miesto. Súčasne sa tu ponúka priestor na zamyslenie, či by nebolo efektívnejšie a racionálnejšie, keby sa pracovné miesta na úradoch uvoľnili pre už „*hotových*“ fundovaných a kvalifikovane pripravených absolventov vysokých škôl, ktoré sú zamerané práve na náročnosť agendy verejnej správy – štátnej správy, územnej samosprávy.

Okrem už uvedených problémov, samosprávy v súčasnosti zápasia aj s ďalšími problémami – napr. vysoký počet poslancov v zastupiteľstvách a snaha o zníženie ich počtu. Rovnako si svoju pozornosť žiada i úprava zániku poslanskeho mandátu formou referenda, pričom podľa aktuálne platnej legislatívy poslancovi zaniká mandát len zo štandardných dôvodov, a nie je ho možné odvolať napr. formou

referenda. Vzhľadom na značne vysokú fragmentáciu je potrebné zvážiť možnosti zlučovania samospráv, čím by sa vyriešil problém s malými samosprávami, ktoré sa vyznačujú stálymi problémami. Vzhľadom na neustále narastajúci tlak, existujúce problémy a poznatky z praxe je potrebné zvážiť ďalšiu novelizáciu zákona o obecnom zriadení, alebo úplne nové znenie uvedeného zákona, keďže orientácia v množstve noviel je neprehľadná. Ďalším veľkým problémom pre obce a mestá sa stáva rozmáhajúca sa chudoba, bývanie, vysoká nezamestnanosť, demografické starnutie obyvateľstva, budovanie sociálneho dialógu, odstraňovanie rôznych foriem tzv. „sociálnej patológie“. Úlohou samospráv bude preto čo najlepšie a najefektívnejšie využiť možnosti čerpania prostriedkov z nového Programovacieho obdobia 2014–2020.¹⁵

7. ZÁVER

K organizačným zmenám v rámci fungovania verejnej správy došlo počas existencie samostatnej Slovenskej republiky už niekoľkokrát. Celok sa rozdelil na niekoľko dielčích častí alebo naopak, rozdrobený systém bol sústredený pod jednu strechu, k čomu došlo napr. v rokoch 1996, 2003 a v roku 2007. V neprospech realizácie reformných zmien hrá časový horizont – zmena politických štruktúr a následne zmena vlády. Na to, aby reforma priniesla očakávané výsledky a efekty, jedno funkčné volebné obdobie nestačí. Avšak, pred tým ako sa reforma uvedie do praxe, je nutné otvoriť priestor pre plodnú diskusiu so všetkými zainteresovanými stranami, aktérmi, predstaviteľmi akademickej obce, aby tak mali možnosť rozhodnutia včas ovplyvniť, aby im rozumeli, mali prehľad o prijímaných zmenách, a celá reforma bola tak transparentná. K výrazným bariéram, ktoré reformám neprospievajú, patrí napr. nedostatočná transparentnosť, uprednostňovanie súkromných záujmov na úkor verejných, uprednostňovanie politických cieľov na úkor kompetentnosti, profesionality a požadovanej skúsenosti. Je potrebné vykonávať audity kompetencií, aby sa zabránilo duplicitám vo výkone správy. Tiež je ich potrebné vykonávať všade tam, kde je napr. pretlak ľudí alebo naopak, pracovné miesta nie sú dostatočne obsadené a na pracovníkov je vyvíjaný tlak. Je potrebné nastaviť a prijímať opatrenia na zefektívnenie a urýchlenie celého procesu rozhodnutí, ako aj ďalších činností s tým súvisiacich.

¹⁵Zo skúseností samospráv z predchádzajúceho programovacieho obdobia sa však žiada obmedziť byrokratický aparát, zamedziť korupčnému konaniu a klientelizmu pri uchádzaní sa o prostriedky z eurofondov, v dôsledku čoho sa samosprávy dostávajú do zložitých situácií, v niektorých prípadoch aj ohrozujúcich ich samotnú existenciu, na základe čoho sa samosprávy dostávajú do nútenej správy a hrozí im bankrot. Celý systém čerpania eurofondov je po nadobudnutých skúsenostiach nevyhnutné zjednodušiť, zjednotiť a zefektívniť, a oddeliť od politiky.

POUŽITÉ ZDROJE

LITERATÚRA

- ADAMCOVÁ, Mária (2011): Aktuálne prístupy ku štúdiu verejnej správy na Slovensku. In: Kulašík, Peter (ed.): *Cezhraničná spolupráca štátov V4*. Sládkovičovo: FVPaVS VŠS, s. 188–204.
- BALÁŽOVÁ, Eva a DIENEROVÁ, Hana (2012): Financovanie prenesených kompetencií zo štátnej správy na miestnu samosprávu. *Územná samospráva*, roč. 8, č. 2, s. 18–19.
- BOLFÍKOVÁ, Eva (2000): Sociológia vo verejnej správe. *Verejná správa a spoločnosť*, roč. 1, č. 1–2, s. 100–107.
- GÁL, Fedor a kol. (2003): *Vízia vývoja Slovenskej republiky do roku 2020*. Bratislava: IVO.
- GAŠPAR, Michal (1993): *Moderná verejná správa*. Bratislava: PROCOM.
- HENDRYCH, Dušan (2001): *Správni právo. Obecná časť*. Praha: C. H. Beck.
- JACOBS, Carel a van den BERG, Frits (2006): *Vzdelávanie zamestnancov verejnej správy*. Bratislava: Inštitút pre verejnú správu v spolupráci s Holandským inštitútom pre verejnú správu.
- KOSORÍN, František (2003): *Verejná správa (konceptia, reformy, organizácia)*. Bratislava: EKONÓM.
- KOVÁČ, Peter (2014): Klientske centrá meškajú. Kaliňák však hlási úspechy. *Hospodárske noviny*, 24.–26. 10. 2014, s. 2.
- KOVÁČOVÁ, Eleonóra (2010): *Verejná správa na Slovensku. Úlohy a postavenie územnej samosprávy*. Banská Bystrica: FPVaMV UMB.
- KOVÁČOVÁ, Eleonóra (2011): *Verejná správa v SR a jej súvislosti*. Banská Bystrica: FPVaMV UMB.
- KOVÁČOVÁ, Eleonóra (2012): Decentralizácia ako dôvod pre implementáciu konsolidračných opatrení formou interkomunálnej kooperácie. In: *Interpolis 2012. Zborník príspevkov z IX. vedeckej konferencie doktorandov a mladých vedeckých pracovníkov s medzinárodnou účasťou*. Banská Bystrica: FPVaMV UMB, s. 433–438.
- KOVÁČOVÁ, Eleonóra (2013): Problémový výkon kompetencií na úrovni územnej samosprávy v podmienkach SR. In: *Hradecké ekonomické dny 2013 – Ekonomický rozvoj a management regiónů*. Hradec Králové: Gaudeamus, s. 310–315.
- MARUŠINEC, Ján (2014): Reforma chce pomáhať ľuďom, nie štátu. *Hospodárske noviny*, 24.–26. 10. 2014, s. 2.
- MERKL, Adolf (1932): *Obecné právo správni*. Praha: Orbis.
- POMAHAČ, Richard a VIDLÁKOVÁ, Olga (2002): *Verejná správa*. Praha: C. H. Beck.
- POTŮČEK, Martin a kol. (2005). *Verejná politika*. Praha: SLON.
- ŘEHŮŘEK, Miloš (1997): *Právo účasti občanov na správe vecí verejných*. Bratislava: VEDA.
- ŠKULTÉTY, Peter (2002): *Správne právo hmotné – všeobecná a osobitná časť*. Šamorín: Heuréka.
- TOMEŠ, Igor a kol. (2002): *Sociální správa*. Praha: Portál.
- TOONEN, Theo A. J. (1998): Networks, management and institutions: Public administration as „Normal Science“. *Public Administration*, roč. 76, č. 2, s. 229–252.

UHLEROVÁ, Monika (2012): Sociálny dialóg a sociálne partnerstvo ako možné nástroje rozvoja regiónov. In: *Hradecké ekonomické dny 2012*. Hradec Králové: Gaudeamus, s. 297–302.

WEYR, František (1937): *Československé právo ústavné*. Praha: MELANTRICH.

PRAMENE

Európska charta miestnej samosprávy

Memorandum o spolupráci pri uplatňovaní rozpočtovej politiky orientovanej na zabezpečenie finančnej stability verejného sektora na rok 2013 medzi Vládou Slovenskej republiky a Združením miest a obcí Slovenska, podpísané dňa 18. 10. 2012

Správa o niektorých problémoch v oblasti územnej samosprávy a návrhy na ich riešenie. Správa bola prerokovaná na zasadnutí Vlády SR, dňa 21. 11. 2012

Ústava Slovenskej republiky, zákon č. 460/1992 Zb. v znení neskorších predpisov

Zákon SNR č. 346/1990 Zb. o voľbách do orgánov samosprávy obcí

Zákon SNR č. 369/1990 Zb. o obecnom zriadení v znení neskorších predpisov

Zákon SNR č. 472/1990 Zb. o usporiadaní miestnej štátnej správy

Zákon SNR č. 518/1990 Zb. o prechode zakladateľskej alebo zriaďovateľskej funkcie národných výborov na obce, ústredné orgány štátnej správy a orgány miestnej štátnej správy

Zákon NR SR č. 221/1996 Z. z. o územnom a správnom usporiadaní Slovenskej republiky v znení neskorších predpisov

Zákon NR SR č. 222/1996 Z. z. o organizácii miestnej štátnej správy a o zmene a doplnení niektorých zákonov

Ústavný zákon č. 90/2001 Z. z. zo dňa 23. februára 2001, ktorým sa mení a dopĺňa Ústava Slovenskej republiky, zákon č. 460/1992 Zb. v znení neskorších predpisov

Zákon NR SR č. 302/2001 Z. z. o samospráve vyšších územných celkov

Zákon NR SR č. 303/2001 Z. z. o voľbách do orgánov samosprávných krajov a o doplnení Občianskeho súdneho poriadku

Zákon NR SR č. 416/2001 Z. z. o prechode pôsobnosti z orgánov štátnej správy na obce a vyššie územné celky v znení neskorších predpisov (malý kompetenčný zákon) Zákon NR SR č. 515/2003 Z. z. o Krajských úradoch a Obvodných úradoch a o zmene a doplnení niektorých zákonov

Zákon NR SR č. 523/2004 Z. z. o rozpočtových pravidlách verejnej správy a o zmene a doplnení niektorých zákonov

Zákon NR SR č. 564/2004 Z. z. o rozpočtovom určení výnosu dane z príjmov územnej samosprávy a o zmene a doplnení niektorých zákonov

Zákon NR SR č. 582/2004 Z. z. o miestnych daniach a miestnom poplatku za komunálne odpady a drobné stavebné odpady a o zmene a doplnení niektorých zákonov

Zákon NR SR č. 583/2004 Z. z. o rozpočtových pravidlách územnej samosprávy a o zmene a doplnení niektorých zákonov

Nariadenie vlády č. 668/2004 Z. z., ktoré upravuje kritériá a spôsob rozdeľovania výnosu dane z príjmov fyzických osôb obciam a VÚC

Zákon NR SR č. 254/2007 Z. z. o zrušení krajských úradov a o zmene a doplnení zákona č. 515/2003 Z. z. o krajských úradoch a obvodných úradoch a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení nálezů Ústavného súdu Slovenskej republiky č. 263/2006 Z. z.

Nariadenie Ministerstva vnútra Slovenskej republiky č. 57/2007 o organizačnom poriadku v znení neskorších predpisov

Zákon NR SR č. 37/2010 Z. z., ktorým sa mení a dopĺňa zákon č. 575/2001 Z. z. o organizácii činnosti vlády a organizácii ústrednej štátnej správy v znení neskorších predpisov

Zákon NR SR č. 102/2010 Z. z., ktorým sa novelizuje zákon č. 369/1990 Zb. o obecnom zriadení v znení neskorších predpisov a o zmene a doplnení niektorých zákonov

Zákon NR SR č. 372/2010 Z. z., ktorým sa mení a dopĺňa zákon NR SR č. 575/2001 Z. z. o organizácii činnosti vlády a organizácii ústrednej štátnej správy v znení neskorších predpisov

Uznesenie vlády SR č. 164 zo dňa 27. 4. 2012

Zákon NR SR č. 345/2012 Z. z. o niektorých opatreniach v miestnej štátnej správe a o zmene a doplnení niektorých zákonov

Zákon NR SR č. 180/2013 Z. z. o organizácii miestnej štátnej správy a o zmene a doplnení niektorých zákonov

DENNÁ TLAČ

Pravda, 24. 4. 2014.

SUMMARY

It can be said that the organisation structure of public administration in Slovakia is complicated, administratively demanding, and does not correspond to demands for efficient and rational organisation. It is hard to tell what direction the public administration in Slovakia will take in the future. If changes are to be made in favour of the country's citizens, it is necessary to continue in the deconcentration of the state and the decentralization of central power toward self-administrations, as this is the place where citizens are closest to the public administration. Therefore, it is an ideal space for them to influence public matters.

The process of decentralization has transferred competences from the state administration to territorial self-administration, which has limited the self-administrative character of self-administration, representing the administration of public matters of citizens of a municipality or a town. Transfer of competences from the state to self-administrations has created a demand for education, especially after fiscal decentralization, which gave greater decision-making powers to self-administrations. In order to train qualified personnel able to exercise a modern decentralized public administration and its tasks connected not only with the membership of the Slovak Republic in the European Union, it is necessary to actively influence the educational process and thus create the conditions for complex, systematic, efficient and high-quality education in the public administration as a whole.

Reforms in the sphere of public administration have not only brought changes in its organisation, redistribution of competences in the spirit of decentralization or new principles of financial security. The modernization of its procedures, methods and management was also a part of a complex strategy of the public administration reform. The application of this strategy does not only require solving a myriad of problems that arose during its realization; it also requires consideration of implementation of tried-and-true managerial methods. Upholding and respecting morality and ethics in the activities and operation of public administration authorities is equally important and nowadays has proved to be necessary and desirable.

One term of office is not enough for a reform of public administration to bring the desired results and effects. Time is not in favour of the realization of reforms as political structures change, followed by the change of the government. However, before the reform is put into practice, it is necessary to start a fruitful discussion with all the interested parties, participants and representatives of the academic community so there is time and

opportunity for everyone to influence the decisions in time, to understand them, and to be well-informed about them in order for the whole reform to be transparent. Similar changes in the organisation of the Slovak state administration, which divided the whole system into parts (or when the crumbled system was unified), were already carried out in the past, e. g. in 1996, 2003 and 2007. The biggest obstacles to reforms are e. g. insufficient transparency, favouring private interests over public interests, or favouring political goals over competence, professionalism and experience. The system of public administration will not be of a high quality and in favour of the citizen until politicking and the influence of elites is completely eradicated from the system of public administration. Audits of competences are also necessary to prevent duplications in the exercise of administration. The future of the country thus depends on sound decisions, to be approved immediately, where political goals and interests step aside in favour of competence, expertise and experience. Therefore, central governments, local and regional self-administrations should create and maintain institutional conditions for improvement and better quality of administration at all levels – local, regional, national and supranational. They should take into account the fulfilling of already existing obligations in accordance with the European Charter of Local Self-administration as well as with other standards of the Council of Europe and the European Union. These decision-making processes should automatically include citizens, to give them an opportunity to influence their results, which would ultimately make their decisions more transparent.

THE POSSIBLE APPLICATIONS OF THE GUARD'S WORLD CONCEPT IN THE ANALYSIS OF THE CZECH PRISON SYSTEM*

Lukáš Dirga**

Abstract: *The sphere of prison environment is currently one of the most undiscovered topics in the social research in the context of the Czech Republic. This article attempts partially fill out this gap. Based on ethnographic study of prison guards working in the Czech prison system, the text 1) compares situation of prison guards in USA in 1975 and current context of the Czech Republic, 2) assess relevancy of use of this concept in social research in prison total institution, and 3) analyzes the roles and meanings of sport for prison guards in connection with job in prison environment. The objective of this article is to reveal the parity or disparity in prison guard's subcultures in USA (1975) and the Czech Republic (2014) with emphasis put on the topic of sport in Guard's world in the Czech prisons.*

Key words: *prison, prison guards, the guard's world, ethnography, sport.*

*This study was financially supported by the University of West Bohemia in Pilsen within the project "Vybrané aspekty života v prostředí českých věznic" (grant no. SGS-2015-050).

**Mgr. Lukáš Dirga, Department of Anthropology, Faculty of Philosophy and Arts, University of West Bohemia, dirgalukas@gmail.com.

1. INTRODUCTION

Who among us would not know terms like prison, prison service, prison guards, prisoners, etc.? Probably everyone has ever encountered those words. They are often discussed in media, but also in ordinary conversations in society. However, another question is who among us really knows what exactly these terms mean in practice? How is the situation inside the prison, what is a common practice and everyday life in prison? These questions are very difficult to answer because the prison environment is relatively inaccessible space. Although it is an integral part of our society, it rather lives a life of its own, in the sense that the majority society does not have an opportunity to peek inside.

“A white space on the map of social science research”, with some exaggeration, this is also a way we could call the sphere of prison system. In today’s society, it has become a very interesting field of research creating space for a new perspective on the issue of the impact of the prison environment on individuals, who really spend their time there. However, this type of research, or research topic, has taken a back seat in the Czech context so far. In a sense, Kateřina Nedbálková can be considered a pioneer in the field, as she has addressed the issue of prison system in our country. In her papers, she emphasizes especially a gender aspect of this institution that creates and then reproduces gendered identities. Her research focuses on prison inmate subcultures in female prisons, where specific gendered roles within homosexual relationships are being created (Nedbálková 2003; Nedbálková 2006). The theme of constitution of identity within the prison environment from the inmates’ perspective is also analyzed by Jones and Schmid, who introduced the concept of suspended identity, which is an important strategy in coping with the rigors of life in prison (Jones and Schmid 2000; Schmid and Jones 1991).

Social roles performed by actors within the prison world have unquestionably an impact on life in prison. A significant aspect, which is reflected in these social interactions, is power and power positions of individual participants within the prison structure / hierarchy. The phenomenon of power and its influence on behavior and conduct of prison actors was analyzed by Philip Zimbardo, in his famous, now classic, Stanford prison experiment, the results of which he then comprehensively introduced and developed in the concept of *The Lucifer Effect* (Zimbardo 2005 and 2007). The issue of power in prison system, or methods of punishment in general, were also addressed by Michel Foucault, who described power techniques in prison institution on a more general level. In his view, the power of a penal institution is the most illustrative in an individual panoptical acting in the context of the 18th and 19th century (the principle of panopticism) (Foucault 2000).

In his brief paper, Gilles Deleuze expressed an idea that we should take into account a social transformation in progress since the 20th century. Rather than to view the power through the lens of disciplinary societies, it is necessary to involve an alternative view, which is a concept of societies of control. Here, it is not a fixed disciplinatio anymore, but it is primarily a fluctuating control across the societal spectrum (transition from disciplinary societies to societies of control¹) (Deleuze

¹For a more detailed description of the society of control, see the work *The Culture of Control* (Garland 2001) or text by Tim Owen (2007).

1992, 3–4). Fred Alford applied the idea of society of control to the sphere of prison system and detected an analogous transition from the concept of *Panopticon* to the concept of *Non-Opticon*. What is characteristic is the principle *Hold the Body*, where there is no emphasis on individual work with inmates, but primarily it is all about guarding the exit, so that no one could escape. In this system, the major objective is not to individually discipline those inmates, but it is important to set aside a certain mass of individuals who have been identified as dangerous by society (Alford 2000, 127–132).

Most of the above concepts and research have focused either on the general level of prison system, or on the perspective of one particular group, the inmates. The social world of prison, however, is not consisted of only this one group, but also it is necessary to turn attention to the guards. In a sense, the prison environment affects all its participants (Zimbardo 2005, 131; Goffman 1961), not only prisoners, but also the group of individuals tasked to guard them. This group consists of prison guards who are in daily contact with inmates and experience the reality of prison firsthand. The value of their perspective on the issue of prison system lies in their unique position and in conditions they experience (especially a lot of stress and huge responsibility). Through the analysis of the impact of this specific environment on a group of prison guards we will get a view on the institution from the perspective of those whose opinions are very often neglected.² This allows us to contribute to a closer and deeper insight into the functioning of prison institution. Lombardo was already aware of this fact and emphasized the need to go straight to the guards and let them talk about themselves. It is necessary to realize that we cannot approach prison only through public policy and be interested only in the ideal of rehabilitation, but it needs to be seen as a world where people live and work (Lombardo 1989).

The prison system has been currently one of the most acceptable and sought systems of social security and criminal control. However, this obsession with the pursuit of a higher level of safety and a certain “divinization” of prison as an effective tool for its achieving is not without problems. Deborah Drake (2012) said that it is necessary to look at prison system with a critical eye and see the areas in which it fails, why it is so, what does make it legitimate and how to remove barriers to critical reflection. In order to be able adequately describe the sphere of prison, it is necessary to look behind the scenes to see what has been covered.

In this study, I deal with the analysis of prison social world from the perspective of prison guards.³ I try to emphasize the possibility of applying the concept of guard's world from American context of the 70s (*The Guard's World*) to the environment of contemporary Czech prison system,⁴ and the importance of these

²There are exceptions in the works of foreign authors Jacobs and Retsky (1975) and Lucien X. Lombardo (1989) and others, or paper by Lukáš Dirga and Jaroslava Hasmanová Marhánková (2014) concerning the current Czech environment.

³The use of the term prison guard may be problematic due to a certain degree of vagueness of the term, however I decided to use it even for description of the Czech prison system to maintain the text fluency. The term prison guard in Czech prison system refers to members of the Prison Service of the Czech Republic.

⁴The context of American and Czech prison system is significantly different in the way of imprisonment, the number of inmates, prison privatization, etc. Despite this, it is possible to compare prisons at an institutional level and from the perspective of mutual social interactions

prison guards' sport activities in relation to their job. Research methodology involves a qualitative ethnographic method based on interviews with selected actors of prison world and observation inside a prison. In the first part of the paper I introduce the concept of the guard's world and possible applications of this concept to the contemporary Czech prison system. In the second part I turn attention to the importance of sport for a group of prison guards within their job and its impact on the current form of everyday experience of the guard's world in the context of the Czech Republic.

2. RESEARCH METHODS

The presented data are derived from an empirical study based on ethnographic research that focus on a prison guards population working in Czech prisons of type C in the Czech Republic. This type of correctional facility is the second strictest in terms of the internal rules of prisons (the Czech prison system currently distinguishes four levels of prisons: A type prison – minimum security, B type prison – medium security, C type prison – high security, D type prison – maximum security), so it can be defined as a prison that satisfies the conditions of the ideal-type total institution. Currently there has been also the largest proportion of inmates from all types of Czech prisons housed in security prisons.⁵ Selecting the certain type of prison also had a pragmatic reason, because I managed to gain access to the interior of selected prisons and I knew key informants who helped me get to this inaccessible place.

The data were collected in two phases. The first phase took place in 2012 involving 17 in-depth unstructured interviews with prison guards working in four different security prisons in the Czech Republic.⁶ To get participants for my research I used the snowball sampling method (Hendl 2005), when I tried to get contacts to prison guards from my first respondents that I had found on my own social networks. I chose this method because of difficult access to the prison guards' population, which is only enhanced by the difficult access to the inner area of prisons (it has been prohibited for most studies due to the internal security of prison). I am aware of the limits of the snowball sampling method especially in terms of reducing the heterogeneity of the research sample, but I tried to compensate this deficiency by the diversity of respondents from age (21–47 years), seniority (2–16 years) and especially their place of employment (they have worked in four different prisons) perspectives. For these reasons I consider my research sample heterogeneous.

among actors participating in the daily practice of prison. This type of comparison is the subject of the paper.

⁵The Prison Service of the Czech Republic: <http://vscr.cz/generalni-reditelstvi-19/informacni-servis/rychla-fakta>, 9th of April, 2015.

⁶The interviews took place mostly in an informal environment (cafés, etc.). It always depended on the respondents where they wanted to be interviewed. In a few cases, the respondents wished to be interviewed in their own apartments. Interviews were informal due to the environment and the fact that most of the respondents were contacted through my own social networks (my friends). The average length was approximately one hour. The structure of the interviews resulted from the context and the situation, but I always tried to touch the main areas of research that I had prepared.

The second phase of data collection took place in 2014. 17 original interviews with prison guards were supplemented with additional 14, where I again used the snowball sampling method to contact respondents (I used contacts from the previous research phase). The interviewed guards have worked in the same prisons as those interviewed in the previous phase, but they were not the same ones. In addition, in this case, I tried to maintain the heterogeneity of the research sample both from the age (21–48 years), and from the seniority (3–18 years) perspectives. In this part of the research, I also managed to get permission to access to the interior of the two selected type C prisons (out of 4 prisons where interviews were conducted), where I performed a total of 70 hours of observation.

In the context of the research it is important to note that the data obtained from the interviews show the perspective of prison guards themselves on the prison environment. This is not a generalized description, but presenting the point of view of one specific group of participants in the certain social world. It can be assumed that other actors (the inmates or prison management) could have a different opinion on the issue. The objective of this paper is to present the prison guards' perspective to a specific type of relationships they have with their colleagues within the prison world and to assess the importance of sport for them in relation to their employment.

3. PRISON AS A SOCIAL (TOTAL) INSTITUTION

Theoretically it is possible to view the prison environment in several ways starting through bureaucratic lens, through militaristic lens or from the sociological perspective, which is represented mainly by dramaturgical approach of Ervin Goffman and his concept of total institution. All of these perspectives are relevant and in certain aspects of prison life can be used to describe not only general contextual conditions, but also to analyze social interactions within the world behind bars. The bureaucratic approach sees prison as a formal institution having characteristics of a bureaucratic apparatus such as strict hierarchy, clearly defined scope and responsibility for individual acts, division of labor, mobilization and coordination of its members. In addition to the bureaucratic nature of detention facilities we must also take into account the militarization of this environment. Historically, the development of prison system is closely related to the military component, because in the past there was no prison service, as we know it today. The military guarded the prison and inmates. Military principles most often refer to the rules of behavior of individual actors, as the inmates and guards are required to follow strict rules, absolute discipline and obedience to an order (Mařádek 2003, 133–137).

My research is primarily based on the sociological perspective, which is represented by the thoughts of the Canadian sociologist Erving Goffman, especially his concepts of dramaturgical approach and total institution. His work *Asylums* (1961) describes prisons, in addition to monasteries, barracks, homes for the mentally ill, or for disabled individuals, as types of total institution. This concept helped me with theoretical description of contextual conditions that affect the operation of the entire institution. Strict separation of this world's actors from the rest of society is characteristic of it. The prison environment is characterized by a clear definition of

space that is being inhabited by certain individuals at a certain moment, which is symbolized by many obstacles, such as bars, locks, barbed wire, etc. Limitation of physical space is then reflected in social interactions taking place within it. Based on general conditions and system of rules two main groups of actors are being profiled here, which are the convicted and prison guards (generally the group of inmates and staff). A daily interaction among them is structured and determined by the system of normative rules (Goffman 1961, 3–7).

To understand these relationships among guards and inmates I used the Goffman's concept of dramaturgical approach. It is based on the metaphor of social interaction and theatrical performance. Goffman works with several key concepts that describe the various aspects of actions among individuals. It involves *impression management* (for description of creating an impression, which an individual gives or tries to give to his environment), two kinds of actors, who are performers (those who show off their performances), and viewers (those who watch the performances) and many others. Therefore, each participant of prison theatrical performance must play his/her role, which is determined by the social context and consequently affects a form of interaction among certain individuals. This interaction may take place at the level of individuals, when only certain individuals interact, but it may also take place at the group level. To describe a group interaction Goffman uses the term team. A team is understood as a group of individuals who seek to achieve a common goal (Goffman 1999, 83). In the prison world these teams are especially a group of inmates and a group of guards. A common goal of guards is determined by organizational rules of the entire institution (to maintain order in the inner area of the prison and to ensure security).

In my paper I focus on a group (or a team, if we use Goffman's terminology) of prison guards who in the course of their employment are exposed to three main types of actors: inmates, colleagues and prison management. The kinds of relationships I am primarily interested in are the mutual relationships among guards. By creating of two main groups, which are in contradictory position (guards and inmates), two prison subcultures are being created as well – inmates' subculture and prison guards' subculture.⁷ This leads to the creation of some guard's world (The Guard's World), which is described by Jacobs and Retsky (1975) in their ethnographic study "Prison Guard" from 1975.

4. THE GUARD'S WORLD IN THE USA IN 1975

The situation of prison guards in terms of job description is that they have to guard a group of inmates, who are being held within a defined and enclosed place, and who, in most cases, consider the prison rules and restrictions unjustified, they do not want to stay in the territory and there is a potential risk of their escape. Therefore, guards' duty is to prevent them from escaping and to maintain order and security in areas of the prison facility. In addition to these organizational tasks the environment of total institution produces also minor requirements for guards

⁷Prison subculture can be defined as a social group of actors inhabiting a certain social space of the prison, where there are specific norms, values and behavior patterns created by the subculture (Nedbálková 2006).

that in particular relate to dealing with people – supervising inmates in their cells, at work, during leisure activities, etc. Therefore, in order to do their assignments, prison guards have to work together and create a compact unit that can effectively perform tasks according to prescribed rules (Jacobs and Retsky 1975, 8).

The guards' subculture is characterized by several common features, which create a sense of solidarity and cohesion within their group. The main and most important aspect of the prison guard's job is his "lockdown" inside the prison and exclusion (for specific working hours) from the surrounding society. Since the prison is a totally closed environment, even guards are forced to remain only in defined and designated space. The space they share with their colleagues and a group of inmates. Some mystery of the prison world has been transmitted to guards themselves, as their job is rather mysterious for the majority. This opens up space for the emergence of various stereotypes that describe prison guards as violent individuals who do not perform their job properly, and who physically abuse the inmates. However, this is contrary to what guards really experience. In most cases, the guards are exposed to the fear of possible physical assault by inmates (this risk becomes an everyday reality). They often become targets of intimidation, provocation and life-threatening "promises" to their loved ones. It logically results in weakening of relationships between guards and inmates that are based on the principle of formalized interaction. Neither closer ties, nor signs of friendship come into consideration. Thus, guards more incline towards formalized organizational goals and act within the prescribed prison rules. All these above-mentioned characteristics of guard's job strengthen the internal togetherness of the group, create strong cohesion and help build mutual trust and unity among guards within their subculture. The way of accommodation of American prison guards in 1975 helped the situation as well, since there was often a large dormitory set up within the prison grounds (it could be compared to a college dorm or army barracks), where guards lived together (Jacobs and Retsky 1975, 22–26) (this type of accommodation of guards is not characteristic of today's Czech environment).

Is it, however, possible to transfer this concept describing the guards' subculture, the American prison guard's world in 1975, to the context of the current Czech Republic and to apply it in the research of Czech prison system? The answer to this question is not clear, we cannot say yes or no. It is necessary to analyze particular salient aspects of the concept of the guard's world and assess whether they have their analytical justification in the current Czech context. The collected data show that the situation in the Czech Republic is, in certain aspects, the same as it was in Jacobs' and Retsky' research, but in other aspects it is different. In the next part I will outline what aspects of the situation are the same, what is different and why it is possibly different.

5. THE GUARD'S WORLD IN THE CONTEMPORARY CZECH REPUBLIC

In terms of organizational objectives of prison and general characteristics of a prison guard job is evident that the present Czech guards experience very similar conditions to those reflected in the Jacobs' and Retsky's research in 1975. What has changed significantly, however, is the internal cohesion of the guard's world

and the form of their mutual relationships. Currently, the aspects such as trust, respect, etc. have been disappearing from the prison guards' subculture.

Czech guards, just as their counterparts in the USA in 1975, now experience a feeling of stigmatization of their job by the majority (according to the respondents, most guards when interacting in society rather keep their jobs secret and strong distance from the prison guard job is apparent in this population), they are employed in the environment that is typical with special working conditions such as specific working hours in shifts, isolation from outside society for a period of employment, constant fear and uncertainty of assaults by inmates and that leads to a deepening of social distance between inmates and guards and subsequent inclination of guards towards the organizational goals of the detention facility (as you'll see below, following the organizational goals is a key factor in maintaining stability in the group of prison guards). From the perspective of external characteristics of the guard's world, the situation does not differ much. Considerable differences occur in the cohesion of internal relationships among guards and in overall stability of the guard's world. In the case of the American guards their subculture was characterized by close ties and relationships, which included trust and mutual respect. According to the respondents, precisely these aspects, however, are beginning to transform and disappear in the contemporary Czech prison system.

As research focused on the conceptualization of the role of prison guards in Czech prisons conducted by Lukáš Dirga and Jaroslava Hasmanová Marhánková shows, it is evident that the guard's world is also disturbed by an important factor in terms of loss of power, a certain blurring of power boundaries within the Czech prison system. Guards describe their position as very problematic when they are losing their power position, which may lead to an increasing distance both from the ideal of prison system in the form of rehabilitation of inmates, and from their own work (guards see their contributions to the rehabilitation of inmates in the current conditions of the Czech prison system as zero). Responds of guards refer to the frustration over the loss of clearly defined power boundaries (especially towards the population of inmates) and to increasing uncertainty arising from unclear rules (Dirga and Hasmanová Marhánková 2014).

When describing an ideal state of relationships among colleagues at a workplace, in the case of prison environment, guards used the analogy of a sport team, where the principles such as trust, respect, the ability to rely on each other, etc. are above all. Precisely these features of social interaction are critical for the job of prison guard. From their perspective, in the environment that is typical of constant threat of violence, the cooperation with other members of the prison service is necessary and close ties with others give a prison guard security and a certain amount of peace. Precisely the above principles of sport team cooperation, however, are beginning to largely disappear. Therefore, if there is no trust at a level at which it should be, even the internal cohesion of the guard's world weakens, which consequently affects both their work, and the mutual relationships. What has to be done to change the situation?

6. WHAT IS AND WHAT IS NOT THE CURRENT CZECH GUARD'S WORLD FROM THE PERSPECTIVE OF ITS PARTICIPANTS

One of the most important phenomena of the contemporary Czech prison system, which contributed to the loss of trust among guards, is the occurrence of prohibited items in the inner areas of prison. In recent years, illegal objects such as mobile phones, drugs, alcohol, etc. have been increasingly confiscated from inmates. So here comes the logical question: How these items got to those cells? Someone had to bring them in. It cast suspicion on guards so they begin to suspect each other, which results in a weakening of mutual ties. Men Bořek and Šimon⁸ give an illustrative testimony concerning this phenomenon, they describe it as follows:

Mr. Bořek: *“You know, for example, there is a guy on your shift, but you cannot prove it to him. You know he is dealing with them [the inmates – author’s note]. You know they got him hooked. They can be drunk and you know this bastard brought it to them. How can you expect some backup from a guy like that? Like I said, the times when we really worked as a team are like 10 years gone.”*

Mr. Šimon: *“You are actually in the same boat with'em [with fellow guards – author’s note] and have to pull together against the others. On the other hand, things happen and you basically suspect and judge your colleagues for what they do. Somehow mobile phones are getting there, somehow drugs are getting there. Someone has to bringin' it in, cuz it does not get there itself. So it must be someone. Either checks are not doing properly, or someone has to be bringing it in. I'm more of the opinion that someone was paid for bringing it in.”*

Regardless of the way the aforementioned illegal objects get to prison, whether intentionally or unintentionally, it leads guards to the suspicion that their colleagues do not perform their work as they should. It results in a disintegration of coherent guard's world into a system of atomized groups that have fairly good relationships within themselves, but they do not communicate with each other much. Seeing the guard's world as a fragmented system of individual social groups led me to the question of the factor that separates the groups. What is it that holds the individual groups together, but also separates them from the others?

The in-depth analysis of respondents' statements indicates that the guards' subculture is divided into groups of younger and older generation (differentiated based on age and seniority). The most frequently mentioned factor that creates the feeling of solidarity among the older generation is the experience of military service. Representatives of this group perceive it that they are the bearers of good values and order, which are necessary in the prison guard job (values and order were instilled by military service). According to their statements, it is these values and order the younger generation is missing. What separates the guards is the experience with a military environment. This is also associated with a negative view of the older generation on the current recruitment procedure of new members of

⁸In order to maintain anonymity of the respondents I mention pseudonyms created for analytical purposes of the research.

the prison service. Due to a shortage of staff in the service the admission criteria are becoming permeable and young people, who are not sufficiently mature and experienced, are being recruited for the prison guard job.⁹ Immaturity and inexperience cause that they are quite easily manipulated by the inmates. They can get into such extreme situation, where they are no longer able to cope with the pressure of the environment and manipulation by the inmates and end up bringing them the abovementioned illegal items. This risk was the most frequent topic of the older generation guards speaking on how new members are being recruited in the contemporary Czech prison system. Mr. Břetislav talks about the recruitment as follows:

“He [prison guard job applicant – author’s note] can do some pushups, some squats, run a few laps, it means that he passes the physicals [physical tests required for admission to prison guard job – author’s note]. Then, I think there is another test, it is psychological test. He passes psychological tests and is accepted. Then they put this inexperienced young rookie among those inmates. He, of course, starts on those towers and so on, but there is a shortage of stuff so after a while he will end up among them anyway. And there are guys, for example, who are doin’ their time for fraud, Section 250, and they might deceive the whole village. So with this rookie, it takes two shifts and they have him in palm of their hands, and then it is no wonder that the guy is under so much pressure that he starts bringing’em phones, drugs and stuff. He doesn’t know the way out.”

Another social trend that contributes to the loss of trust among prison guards is an increasing uncertainty that affects mainly the labor market. Today, at a time of high unemployment, everyone fears about the stability of his/her job and almost nobody is sure if he/she does not lose the job. The increasing job insecurity and fear of losing the job is also apparent in the testimony of Mr. Miloš:

“I think that now it’s gettin’ worse [relationships among guards – author’s note], but again, the possible reason can be that everyone is worried about his job. It is simply a different time, everyone fears he may lose his chair.”

It is associated with the development of so-called risk society analyzed by the German sociologist Ulrich Beck. It is characterized by uncontrollable risk affecting many spheres of social life, particularly the labor market (Beck 2004). Prison guard job is no exception. The greater the pressure on a particular position, the more worried an individual is that he might lose the job. Metaphorically, this could be described as a transition from a situation where everybody pulled together resulting in the struggle of all against all. Everyone is worried about his/her job, no one is sure, everyone tries to keep his/her job and consequently no one does

⁹At this point it is worth mentioning that the findings and interpretations show only the perspective of one social group (prison guards), and thus it cannot be generalized to the entire prison environment. My objective is not to raise any absolute statements that could be applied to all prison guards without exception. Even among guards we can find individuals who would have a different opinion on the issue than the one presented by the participants in my research.

trust anyone. This is also a significant factor that helps to undermine relationships among guards and leads to a strategy of self-assertion at the expense of certain altruism within the group of prison guards. Such development can be viewed as a particular manifestation of the individualization of society process, which intensifies in contemporary society and affects more and more areas of an individual's life (especially the labor market). At the core of the individualization process is an individual who must be able to rely only on himself, to take care of his life, which takes its toll in the form of his separation from traditional groups, in which he was strongly anchored (such as social class, family, neighborly relations, etc.) (Beck and Beck-Gernsheim 2002) – one of those groups affected by individualization tendencies can be also the guard's world. Therefore, current individualization pressures or individualized forms of cohabitation substantially affect the cohesion of social groups, and it shows that even the guard's world is no exception.

So what is the bond that holds the guard's world together? It seems that in the current prison system in the Czech Republic it is not the power of mutual relationships among guards, but rather external organizational goals. The guards have a clear task that must be fulfilled and for this reason their cooperation is necessary. An effective cooperation requires communication at a formal level, exchange of information, compliance of rules and established order. Guards are forced to obey given orders and to manage to direct their behavior towards others according to the prescribed order. Goffman's team and his team impression management (Goffman 1999) are strong when interacting on "stage" towards other actors (inmates), but "behind the scenes" its cohesion is not ideal. Are there still any means how to minimize the negative aspects of employment in prison environment and possibly strengthen the inner cohesion of the guard's world? In this context, I decided to focus on the theme of sport. By society sport is viewed as a positive factor being beneficial in physical and mental health of individuals. Its positive effect on strengthening the social relationships among individuals within a group has been also emphasized (Sekot 2008). Thus, what is the importance of sport for the guard's world?

7. "PRESSURE VALVE" AND A SOURCE OF GROUP COHESION: THE IMPORTANCE OF SPORT FOR THE CZECH PRISON GUARDS

What role sport can have in prison environment?¹⁰ This question, unfortunately, is quite often being ignored, and if we already have some research on sport in prison, they are mostly focused on the inmates' population. But what can we say about the importance of sport for prison guards? The research shows that sport has largely positive effect for the guard's world. I describe it in the next part.

Prison environment has negative impacts on its participants regardless of whether they are inmates or guards, and sport is assumed to have a relatively strong potential for overcoming the difficulties associated with time spent in the prison environment. In the inmates' population there we can see a positive significance of sport especially on the psychological level, as their regular physical sport

¹⁰In most interviews, the respondents emphasized the team sports, so their use of the term sport referred to the collective sport activities.

activity serves as a mean to relieve accumulated stress and to cope with other specific social difficulties associated to the prison environment, such as isolation, etc. (Digennaro 2010). Thus, we can understand sport as an element protecting the physical and mental health of persons within the prison environment (Lewis and Meek 2013).

It is no doubt that also in the guards' population there is constant accumulation of stress arising from their employment (Dirga and Hasmanová Marhánková 2014), and guards have to find a way to cope with it. We can say that psychological stress is one of the biggest negatives associated with prison guard job (Jacobs and Retsky 1975) and therefore it is potentially highly problematic issue when considering an impact of prison environment on guards. At this point, sport is the most beneficial for guards, in their words, one of the key ways to reduce stress and the impact of prison environment they feel. Mr. Štěpán describes the importance of sport for guards as follows.

“I think it [sport – author’s note] is very important, because any method of relaxation is very important for us not to be more mentally scarred than we already are. If there is more and more pressure, it will start accumulating and if you do not find how to release it, it will end badly, soon. You cannot control those emotions.”

Mr. Štěpán put an emphasis especially on the importance of sport as a kind of "pressure valve", through which guards can relax and eliminate stress (alleviate mental pressure) accumulated from everyday practice in prison. Sport as the main method of relaxation ran like a red thread through the vast majority of respondents' statements. Mr. Luděk described the effects of sport in a similar way.

“It is a form of relaxation, resting, you can reduce stress and recharge your batteries. Without it, you could not do the job more than a year. You might be bringing the stress at home and would be constantly thinking about it. It doesn't work like that. You need to find some activity where you do not think about the job and for me it is mainly the sport. I play soccer and that is my best way of relaxation. I mean mentally.”

In order to relax guards seek mostly sport activities held outside the prison, where they primarily meet individuals who have nothing to do with a prison environment, and try to get into an environment that is not “infected” with any aspect of prison system. That means they try to think about things that are not associated with their job and to meet people they do not share any prison experience with. This effort is documented in the following statement of Mr. Patrik.

“Mainly it is a way of relaxation [sport activity outside the prison – author’s note]. You can get out of there, away from those people. Get away from that staff and you can talk with someone else, with someone you actually cannot even talk about it. You can talk about other things, about the sport, so it is a great way of relaxation for me.”

In addition to the possibility of releasing psychological stress outside the prison, sport plays another significant role for the guard's world, the role of an element

that creates a platform for meetings with colleagues (sport within the prison). To maintain a certain degree of cohesion in a social group, sport proved to be significant in prison environment, for example in Robben Island prison in South Africa, where Anthony Suze built a football association and sport here became a source of group identity, an aspect that united a group of inmates in the fight against the difficulties of prison environment (Suze 2010, 39–40; Korr 2010, 33). Thus, in this case, sport has become the main bond of a group in prison environment. Sport can become a factor of individual identity (constructed in association with sport performance), as well as group identity, where there is, in certain respects, socialization of an individual into a group through sport (Sekot 2008).

Based on the findings, sport appears to be important even in the Czech prison guards' perspective. In this regard, it works in two ways, first, it becomes a source of group cohesion, but then it also has a competitive potential that, on the contrary, separates certain groups.

In the first case sport serves as a source of cohesion within individual groups of guards, which are relatively isolated from each other based on belonging to a certain shift. Jacobs and Retsky described that one of the main characteristics of prison guard job is working hours in shifts (Jacobs and Retsky 1975), which is identical with the current Czech prison environment and that belonging to a certain shift cause the separation among different groups of guards. Thus, the guard's world disintegrates into a system of groups formed based on belonging to a shift. These particular shifts regularly organize sport competitions against each other within prison (most frequently mentioned sport was soccer), one of the most popular is the Christmas tournament, where teams of guards compete against each other, the teams are formed by the belonging to a certain shift, as Mr. Zdeněk describes in his statement: *"It is usually by shifts. Every shift builds its team."* During this tournament there is a quite strong rivalry among the teams (or shifts) and we can see how sport can work in the guard's world in two ways at a time. First, it helps to strengthen the cohesion within the team (shift), but then it also contributes to the mutual rivalry among the teams. In most cases, this rivalry is in a friendly spirit, but sometimes happens that strong hostility is expressed during a sport competition. Gentlemen Tomáš and Michal describe sport competitions of guards inside the prison as follows.

Mr. Tomáš: *"When it comes to those shifts, it's more like 'we're better than you', so they are more like rivals there and it is all about rivalry. Guys from one shift stick together and try to beat the other shift, to show that they are better than them."*

Mr. Michal: *"It helps strengthen the team. It's a lot about the team, but on the other hand, you want to beat the others, right. So you don't have such relationships with them. Certainly I do not think it would be in any hostile spirit. Sometimes it can happen that guys are at each other's throats, as the saying goes, but when the tournament is over, everything is back in the old routine and nobody is usually mad at anyone."*

In addition to this level of guards' sport competition in one prison, there is another one, which includes sport matches of guards among prisons, or at the international level. A common practice in the Czech context is organizing of tournaments involving representative teams of particular prisons, which compete against each other in various sport disciplines. At this level, the importance of sport is similar to the previous case. The sport activity shows signs of rivalry, but it is so, in the words of guards, in the friendly spirit and there is more seen the importance of sport as a platform for meetings. An excerpt from an interview with Mr. František provides an illustrative testimony on this dimension of guards' sport competitions.

“When there is a match between prisons, it is more like an encounter of old friends who were together in Stráž [Stráž pod Ralskem is a town where the initial training of all future members of the Prison Service of the Czech Republic takes place. After the training, they are placed in individual prisons to perform their jobs – author’s note], at that school, they attended a training together and haven’t seen each other for a long time, so there they may encounter. It is more of a friendship.”

The third dimension of guards' sport competitions are international tournaments involving representative teams of each country. These tournaments are about gaining prestige and networking with foreign colleagues and the importance of sport is again more evident in terms of strengthening the relationships and creating the group cohesion than in terms of hostile rivalry, although the rivalry aspect is still present, as explained by Mr. Filip.

“Prison service [The Prison Service of the Czech Republic – author’s note] normally goes to international tournaments. If you’re good, they pull you out of there and put you in the national team. The Prison Service has won an international tournament the last two years. It’s just such a release. You represent the prison you work in and you try your best, you represent, you want to be the best. The same goes for the tournament in the prison. There you represent your shift and want to prove something, but it is not about any hostility, it is more about gaining recognition and meeting new people.”

Also here sport plays a positive role in strengthening the team and the internal cohesion of the guard's world, which can through sport extend not only from one prison to another within the Czech Republic, but it can also provide a space for making connections and social networking among guards at the international level.

8. CONCLUSION

As seen above, the guard's world in the context of the contemporary Czech prison system is different from the one in the USA in 1975, especially in terms of disruption of internal cohesion of the social group, loss of trust among its members and low level of identification with their own job (with an ideology of Czech prison system in general). Furthermore, the guard's world has transformed into an atomized

system of smaller groups as a result of the pressure of individualization tendencies associated with uncertainty in the labor market. What is the role of sport in this constellation of social interactions within the guards' subculture?

Overall, we can assess the contribution of sport to the guard's world as positive, both on an individual level, where it plays a key role as a very important tool for relieving and releasing of accumulated stress associated with the prison guard job, and also it has a positive effect on establishing cohesion within the guard's world. The guard's world, as is clear from the above statements, disintegrates into an atomized system of smaller groups, which are separated from each other on the basis of seniority and belongings to individual shifts, and sport, in this case, may contribute to greater social distance among groups, but it is evident that sport is not the primary factor that would divide the guard's world, but rather it binds it to a greater extent. Thus, in addition to external pressure in the form of written rules and organizational objectives (see above) sport rather contributes to the formation of social cohesion of the guard's world than it would significantly distort it. But it also appears that even sport doesn't have such strength so far to overcome the effect of all the above mentioned negative aspects (illegal items in prison, mutual suspicion of illegal dealing with inmates, individualization pressures and uncertainty about the (un)stability of employment), that disturb the cohesion of the guard's world.

Limitations of this study include the selection of participants using the snowball sampling method and research reduction only to C type prisons (due to the practical implementation of the study). I tried to compensate these methodological limitations by the maintaining of sample heterogeneity, and I believe I managed to maintain the necessary level of data file diversity (especially with regard to the variability of the respondents in terms of age, seniority and prisons they work in throughout the Czech Republic).

In my opinion, the issue of sport in the prison environment (not only in the guards' population) represents the original and in the Czech context yet unused source of information about the importance of sport for actors who are in this specific environment every day. It certainly would be interesting to compare the importance of sport in different types of prisons not only from the prison guards' perspective, but also through the lens of other groups of participants of the world behind the walls with barbed wire. Thus, it opens the space for a new direction of research in the context of the Czech social science research.

REFERENCES

LITERATURE

- ALFROD, Fred (2000): What would it matter if everything Foucault said about prison were wrong? Discipline and Punish after twenty years. *Theory and Society*, Vol. 29, pp. 125–146.
- BECK, Ulrich (2004): *Riziková společnost: na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství.

- BECK, Ulrich and BECK-GERNSHEIM, Elisabeth (2002): *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*. London: SAGE Publications.
- DELEUZE, Gilles (1992): Postscript on the Societies of Control. *October*, Vol. 59, pp. 3–7.
- DIGENNARO, Simone (2010): Playing in the jail: sport as psychosocial tool for inmates. *International Review on Sport and Violence* 2/2010, pp. 4–24.
- DIRGA, Lukáš and HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ, Jaroslava (2014): Nejasné vztahy moci: vězení očima českých dozorců. *Sociologický časopis*, Vol. 50, No. 1, pp. 83–105.
- DRAKE, Deborah H. (2012): *Prisons, Punishment and the Pursuit of Security*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- FOUCAULT, Michel (2000): *Dohlížet a trestat: kniha o zrodu vězení*. Prague: Nakladatelství Dauphin.
- GARLAND, David (2001): *The Culture of Control*. Oxford: University Press.
- GOFFMAN, Erving (1961): *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Doubleday Anchor.
- GOFFMAN, Erving (1999): *Všichni hrajeme divadlo: Sebe prezentace v každodenním životě*. Prague: Nakladatelství Studia Ypsilon.
- HENDL, Jan. (2005): *Kvalitativní výzkum*. Prague: Portál.
- JACOBS, James B. and RETSKY, Harold G. (1975): Prison Guard. *Journal of Contemporary Ethnography*, Vol. 4, No. 1, pp. 8–29.
- JONES, Richard S. and SCHMIDT, Thomas J. (2000): *Doing Time: Prison Experience and Identity Among First-Time Inmates*. Stamford: Emerald Group Publishing Limited.
- KORR, Chuck (2010): Tony Suze's reflections on the importance of sport in the struggle to end Apartheid. *Sport in Society: Culture, Commerce, Media, Politics*, Vol. 13, No. 1, pp. 32–35.
- LEWIS, Gwen and MEEK, Rosie (2013): The Benefits of Sport and Physical Education for Young Men in Prison: An Exploration of Policy and Practice in England and Wales. *Prison Service Journal*, Vol. 209, pp. 3–11.
- LOMBARDO, Lucien X. (1989): *Guards Imprisoned – Correctional Officers at Work*. Cincinnati: Anderson Publishing Co.
- MAŘÁDEK, Vladimír (2003): *Výkladový slovník penologie*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě.
- NEDBÁLKOVÁ, Kateřina (2003): Má vězení střední rod? aneb Maskulinita a femininita ve vězeňských subkulturách. *Sociologický časopis*, Vol. 39, No. 2, pp. 469–486.
- NEDBÁLKOVÁ, Kateřina (2006): *Spoutaná Rozkoš: (re)produkce genderu a sexuality v ženské věznici*. Prague: Sociologické nakladatelství.
- OWEN, Tim (2007): Culture of Crime Control: Through a Post-Foucauldian Lens. *Internet Journal of Criminology* (<http://www.internetjournalofcriminology.com/Owen%20%20Culture%20of%20Crime%20Control.pdf>, 19. 9. 2014).
- SEKOT, Aleš (2008): *Sociologické problémy sportu*. Prague: Grada.
- SCHMIDT, Thomas J. and JONES, Richard S. (1991): Suspended identity: Identity transformation in the maximum security prison. *Symbolic Interaction*, Vol. 14, No. 4, pp. 415–432.
- SUZE, Anthony (2010): The untold story of Robben Island: sports and the Anti-apartheid movement. *Sport in Society: Culture, Commerce, Media, Politics*, Vol. 13, No. 1, pp. 36–42.

ZIMBARDO, Philip (2005): *Moc a zlo: sociálně psychologický pohled na svět*. Prague: Moraviapress.

ZIMBARDO, Philip (2007): *The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil*. New York: Random House.

ONLINE SOURCES

The Prison Service of the Czech Republic: <http://vscr.cz/generalni-reditelstvi-19/informacni-servis/rychla-fakta>, 9th of April, 2015.

RESUMÉ

Cílem předkládané studie je komparace tzv. dozorcovského světa (Guard's world) v USA roku 1975 se situací v populaci vězeňských dozorců v současném českém vězeňství. Navzdory velké společenské významnosti (zejména vzhledem k dlouhodobě vysoké míře naplněnosti českých věznic) je vězeňský svět jednou z nejvíce poddimenzovaných oblastí sociálněvědního výzkumu v českém kontextu. Já se pokusím touto studií přispět k rozšíření vědění v oblasti vězeňství, přičemž je však důležité zmínit, že se ve svém výzkumu zaměřuji pouze na jednu skupinu aktérů vězeňského světa, kterou tvoří vězeňští dozorcí. Data prezentovaná v této studii vychází z vlastního empirického výzkumu provedeného v českých věznicích typu C. Metodologie výzkumu je založena na etnografické metodě a datový soubor tvoří 31 kvalitativních rozhovorů s dozorcí pracujícími ve čtyřech různých věznicích typu C v České republice a přibližně 70 hodin pozorování ve vnitřních prostorách věznic. Nejvíce problematickou částí výzkumu bylo kontaktování potenciálních respondentů vzhledem k obtížné zastizitelnosti populace dozorců. Z tohoto důvodu byla aplikována metoda sněhové koule. První klíčové gatekeepery jsem našel ve vlastních sociálních sítích.

Z výpovědí respondentů vyplývá určitá nekonzistence mezi světem dozorců v USA roku 1975 a v současném českém kontextu. Český svět dozorců je mnohem více atomizovaný a zasazený vzájemnou nedůvěrou jeho členů. Oproti americkému světu dozorců vykazuje ten český chybějící aspekty důvěry, respektu a motivace pro kooperaci mezi dozorcí. Společným jmenovatelem obou kontextů je akumulovaný stres získaný během výkonu zaměstnání dozorce v prostředí věznice. V tomto ohledu se ukazuje jako významný sport, který slouží dozorcům primárně jako nástroj uvolnění nahromaděného stresu („tlakový ventil“) a případný zdroj skupinové koheze. Sportovní aktivity mají pro dozorce ve vztahu k jejich zaměstnání velmi podstatný význam, který je možné rozdělit do dvou základních dimenzí. Tou první je sport mimo věznici, který slouží jako nástroj pro uvolnění stresu. Cílem je setkávat se s lidmi v mimovězeňského prostředí a nemyslet při sportovní aktivitě na zaměstnání. Druhou dimenzi tvoří sportovní aktivity v rámci věznice, které mají pro český svět dozorců význam zejména jako zdroj narušené skupinové koheze.

STRUKTURÁLNÍ ANALÝZA „PRVNÍ VĚTVĚ“ MABINOGIONU PODLE CLAUDA LÉVI-STRAUSSE

*Kristýna Šebianová**

Abstract: *This study attempts to apply the method of structural analysis to a Welsh myth taken from the Mabinogi book. This myth, the so-called “First Branch of Mabinogi”, refers to the relationship between the world of people and the Otherworld. The method of structural analysis, created by French ethnologist Claude Lévi-Strauss, attempts to identify an original and natural way of thinking for humans, i.e. that the goal of mythology is to analyse the universal structures of the human mind. Similarly to the structure of a language (or human thinking), the structure of the myth is based on an existence of common relationships. These can be called “binary oppositions”. We can interpret this statement through the philosophical teaching that good cannot exist without evil, beauty without ugliness etc. Levi-Strauss’ work is monumental, but often relatively difficult to understand. He was occupied with the mythological systems of ancient Greece, but he concentrated especially on the myths of American Indians. This article analyses a European myth that was originally written by monks in the Middle-Ages. How will the structural analysis look if we then use it in practice? What sort of problems would we face?*

Key words: *structural analysis, myths, Mabinogi, Lévi-Strauss, binary opposition.*

*Mgr. Kristýna Šebianová, Katedra antropologie, Fakulta filozofická ZČU, sebianovakristyna@seznam.cz.

1. ÚVOD

V uplynulých desetiletích prošla srovnávací religionistika a s ní související interpretace mýtů a dalších symbolických a rituálních aktivit domorodých etnik mimořádně dynamickým rozvojem. Prosadily se například přístupy čerpající z nejnovějších výsledků kognitivních věd, etologie, sociobiologie, evoluční psychologie, jazykovědy, sémiotiky a dalších disciplín, které do značné míry zastínily tradiční „naturalisticko-esencialistické“, fenomenologické a sociologické koncepty. Jedním z iniciátorů výše zmíněných změn byl bezpochyby legendární francouzský badatel Claude Lévi-Strauss, jehož strukturální analýza byla nicméně přibližně od sedmdesátých let minulého století postupně marginalizována a občas dokonce označována za anachronismus. Jedním z cílů této studie je pokusit se ukázat, do jaké míry je možné strukturalismus Clauda Lévi-Strausse použít i dnes při interpretaci mytologické látky, a to pocházející z kulturních okruhů, kterými se sám Lévi-Strauss nezabýval.

V prvé řadě by bylo vhodné poznamenat, že tato práce nemá přehledový charakter. Důraz je kladen spíše na rozbor vybraného mýtu. Nebude tudíž poskytovat ucelený výklad o strukturalismu, strukturální lingvistice či díle Lévi-Strausse a jeho interpretacích. Jako autory, kteří se těmito a podobnými tématy zabývají ve svých studiích (z nichž některé jsou použity v tomto textu), lze pro přehled doporučit např. Dana Sperbera (1975), Bernadette Bucher(-ovou) (1985), Jeana Pierra Vernanta (1990), Edmunda Leache (1989), Jeana Piageta (1971), Philippa Descolu (1997), Patricka Greye (1978) z domácích potom např. Františka Vrhela (2008), Radka Chlupa (2009), Martina Kanovského (2001) aj. Text se nejprve ve stručnosti zaměří na pojetí mýtu podle Lévi-Strausse, a to z důvodu snazší orientace čtenáře „ne-antropologa“ v teoretickém uchopení této problematiky. Další část představuje analyzovaný mýtus. Následují oddíly věnované metodě strukturální analýzy, která vybraný příběh rozebírá pomocí výkladu binárních opozic, posléze mýtům a jejich vztahů. Na závěr je metoda strukturální analýzy krátce zhodnocena.

2. STRUKTURÁLNÍ ANALÝZA MÝTU A LÉVI-STRAUSS

Jako jeden z přístupů studia společnosti poukazuje Lévi-Strauss na analýzu mytologie. Vycházel přitom ze saussurovské lingvistiky, později poukazoval na vztah jazyka, mýtu a hudby. Strukturální analýza mýtu podle něho představuje způsob sebezpoznání lidského ducha, protože mýty odrážejí „anatomii rozumu“. Mytologie je tudíž zrcadlem do nevědomí – původu myšlení.¹ Zobrazováním jeho univerzality jsou překračovány kulturní hranice. Úkolem strukturální analýzy je proto zachycení

¹Protože se tento autor věnoval nevědomým strukturám lidského podvědomí, zastával názor, že antropologie musí studovat kulturu nikoli na bázi empirických soudů, nýbrž pomocí „nevědomých základů lidské mysli“, na základě kterých je utvářeno sociálně-kulturní chování, stejně jako jazyk. Jinými slovy – cílem podle něho není etnografický popis kultury, tak jak se nám jeví, nýbrž její vzájemná komparace a hledání souvislostí a odlišností. Antropologie by se tedy měla snažit proniknout až k povrchu těchto nevědomých struktur, objevit je a určit, jak se projevují v lidském chování a jak určují formu společensko-kulturního života (Lévi-Strauss 2007, 63-64; Vrhel 2008, 6).

původního přirozeného „divokého“ myšlení, které si v sobě přechovává každý člověk (Descola 1997, 3–5).

Teorii strukturální analýzy² ilustruje Lévi-Strauss na antické mytologii, dále potom na mytologických systémech severo a jihoamerických etnik. V tomto ohledu je pozoruhodné, že při analýze mýtu doporučuje Lévi-Strauss přihlížet také k etnografickým poznatkům daného etnika či společnosti. Autor sám zohledňuje nejen mýty, pohádky a pověsti, ale také obřady a náboženské a společenské tradice společnosti. Odmítá rozdělení kulturních elementů na „mytické a nemytické“. Tyto kategorie se navzájem prolínají a splyývají spolu. Zmíněné společenské rituály pomohou mýtus objasnit a mohou ho tak doplnit, avšak nejsou jeho reálnou součástí, spíše okolo něho vytvářejí jakési „*sémantické pole*“ (Lévi-Strauss 2006b, 16–17).

Pro zpřehlednění a shrnutí Lévi-Straussových úvah o mýtech bude text rozdělen do následujících odstavců:

a) Mýtus je podle tohoto francouzského etnologa struktura, kde jednotlivé prvky určují vztah k dalším.³ Člen či prvek sám o sobě nemá hodnotu ani logiku. Stejně jako struktura jazyka, je i vnitřní struktura mýtu budována na základě vzájemných vztahů. Mýty mají smysl, který však nemůže existovat bez kombinací vztahů mezi prvky. Izolované prvky proto tento smysl nemají (Lévi-Strauss 2006a, 185). Pohádky a mýty se vyznačují tvorbou metajazyka, díky kterému jsou správně chápány jako mytologické příběhy a nikoli jako historická vyprávění. Jako součást jazyka spadá mýtus do diskurzu, protože jej známe pomocí parole. Jeho podstata nespočívá ve formální stránce jazyka, nýbrž ve vlastním příběhu, který vypráví. Z tohoto důvodu nemůžeme srovnávat mýtus s jazykem. Mýtus je součástí řeči, ale jazyk používaný v mýtu má své specifické vlastnosti, které převyšují jazykovou úroveň. Jsou složitější než samotná struktura jazyka. Tato vyspělejší dimenze povyšuje slova na ukazatele, zobrazující děj příběhu, tvorbou systému tzv. binárních opozic⁴ (přírodní × kulturní; studený × teplý), majících svůj smysl

² Strukturální analýza byla často terčem kritiky a byl jí vyčítán přílišný formalismus; strukturalismus se ovšem s formalismem rozchází kvůli odlišným přístupům. Rozdíl tkví v tom, že strukturalismus nestaví konkrétní a abstraktní proti sobě. Struktura je totiž obsah sám, mající své logické uspořádání, které je chápáno jako samostatná vlastnost. Motivy mýtu či pohádek neexistují v izolaci, nelze je rozebrat na „molekulární úrovni“, protože je lze zaměnit za jiné – vzniknou tak jednotky menší než motivy, ovšem logická existence se jim nezapře (např. Lévi-Strauss 1970, 189–191).

³ „Straussovské“ pojetí mýtu je strukturalistické – kultura je v tomto pojetí souborem vzájemných vztahů, které se projevují v sociálním a kulturním chování, např. v příbuzenských systémech, způsobu stolování, mytologii, jazyce, totemismu ap. Tyto kulturní prvky jsou jednotlivými částmi kultury. Vztahy mezi těmito jevy jsou specifickým typem komunikace, neboť kulturní složky nejsou izolovány a samy o sobě by nedávaly smysl. Jsou vyjádřeny opozicemi, protiklady, které udávají význam svými vzájemnými vztahy, neboť lidský rozum má tendenci k myšlení v protikladech. Známým protikladem, který autor zdůrazňuje, je např. příroda × kultura. Zatímco příroda je spojována se spontaneitou a nespoutaností, kultura je definována jinak – jako svět mající svůj řád, normy, zákony. Tyto binární opozice tvoří řád lidského myšlení, kterým člověk „zkulturňuje“ svět kolem sebe. Ten je pak zhmotněn v mýtech, rituálech atp. jako produkt univerzálního nevědomí (Hanson 2008, 31).

⁴ Teorii binárních opozic přejal Lévi-Strauss od Romana Jakobsona. Jazyk je podle strukturalistické jazykovědy chápán jako soubor znaků, jejichž hodnotu neurčují vlastnosti, nýbrž vztahy mezi těmito znaky (Vrhel 2008, 7–8). Lévi-Strauss upozorňuje, že mezi kulturou a jazykem existuje vztah, který je rovněž velmi komplikovaný. Kultura má podobnou stavbu jako jazyk, představuje tudíž jakýsi „gigantický jazyk“. Tak jako jazykové fonémy, tak i tyto složky kultury získávají logický smysl pouze tehdy, jsou-li součástí systémů. Jazyk přijímá struktury komunikující s kulturou: reprezentuje kulturní celek, podobá se stavbě kultury. Tradiční antro-

pouze díky vzájemné kombinaci (Lévi-Strauss 2007, 135; srov. Kanovský 2001, 80; Dumézil 1997, 200).

b) Podle autorovy teorie jsou v mýtech každé společnosti vyjádřeny vytěsněné emoce a city. Mýty vznikají, aby pracovaly s problémy a rozpory uvnitř kultury. Tyto rozpory mohou být v podstatě jakékoli: sociální, morální, metafyzické aj. Myšlenky a imagince společnosti jsou demonstrovány eposem, ve kterém člověk ztělesňuje božské principy a vzorce chování (Dumézil 1997, 143). Mýtus v sobě podle autorovy teorie zahrnuje dvě roviny: vnější sféru sestavenou z fiktivních i reálných událostí, zasahujících do života etnika i jednotlivců. Jsou vyprávěny, jak by řekl autor, pomocí „*nekonečné řady fyzicky realizovatelných zvuků*“. Druhá vnitřní rovina je chápána psychologickou optikou, zahrnující široké spektrum kognitivních procesů a biochemických reakcí v mozku, ovlivňujících např. paměť a pozornost posluchače apod. (Lévi-Strauss 2006b, 29; srov. Kanovský 2001, 131).

c) Mýtus je dějištěm pradávných událostí, které napomohly vytvořit historickou i ahistorickou strukturu, jejíž vnitřní hodnota se vztahuje k minulosti, přítomnosti a budoucnosti. Mýtus nelze omezovat hranicemi reálného a nereálného, neboť fantazii se meze nekladou (Edelstein 2003, 404). Nabízí se proto otázka: mají mýty smysl? Lévi-Strauss nesdílí teorii, že mýty jsou zásobárnou archetypů a symbolů jako C. G. Jung. Zastává názor, že obrazy, které se v mýtu objevují, v sobě symbolicky kódují skupinu problémů, které jsou v kultuře aktuální. Smysl není obsahem mýtu, protože mýtus sám je strukturou, prostřednictvím které lze nazírat na svět (Lévi-Strauss 2006b, 24–25).

d) Mýtus je typický svou nekonečností a nevyčerpatelností. Nemá konec, jeho motivy se třišť a proměňují, některé dokonce splývají. Mytické myšlení je nekonečné a neohrazené (Lévi-Strauss 2006b, 18). Dnešní vědecké teorie se však také blíží mýtům (při veškeré úctě Léviho-Strausse k vědě a jejímu výzkumu). Člověk se dnes ztrácí v průměře fyzikálních zákonů, pomocí kterých si vysvětluje vznik života na planetě Zemi a jiné záležitosti. Nutno dodat, že laik nezná vědecký jazyk, který mu tlumočí výsledky výzkumu, a proto si sám vytváří své verze teorií, kterým víceméně nerozumí. Těchto vědeckých pravd, laických teorií je samozřejmě mnoho. Vzájemně se potvrzují, doplňují nebo si odporují, podobně jako různé verze jednoho mýtu. Mytický charakter potom mohou mít i události, kterými vědci argumentují (Lévi-Strauss 1995, 13–17).

e) V tomto ohledu je vhodné zmínit i Lévi-Straussovou úvahu, týkající se originální verze mýtu. Je zřejmé, že veškeré folklorní útvary se vyznačují vysokou mírou variability. Autor proto zmiňuje, že předchozí mytologické studie narazily na velký problém, neboť se pokoušely hledat jedinou autentickou verzi mýtu, a proto všechny tyto pokusy skončily neúspěšně. Zdůrazňuje, že strukturalistická metoda se oprostila od těchto metodologických nedostatků, protože pro definici mýtu je zapotřebí hledět na všechny jeho verze. „Jedna správná“ přitom neexistuje, při strukturální analýze je zapotřebí brát na vědomí všechny jeho podoby. Je patrné, že určité prvky v některých verzích chybí. Avšak tyto detaily nenarušují struk-

pologii proto Lévi-Strauss kritizoval pro svoji povrchnost: místo, aby se zabývala vzájemnými vztahy mezi termíny, omezuje se na pouhé využití vytvářené terminologie (Lévi-Strauss 2006a, 81; srov. Hanson 2008, 27; Descola 1997, 3).

туру mýtu, bez problému se do něho mohou vložit a jeho strukturu to nezmění (Lévi-Strauss 2006a, 191–193).

f) Ač nejprve Lévi-Strauss při studiu mýtu využíval metody strukturální lingvistiky, později považuje hudbu za vhodnější nástroj k jejich pochopení, neboť hudba vytváří stejné struktury a konstrukční problémy jako jeho analýza. Abychom pochopili mýtus jako část celku, musíme jej číst podobně jako orchestrální partituru: zleva doprava a odshora dolů. Mýtus a hudba jsou útvary, které se rozvíjejí postupně, takt za takt, avšak současně tvoří celek, který je posluchač schopen vnímat „vertikálně, odshora dolů“. Díky těmto vlastnostem je schopen pochopit obsah hudebního i mytického díla (Lévi-Strauss 1981, 71–74).

3. MÝTY Z „PRVNÍ VĚTVE“ MABINOGI

Eposy z Irska a Walesu poskytují poměrně pestrý materiál pro vytvoření náhledu na mytologii zdejších obyvatel. Mýtus, vybraný pro aplikaci strukturální analýzy, pochází z velšské sbírky Mabinogi, která vznikla spojením dvou středověkých rukopisů, a sice Bílé knihy Rhydderchovy a Červené knihy hergestské (14.–15. st.). Název „Mabinogi“ (v množném čísle také „Mabinogion“) je možno přeložit jako „příběhy pro mládež“. Podle některých zdrojů je však možno slovo Mabinogi přirovnat k souboru pověstí o Mabonovi⁵ (Mac Canna 1987, 72). Název pochází od lady Charlotte Guest, která v letech 1838–1849 přeložila do angličtiny 11 vyprávění z Červené knihy z Hergestu a z Bílé knihy Rhydderchu. Pojmenování Mabinogi se vztahuje na čtyři příběhy, které zahrnují nejstarší mýty z jihozápadu Británie (MacKillop 1998, 276). Tyto legendy tvoří tzv. větve, pojednávající o rodokmenu božské rodiny. Vybraný mýtus pojednává o interakci člověka a podsvětí – Jiného světa a jeho vlivu na pozemský život. Podsvětí, známé též jako „Jiný svět“, se v mýtu jeví jednak jako přátelské, člověku nakloněné, jednak jako nebezpečné a chaotické.

První mýtus popisuje dobrodružství Pwylla, Rhiannon a jejich syna Prideriho. Jmenuje se „Pwyll, vládce Dyvedský“. Princ Pwyll se vydal na lov, a právě když se dostal na stopu jelena, setkal se s podivnými psy s červenými ušima. V zápalu lovu je však odehnal a na vysokou poštval svoji smečku. Jejich majitel, král podsvětí Arawn, byl pohoršen Pwyllovou neslušností. Pwyll se jej proto snažil udobřit. V průběhu rozhovoru se mu panovník svěřil se svým problémem, se kterým mu má na oplátku pomoci – a sice přemoci Havgana, krále ze sousední říše a Arawnova dlouholetého protivníka, který si dělá nárok na jeho království. Pwyll mu přislíbil pomoc a s Arawnem si pomocí kouzla vyměnil vzhled a role. Každý potom odešel na rok vládnout do říše toho druhého. Pwyll se tak dostal do království zvané Annwn (tedy zászvětí), nejskvostnějšího místa na zemi, kde se stoly prohýbaly jídlem, s věčným létem za okny a s nejkrásnějšími ženami, jejichž krása nešla slovy popsat. Takto se setkal i s Arawnovou manželkou, královnou, která Pwylla okouzila svým půvabem i inteligencí. Avšak princ, mající Arawnovu podobu, se jí nikdy ani nedotkl. Po roce došlo k plánovanému střetu u brodu s Hav-

⁵Mabon, bůh mládí a slunce, je velšským příbuzným Mapona, který byl v římské Galii nazýván Apollónem. Je symbolem lovců, který spolu se psem Drudwynem lovil kance Twrch Trwytha (Mac Canna 1987, 31; MacKillop 1998, 368).

ganem, králem temnot. Toho však bylo možné přemoci pouze jednou ranou – po uštědření druhé rány by opět ožil. Pwyll však jeho lest prohlédl a svým vítězstvím navíc získal pro Arawna nové království. Arawn si nato s Pwylllem vyměnil podobu nazpět a oba se vrátili do svého království s radostí, jakého přítele jeden ve druhém našli.

Jednoho dne se Pwyll doslechl o magickém kopci, na který se podle pověsti posadí a spatří buď div, anebo dostane výprask. Usedl tedy na zázračný pahorek – tzv. Sídhe, ze kterého po tři dny pozoroval překrásnou ženu jedoucí na bělouši, jejíž zlatý šat zářil na všechny strany jako ryzí zlato. Vyslaný posel ale ženu nikdy nedostihl, ačkoli jel na nejrychlejším koni. Z toho princ pochopil, že jezdčyně není z tohoto světa a zoufale na ni proto zavola. Žena zastavila a představila se. Sdělila mu, že nikdo na světě ji nemohl dohnat, protože si přála mluvit výhradně s princem. Jmenovala se Rhiannon, dcera Eveydda Starého. Otec jí vybral za muže Gwawla, kterého nemiluje. Svým příchodem chtěla prince Pwylla požádat o ruku. Ten nadšeně souhlasil. Pomocí magického předmětu se zbavil nechtěného nápadníka a připravovali svatbu. Po svatbě Rhiannon nemohla otěhotnět a vazalové naléhali na Pwylla, aby si našel jinou ženu, ale on však odmítl. Nakonec Rhiannon po roce porodila vytuženého dědice trůnu, avšak dítě v noci z 30. dubna na 1. květen zmizelo. Z obavy z trestu, že syna neuhlídaly, si služebné vymyslely lest. Obvinily Rhiannon, že dítě snědla, a ta byla potrestána. Musela sedět na nádvoří, kde se přivazují koně, říkat každému, co provedla, a vozit ho na zádech do hradu.

Teirnon, rytíř z Pwyllovy družiny, vlastnil nejkrásnější klisnu v kraji, která vždy na první máj porodila hříbě. I to se však vždy přes noc záhadně ztratilo. Tentokrát se proto rozhodl, že bude hlídat. V okamžiku, kdy klisna porodila krásné zdravé a velké hříbě, se v okně objevil odporný pařát a pokusil se jej odnést. Teirnon však chopil meč a fal. Ozval se řev, pařát upustil hříbě, a když Teirnon vyběhl ven, našel na prahu kromě koníka také ležícího novorozenceho chlapce. Přijal jej jako svého syna a podle zlatých vlasů jej pojmenoval Gwri Zlatovlasý a zachráněné hříbě mu daroval. Po čase se dozvěděl o Rhiannonině neštěstí. Dítě spolu se ženou odnesl na hrad a vrátili jej rodičům. Tím také skončil Rhiannonin trest. Rodiče syna pojmenovali Prideri – Trápení nebo také Vysvobození.

4. STRUKTURÁLNÍ ANALÝZA VYBRANÉHO MÝTU – METODY

Abý Lévi-Strauss názorně demonstroval metodu strukturální analýzy, rozebral nejprve antickou tragédii o Oidipovi. V mýtu hledal charakteristické soubory vztahů, které tvoří jeho základ, tzv. mytémy. Navrhl proto tabulku mytémů, kterou vysvětluje podle principu orchestrální partitury. Tato partitura má smysl jen tehdy, když je čtena diachronně (chronologicky, zleva doprava) a synchronně (odshora dolů).⁶ Když si takto představíme notovou osnovu, uvidíme, že všechny noty tvoří jeden velký soubor vztahů. Mýtus vždy funguje na těchto osách, podobně jako orchestrální partitura, aby bylo dosaženo souhry a harmonie (Hawkes 1999, 37). Pokud mýtu nasloucháme, máme tendenci vnímat jej (podobně jako orchestrální partituru) podle logického pořadí, tzn. diachronně. Mytémy zaznamenané v tabulce

⁶Očima strukturální lingvistiky odpovídá diachronní rovina dimenzi *langue*, zatímco synchronní dimenzi *parole* (např. Lévi-Strauss 1993, 47–48).

jsou proto označeny jako na notové osnově, kde řádky označují časovou posloupnost. Proto jej budeme číst zleva doprava (Lévi-Strauss 2006a, 186–187). Jak se ale Lévi-Strauss dopracoval k vytvoření takové tabulky?

Již víme, že mýtus je typ řeči, která přesahuje jazykovou úroveň tím, že vytváří tzv. metajazyk. Nezáleží tedy na gramatice, která mýtus popisuje, ani na jeho verzi. Vše je v moci parole, promluvy, která příběh realizuje. Při hledání struktury v mýtech je nutné najít nejvýraznější prvky příběhu, neboť „*tak jako každé lingvistické jsoucno se mýtus skládá z určitých jednotek*“ (Lévi-Strauss 2006a, 186), a sice z fonémů, morfémů, sémantémů (Vrhel 2008, 3). Tyto jednotky se navzájem liší mírou složitosti, a proto tyto pro příběh charakteristické prvky nazveme velkými konstitutivními jednotkami, neboli mytémy. Nelze je však srovnávat s morfémy, fonémy a sémantémy, neboť stojí „nad nimi“ – tzn., že zaujímají vyšší rovinu, která odlišuje mýtus od jiné formy diskurzu. Tyto mytémy se vyznačují vzájemným vztahem, díky kterému nabývají významu. Jeden nemůže existovat bez druhého. Lévi-Strauss píše, že z mýtu je vybereme nejlépe pomocí „*metody postupných aproximací*“ (Lévi-Strauss 2006a, 186).

Abychom mohli detailně demonstrovat celkový postup analýzy mýtu, pro větší přehlednost si nejprve jednoduše sepíšeme věty, tedy ústřední body příběhu. Ty můžeme očíslovat, neboť každá z těchto vět má své důležité místo a logické umístění. Tento soubor vět musí mít své pořadí a návaznost; jinak by nemohl vytvářet vztahy. Poté nalezneme binární opozice, které budou rozebrány. Tímto postupem si vypomůžeme při hledání mytémů. Jak lze očekávat, také tyto skladebné jednotky nemohou být izolované. Svůj význam nabývají pouze v kontrastním vztahu. Proto si vypsané věty – mytémy – ještě jednou přečteme a pokusíme se vyčlenit rovinu činitelů, kteří k sobě patří, avšak zároveň jsou si protichůdné. Tyto vztahy lze rovněž nazvat kódem, který máme za úkol dešifrovat, abychom zjistili význam konkrétní struktury. Tímto „*zřetěžením kontrastů*“, pocházejícím z nevědomé úrovně, je možné dát smysl a logiku lidskému myšlení (Antalík 2005, 105; Chlup 2009a, 18).

Při luštění vztahů mezi mytémy a opozicemi musíme často spoléhat na svoji intuici, ale i tak existuje mnoho rovin vysvětlení, která se vzájemně mohou doplňovat. Abychom lépe narazili na mytémy, vhodné ke klasifikaci, v následujících stránkách si sepíšeme několika větami hlavní dějství mýtu, tím jsou myšleny konstitutivní jednotky děje. Dále vyznačíme základní binární opozice (pouze několik, pro příklad), které prozradí, jaké téma či prvky se v mýtu nejčastěji vyskytují. Tyto opozice nakonec vložíme do tabulky mytémů podle Léviho-Strausse, kterou následně podrobíme analýze, abychom mohli odhalit bližší souvislosti. Na závěr by už neměl být problém najít zajímavé souvislosti, ke kterým najdeme vhodné protiklady.

Hlavní konstitutivní jednotky

1. Pwyll se vydá na lov a setkává se s lovcem.
2. Lovci vytvoří dohodu a vymění si svou identitu a vládu v zemi.
3. Pwyll v přestrojení porazí Havgana.
4. Pwyll získává Havganovo království.
5. Pwyll a Arawn si mění podoby zpět a vrací se do svých království.
6. Pwyll se usadí na kopec.
7. Pwyll spatří jezdkyňu na koni.
8. Pwyll ženu napotřetí zastavuje.
9. Rhiannon požádá Pwylla, aby se stal jejím manželem.
10. Pwyll dostává magický předmět.
11. Pwyll se pomocí kouzelného pytle zbaví nežádoucího nápadníka.
12. Rhiannon má problémy s těhotenstvím.
13. Rhiannon porodí syna.
14. Syn Rhiannon a Pwylla zmizí.
15. Rhiannon si odpykává trest.
16. Teirnon vlastní březí klisnu, kterou si hlídá.
17. Teirnon v noci 1. května nalézá chlapce, zabaleného v drahých látkách.
18. Teirnon daruje chlapci hříbě.
19. Teirnon zjistí, že chlapec je Pwyllův syn.
20. Teirnon a jeho žena vrací chlapce rodičům.
21. Rhiannon je zbavena svého trestu.
22. Rodiče pojmenují chlapce „Prideri“.

Binární opozice

Cílem binárních opozic je zprostředkovat přehled protikladů tak, abychom mohli lépe nacházet mytémy. Z kapacitních důvodů je naznačen jen příklad, kontrastních prvků je v mýtu nekonečné množství.

Tabulka 1. Příklad binárních opozic.

Table 1. Example of the binary oppositions.

Podsvětí × pozemský svět	Řád × chaos	Plodnost × neplodnost
Světlo × temnota	Emancipace × trest	Dole × nahoře
Smrt × nesmrtelnost	Hojnost × střídmost	Obroda × zničení

Zdroj: zpracováno autorkou

5. SOUBOJ SVĚTLA A TMY, STVOŘENÍ A ZNIČENÍ

V prvním dějství je možno vidět dominantnější nebo lépe řečeno výraznější binární opozice. Je zřejmé, že binární opozice nelze hierarchicky porovnávat, avšak pro čtenáře jsou jistě na první dojem velmi nápadné. Jde o kulisy, ve kterých se dějství odehrává, a sice podsvětí Annwn, které můžeme nazývat rovněž Jiným světem (nacházející se dole), a reálný lidský svět (nacházející se nahore). Tato prostředí se mezi sebou výrazně liší. Podsvětí je světem paralelním, „světem ve světě“. Aby mohlo existovat, musí být zhmotněna i říše lidí, ve které vládou většinou bídné podmíanky: hladovění, zima, nemoci, boj o holé přežití. Oproti tomu, podsvětí vytváří rajske životní jistoty: stoly prohýbající se jidlem a vybranými nápoji, věčné léto, blahobyť a nejkrásnější ženy.

Král Hawgan ohrožuje Arawnowo království, které je podle mýtu úrodné, plné hojnosti, radosti, světla. Temný zimní král soupeří s králem Arawnem, v jehož říši vládne věčné léto. Může ztělesňovat nepřítele života – nejen tmu, chaos, nebezpečí, ale i zimu coby roční období, kdy je přežití náročnější. Jeho porážka může tedy znamenat vítězství světla nad tmou, získání jeho království zase příchod teplého počasí a světla, svrhnutí vlády zimy a obnovení slunečného svitu. Král Arawn potřebuje Pwyllovu pomoc, která měla zaručit vítězství léta nad zimou, a to pomocí každoročního aktu – rituálního souboje u brodu, který je mimo jiné pomezím územím: nachází se přesně mezi dvěma královstvími, ale nepatří žádnému. Pwyl, jakožto člověk, nikoli nadpřirozená bytost, musí rituálně pomoci podsvětí a opakovaně přemáhat Hawgana.

Právě tak je výrazný motiv dobývání nového území, když sousední království touží po získání „země věčného léta“. Hawgan, Pwyllov a Arawnův protivník, je postavou, která v souboji podlehne pouze jedné smrtelné ráně, zatímco při té druhé „z milosti“ znovu ožije v plné síle. Patří tedy k odpůrcům stvoření, pokud na tuto vlastnost nahlédneme tak, že jej lze porazit pouze na časově omezený úsek. Aby nebyl ohrožen systém světa, musí být poražen pravidelně, což umožní obnovení řádu a stvoření. Arawnova žádost o pomoc naznačuje, že podsvětí a reálný, přirozený svět se navzájem prolínají, udržují spolu vztah a vzájemně se potřebují.

V další části příběhu nalezneme prvky zápasu mezi světlem a tmou. Jak je známo, Rhiannonin syn Prideri se narodil „prvního máje“. Tato doba se vyznačuje teplým počasím, intenzivním slunečním svitem a blížícím se létem. Prideri, řečený také „Zlatovlasý“, tedy může symbolizovat zrození slunce, stejně jako jeho matka, přijíždějící za svým nastávajícím ve zlatých šatech, které „zářily široko daleko“ (v tmavém světě obyčejných lidí), koneckonců se slunečním kotoučem může být spojeno i hříbě, narozené ve stejný den jako Prideri.

Proces seznámení se s nadpřirozenou ženou s sebou nesl četné problémy, neboť ani nejrychlejší koně na světě nebyli schopni doběhnout jejího bělouše, který jel krokem; dvakrát se poslové vraceli s nepořízenou, až napotřetí se rozhodla zastavit samotnému princí. V tomto momentu se nám může vybatit postava Hawgana z předchozího dějství, kterého bylo možno zabít pouze jednou ranou, při druhé ožil. Princezna Rhiannon zastavila až napotřetí, a to pro nás znamená nalezení další opozice – lichý a sudý. Mohli bychom říci, že s obyvateli podsvětí bylo možno interagovat pouze jednou anebo v lichém výčtu aktivit, chtěl-li být dotyčný úspěšný.

Z chování princezny Rhiannon lze rovněž vyčíst patřičnou dávku emancipace a ženského sebevědomí, neboť se vzbouřila proti kulturním pravidlům ustanovujícím, že muž je aktivní a žena pasivní. Za prvé tím, že si sama, bez ohledu na názor svého otce, vybrala muže, do kterého se zamilovala, za druhé tím, že tohoto muže přijela osobně požádat o ruku, a za třetí malou lekcí, kterou Pwyllovi udělila za to, že místo sebe za ní obhrouble poslal pronásledovatele – posly. Kontrastem k emancipovanému chování ženy může být její potupný trest ke konci druhého dějství, který byl udělen mužem.

Víme, že zpočátku má královna problémy s otěhotněním. Může to znamenat, že královský pár prozatím nebyl plodný. Nakonec je královna schopna přivést na svět dítě a dokázat, že je jako královna schopná obrody. Toto se však již týká třetího dějství, které se odehrává v průběhu magické noci na první květen, vyznačující se zlomyslností a špatnostmi. Novorozeně i sluneční hříbě je zcizeno obludou, odpůrcem stvoření, snažícího se znovunabýt svoji moc. Krádež poukazuje na zlomové období, kdy byla popuštěna uzda řádu a pravidlům společnosti a svět byl tzv. postaven vzhůru nohama. Během takových podmínek si byli všichni obyvatelé království rovni, neboť ani královská rodina, ani samotný princ nebyl ušetřen špatností. Po čase však svět opět dostává nový řád, obludy jsou přemoženy mužem – Teirnonem. Kultura tak vítězí nad přírodou, nastoluje disciplínu a nový pořádek, tím také končí matčin trest.

Tabulka 2. Tabulka mytémů.

Table 2. Table of mythems.

I.	II.	III.	IV.	V.
	Arawn vlastní psy s červenými ušima		Hawgan je Arawnův nepřítel	Arawn je panovníkem „země léta“
Hawgana lze přemoci pouze jedenkrát		Pwyll přemůže Hawgana		Pwyll se setkává se „zářící“ Rhiannon
	Rhiannon vlastní magický pytel	Pwyll a Rhiannon slaví svatbu		
Rhiannon nemůže otěhotnět	Teirnon vlastní krásnou klisnu	Rhiannon porodí syna; Klisna porodí hříbě		Klisna porodí hříbě v teplém období
	Nadpřirozená obluda		Obluda ukradne syna i hříbě	
Zmizení syna a hříběte		Teirnon ubrání dítě i hříbě		Dítě má zlaté vlasy
		Teirnon vrací syna rodičům		
		Prideri se stává novým králem		

Zdroj: zpracováno autorkou, inspirováno podle Lévi-Strauss (2006a)

Na základě vypsání hlavních konstitutivních jednotek a základních binárních opozic je možno vidět v příběhu určité podobnosti a rozdíly, které se opakují.

Z toho pak můžeme sestrotit tabulku mytémů, jejíž předlohu navrhl Lévi-Strauss, když analyzoval mýtus o Oidipovi (Lévi-Strauss 2006a).

Analýzou vztahů mezi těmito binárními opozicemi je možno vyzorovat akty, které jsme zařadili do sloupečků majících společné činitele. Levý sloupec tabulky sdružuje jevy záporné, týkající se nedostatku, škody a kontraproduktivity. V této fázi lze vidět vlastnictví vývoje, nazveme ji proto „Akty destrukce“. Druhý sloupec odkazuje k vlastnictví magických předmětů, které v nouzi používali hrdinové mýtu. Třetí část tabulky odkazuje k dějům, které s sebou nesou pozitivní proměnu děje. Tyto všechny faktory mohou nést společné pojmenování „Akty tvoření“. Čtvrtý sloupec bychom zase naopak mohli odhadnout jako sdružení osob a jevů, které touží po zmaření pozitivního vývoje příběhu či po smrti hlavních hrdinů. Může se jednat o odpůrce slunečných postav; v tomto kontextu je důležité zmínit poslední sloupec tabulky, který zase naopak sdružuje "slunečné" postavy, tedy hrdiny příběhu, kteří by mohli být spojeni se Sluncem. Pokud mezi sebou porovnáme sloupce, potom je možno říci, že první a čtvrtý sloupec se doplňují, neboť popisují negativní jevy, které produkují záporné postavy. Opozicí jsou potom sloupce tři a pět, nesoucí se ve znamení situací naopak pozitivních, které svým jménem činí ty postavy, které jsou spojeny se světlem.

Specifickým sloupcem, který stojí mezi těmito kategoriemi, je druhý zleva. Vlastnictví magických předmětů a jejich užití v nouzi totiž nemusí znamenat jen dobré skutky a pozitivní vývoj dění ve prospěch hlavních hrdinů. Použití takovýchto darů je v mýtu velmi dvojsečné, často s nežádoucími účinky a dohrou. Tento sloupec je proto „středním členem, zprostředkovatelem“, který má za úkol vyřešit paradoxní vztah mezi protiklady. Mytické myšlení vychází podle Lévi-Strausse z uvědomování si protikladů a jejich následovnému řešení pomocí „prostředkování“ (Lévi-Strauss 1981, 81).⁷ Pokud tedy k jedné opozici nalezneme prostředkující člen, můžeme tím vyřešit asymetrický vztah a nastolit jistou „rovnováhu“, tzn. vnést do kontrastů řád a učinit je tak „kognitivně snesitelnými“ (srov. Chlup 2009a, 18).

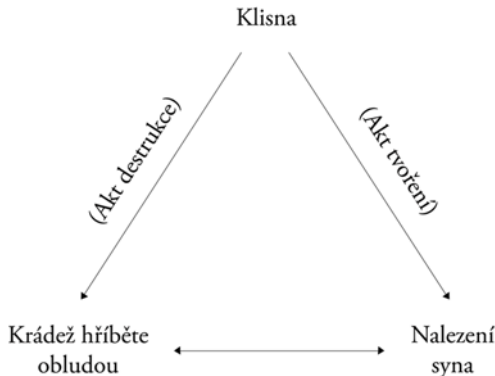
Při aplikaci na vybraný mýtus by řešení mohlo vypadat následovně: již víme, že sloupec I (Akty destrukce) a sloupec III (Akty tvoření) si odporují. Tento vztah je možné dále řešit, aby mohla být nastolena rovnováha, a to pomocí nalezení tzv. středního člena, kterým je vlastnictví magických anebo výjimečných předmětů (živočichů). Jsou to například za první Arawnovi psi s červenými ušima, za druhé Hawganova „nesmrtenost“, činící problémy; za třetí Teirmonova klisna; za čtvrté bezedný pytel, který zbaví Rhinnon nežádoucího nápadníka. Na druhou stranu, magické předměty jsou zdrojem problémů, neboť jejich vlastnictví s sebou neslo dějovou zápletku jak pozitivní, tak i negativní. Jako názorný příklad si vezměme např. zápletku týkající se Teirmonovy klisny. Kůň představuje zprostředkovatele, díky kterému je možné vyřešit opozici zmizení a nalezení syna a posunout děj dále kupředu. Jak již bylo řečeno, klisna porodila hříbě, které mělo být zcizeno, podobně jako královský syn. Tato fakta chápeme jako negativní, záporná. Na druhou stranu,

⁷Tento problém je názorně demonstrován na příkladu mytologie severoamerických indiánů, kde je protiklad života a smrti nahrazován trojicí „zemědělství, lov a válka“. Zemědělství vytváří život díky růstu plodin, které slouží jako potrava, zatímco válka je ekvivalentem smrti. Mezi těmito opozicemi však stojí lov – při lovu se také zabíjí, ovšem z důvodu získání potravy. Lov v roli zprostředkovatele tedy překlenuje binární opozici život × smrt (Kanovský 2001, 19-20).

právě díky existenci Teirnonovy klisny byl nalezen chlapec, ba dokonce bychom mohli tvrdit, že dítě bylo objeveno zejména díky obludě, která přišla ukrást klisně novorozené hříbě a měla tudíž záporný status! Můžeme proto říci, že „obluda“ i „syn“ představují typ kontrastního vztahu, který je neutralizován vlastnictvím klisny. Informace jsou pro přehled zpracovány graficky:

Graf 1. Znárodnění funkce tzv. středního členu.

Graph 1. Example of the function of the “middle article”.



Zdroj: zpracováno autorkou

6. ZÁVĚR

Jak již bylo naznačeno výše, mýtus se vyznačuje nekonečností: jeho možnosti jsou neomezené, motivy se neustále štěpí: „*Základním rysem mytického myšlení je rozbíhavost jednotlivých sekvencí a motivů. [...] Mytické myšlení se nesnaží odněkud skutečně vycházet ani někam dospět, nikdy nedojde až na konec cesty, vždy mu zbývá ještě něco dokončit. Stejně jako rituály i mýty jsou ne-konečné*“ (Lévi-Strauss 2006b, 18). Systém mytické soustavy pouze nespočívá v „pouhé“ kombinaci mýtémů a jejich opakování – mýtémy podléhají transformacím. Témata se opakují, ovšem pokaždé jsou vyřešena jinak, popř. je lehce narušena jejich struktura. Z toho vyplývá, že mýtémy se nejlépe projevují, pohlédneme-li na jejich vzájemné transformace. Tyto nemusejí nutně představovat proměny struktur, ale také např. možnost obdařit kódem jednu a tutéž strukturu (Lévi-Strauss 2006b, 24–26). Mýtus pracuje s několika kódy zároveň (může se jednat o rostlinu, přírodní jev, zvíře apod.), avšak je neprezentuje v jejich ucelené podobě. V našem mýtu hraje podstatnou roli kůň. Četnost výskytu koně je nezanedbatelná, dá se skoro říci, že toto zvíře následuje zejména královnu a jejího syna. Rhiannonina identita spojená s koněm je velmi intenzivní – svému vyvolenému se zjevuje na hřbetě bělouše, později se dokonce sama chová jako kůň, když v důsledku svého trestu vozí na

zádech návštěvnicy hradu. Prideri řečený Zlatovlasý byl nalezen ve stáji a sdílí společný osud s hříbětem, které přivedla na svět Teirnonova klisna.

Navzdory tomu se můžeme jen domnívat, k čemu mohl symbol koně odkazovat. Mohl ztotožňovat Rhiannon s Eponou, bohyní koní a jezdeckva?⁸ Byl kůň jedním z atributů, poukazujících na urozený původ? Badatelova interpretace může být velice rozmanitá. Avšak popsat kompletně kód v jeho celistvé podobě by znamenalo pracovat ideálně s celou mytologickou soustavou, popř. zjistit, co daný kód – „kůň“ představuje v konkrétní kultuře (srov. Chlup 2009b, 24). A podobné je to s mýtem samotným. Takové interpretace totiž nejsou ve strukturální analýze korektní. Čtenář, který od mýtu očekává „dešifrování“ kódu či objektivní poznání nebude potěšen. Mýtus je totiž nutné vysvětlovat pouze mytologickou rovinou – nikoli podle objektivní dimenze. Strukturální analýza neodhaluje zakódovaná „poselství“, pokouší se odhalovat řád a smysluplnost lidské mysli – cílem je dokázat, jak „mýty myslí v lidech“, nikoli naopak.

Jak již bylo řečeno, cílem textu nebylo podat vyčerpávající přehled o strukturální metodě. Úkolem studie bylo použít tuto metodu v praxi, tedy zjistit, jak by vypadala její aplikace na vybraný mýtus. Uvědomujeme si, že kvůli objemnosti i složitosti Lévi-Straussova díla nebyla využita všechna pravidla a interpretace, které autor nabízí.⁹ Text podrobil analýze mýtus ze sbírky Mabinogi, u kterého existoval předpoklad, že bude interpretačně bohatý. Výkladová linie, která byla použita, je však jen jednou z mnoha. Sám Lévi-Strauss si uvědomoval, že tato klasifikace a způsob analýzy mýtu závisí na badateli samotném, zkrátka neexistuje pouze jedno vysvětlení či jedna interpretační rovina. Záměrně proto ponechává badateli volnou ruku při analyzování, protože mýtus se všemi svými verzemi, motivy a opozicemi zahrnuje nekonečnou množinu výkladů. Stěžejní roli samozřejmě hraje i kultura a společnost, skrze jejíž optiku badatel nahlíží.

POUŽITÉ ZDROJE

- ANTALÍK, Dalibor (2005): *Jak srovnávat nesrovnatelné*. Praha: Oikoymenh.
- BUCHER, Bernadette (1985): An Interview with Claude Lévi-Strauss. *American Ethnologist*, roč. 12, č. 2, s. 360–368.
- CHLUP, Radek (2009a): Strukturální antropologie včera a dnes: Sto let Clauda Lévi-Strausse I. *Religio: Revue pro religionistiku*, roč. 17, č. 1, s. 3–37.
- CHLUP, Radek (2009b): Strukturální antropologie včera a dnes: Sto let Clauda Lévi-Strausse II. *Religio: Revue pro religionistiku*, roč. 17, č. 2, s. 155–185.
- DESCOLA, Philippe (1997): Claude Lévi-Strauss, strukturální antropologie a strukturalistická etnologie. *Český lid – Etnologický časopis*, roč. 84, č. 1, s. 1–13.
- DUMÉZIL, Georges (1997): *Mýty a bohové Indoevropanů*. Praha: Oikoymenh.

⁸Jméno „Rhiannon“ lze rekonstruovat na brittonské úrovni v podobě **rigantona*, jež je odvozeno z kelt. **rigani* „královna“ (gal. *rigani*, staroir. *rigain* „královna“, velš. *rhiain* „mladá dívka“) (Matasović 2009, 311). Text J. Hemming (1998) zase poukazuje na to, že Rhiannonina božská podoba se může shodovat s bohyní Eponou. Obě bohyně v sobě slučují duální aspekt ženy a klisny (Mac Cana 1987, 80–81, srov. Hemming 1998, 20–21).

⁹Text se např. nezmiňuje o tzv. „kulinárním trojúhelníku“, který ve své podnětné studii podrobuje analýze např. F. Vrhel (2008).

- EDELSTEIN, Dan (2003): Between Myth and History: Michelet, Lévi-Strauss, Barthes and the Structural Analysis of Myth. *Clio*, roč. 32, č. 4, s. 397–414.
- GRAY, Patrick (1978): Structural Analysis of Folktales: Techniques and Methodology. *Asian Folklore Studies*, roč. 37, č. 1, s. 77–95.
- HANSON, Kenneth (2008): The Dead Sea Scrolls and the Language of Binary Opposition: a Structuralist/Post-structuralist Approach. *Australian Journal of Jewish Studies*, roč. 22, s. 26–55.
- HAWKES, Terence (1999): *Strukturalismus a sémiotika*. Brno: Host.
- HEMMING, Jessica (1998): Reflections on Rhiannon and the Horse Episodes in “Pwyll”. *Western Folklore*, roč. 57, č. 1, s. 19–40.
- KANOVSÝ, Martin (2001): *Štruktúra mýtov*. Praha: Cargo.
- LEACH, Edmund (1989): *Claude Lévi-Strauss*. Chicago: University of Chicago Press.
- LÉVI-STRAUSS, Claude (1970): Struktura a forma: úvahy nad jednou z prací Vladimíra Proppa. In: Propp, Vladimír: *Morfologie pohádky se studií Clauda Lévi-Strausse*. Praha: Ústav pro českou literaturu ČSAV, s. 177–203.
- LÉVI-STRAUSS, Claude (1981): Structuralism and Myth. *The Kenyon Review*, roč. 3, č. 2, s. 64–88.
- LÉVI-STRAUSS, Claude (1993): *Mýtus a význam*. Bratislava: Archa.
- LÉVI-STRAUSS, Claude (1995): *Příběh rysa*. Praha: Český spisovatel.
- LÉVI-STRAUSS, Claude (2006a): *Strukturální antropologie*. Praha: Argo.
- LÉVI-STRAUSS, Claude (2006b): *Mythologica I*. Praha: Argo.
- LÉVI-STRAUSS, Claude (2006c): *Mythologica II*. Praha: Argo.
- LÉVI-STRAUSS, Claude (2007): *Strukturální antropologie II*. Praha: Argo.
- MAC CANA, Proinsias (1987): *Celtic Mythology*. London: Newnes Books.
- MACKILLOP, James (1998): *Dictionary of Celtic Mythology*. Oxford New York: Oxford University Press.
- MATASOVIĆ, Ranko (2009): *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*. Leiden-Boston: Brill.
- PIAGET, Jean (1971): *Štrukturalismus*. Bratislava: Pravda.
- POLÁČKOVÁ, Andrea (ed.) (1995): *Mabinogi: keltské pověsti*. Brno.
- SPERBER, Dan (1975): *Rethinking Symbolism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- VERNANT, Jean Pierre (1990): *Myth and Society in Ancient Greece*. New York: Zone Books.
- VRHEL, František (2008): Etnologie a pražský strukturalismus II: Claude Lévi-Strauss. *Český lid – Etnologický časopis*, roč. 95, č. 1, s. 1–13.

SUMMARY

This study applies Lévi-Strauss' structural analysis to a Welsh myth. It strives to apply this theory to the specific myth and interpret it. Structural theory, created by Lévi-Strauss, introduces culture as a collection of common relationships which can be seen as a “part” of cultural life: as a language, religion, kinship, mythology and so on. Relationships between those collections are special types of communication, because cultural components are not isolated. They are expressed by oppositions that make sense through those common relationships. The human mind thinks in contrasts. The most known contrast is between

nature and culture: the spontaneity of nature contrasts with cultural norms and laws. This binary opposition creates the rules of human thinking that cultivate the world around us. This world manifests itself in myths as a product of a universal unconsciousness. The theory of structural analysis of myths is illustrated by Lévi-Strauss in ancient mythology and in mythological systems of the indigenous peoples of South and North America.

According to Lévi-Strauss, myth is a structure where individual features determine the relationship to others. Features on their own lack sense and logic. Similarly to the structure of a language, even an internal structure is built on the basis of common rules. The myth cannot exist without combinations of relations. To demonstrate the whole process of myth analysis we can e. g. write and number the sentences summarizing the main topics of a story. Each of those topics has its own order. From those sentences, it is possible to select basic compositional units, or “mythem”, which can exist only in contrasting (binary) oppositions. The myth contains events that create historical or even ahistorical structures; it covers the past, future and present. Everything is possible in a myth because it is not about real and logical phenomena. The myth codes a group of problems that are relevant to contemporary culture – it is a structure; a method of how we view the world. During the process of the structural analysis of a myth, Lévi-Strauss suggests looking at the ethnographical contexts of current ethnic groups. Fairy tales and legends, religious ceremonies, rituals and traditions, are all suitable. He stated that there was not a mythical and non-mythical category. Society rituals can explain the myth and supplement it, even if it is not a real part of the myth. We can “read” the myth as an orchestral score. It holds meaning when we read it in a logical order in a diachronic manner, and from up to down in a synchronic manner. An orchestral score, for instance, is a large complex of relationships. When we imagine a musical stanza, a myth works on the same principle. When we listen to a myth, we perceive it as a logical sequence of pictures. That is why Lévi-Strauss put mythem on a musical stanza: the lines show the progression of time.

We can translate the title of Mabinogi as a story for youths. The title itself was named by Lady Charlotte Guest, who translated eleven stories from the Red Book of Hergest and the White Book of Rhydderch into English. The name Mabinogi means the four “branches” of stories containing the oldest myths from southern England. In them we can find many elements of the Christian faith. The legends are about gods and heroes. The chosen myth is about the adventures of Pwyll, Rhiannon and their son Prideri. It is also about the Otherworld and its connection with the world of people.

Welsh, even Irish legends and folk-tales provide many interesting facts about Celtic mythology. Myths were primarily kept by oral tradition, and were then written down by Christian priests into the famous codices of Mabinogi from Wales, for example. In these myths, the so-called “Otherworld” appears and plays a main role in the myths. It is a place – a world behind our world – where gods, demons, heroes and other supernatural creatures live. It was described as a hidden world where the most beautiful women lived; a world with an eternal summer and much food and drink. It was not, however, a Christian paradise, as everyone was allowed to enter the Otherworld, although it was determined especially for poets, warriors and kings (MacKillop 1998, 317–318).

The myth of Pwyll takes place mainly in the Otherworld. The author of this paper has interpreted a myth that contains mythem called the “Acts of Creation” and “Acts of Destruction” (the restoration of order and creation, a mythical battle between light and darkness; poverty and fertility; harvest and failure). There also appear characters of “Light” and “Darkness”. King Hawgan attacks the kingdom of eternal summer governed by Arawn. As king of the “dark” side, he must be defeated as the time of “light” draws near. The cycle has to continue and the fertility of the soil must be restored. Rhiannon, as a shining lady, comes to marry Pwyll. They have a son, who is stolen by a night creature. Finally, Prideri is found in the stable with horses. He and his mother have a connection to horses as well – e. g. Rhiannon behaves like a horse during her punishment.

VĚŠTBY V ASÝRII*

Martina Sepešiová**

Abstract: *This study discusses divination in Assyria, which was a highly important and respected discipline. Divination was done using the intestines of a sheep, by celestial signs or by a person's appearance and behavior. In each chapter, the reader is acquainted with the appearance and conduction of divination rituals. Attention is also paid to the collections of omens, which formed the basis for assisting in the interpretation of the given signs. Then, a brief outline is provided of the political and social importance of diviners, i. e. their support by the king and respectability among the people. The last section of the study provides information about the preserved evidence of a special group of experts – prophets.*

Key words: *divination, prophecy, oracle, extispicy, astrology, astronomy, Assyria.*

*Tato studie vznikla jako součást projektu SGS-2013-062, Blízký východ a jeho duchovní svět.

**Mgr. Martina Sepešiová, Katedra blízkovýchodních studií, Fakulta filozofická ZČU, M.Sepesiova@seznam.cz.

1. ÚVODEM

Věštění představuje snahu odhalit „skryté“ skrze pozorování a čtení znamení vyskytující se v okolní přírodě a lidské společnosti. Cílem je získat informace o příčinách a způsobu léčení nemocí, o neštěstí a možnostech, jak mu zabránit či předejít, o blízké budoucnosti, o okolnostech týkajících se plánované činnosti a ověření si její šance na úspěch. Tato disciplína je založena na všeobecně přijaté teorii, že božstvo/božstva jsou ochotni odhalit určité informace skrze znamení, díky nimž mohli lidé zlé události odvrátit a předejít špatným rozhodnutím.¹

K tomu, aby bylo zjevené znamení správně vyloženo, byl většinou zapotřebí odborník. Mohlo se jednat jak o naprosto jasné poselství, tak i o složitou zprávu, kterou bylo nutno nejprve dekodovat a až posléze vyložit. Záleželo také na okolnostech, neboť každá situace měla jiný vliv na výklad (Schlemmer nedat., 3). Funkce věstce byla v závislosti na dané společnosti více či méně institucionalizována a každý odborník měl schopnosti buďto vrozené, nebo je získal v procesu studia.

Nejdůležitější znalosti dali bohové lidem již v dávných dobách před potopou. Vyvolenými příjemci moudrosti byli mudrcové, k nimž se hlásili učenci, včetně těch, kteří se zabývali věštbami (*bārûtu*). Náleželi k nim také astrologové, zařkávači, kněží naříkači a lékaři. Všichni tito vzdělanci se považovali za opatrovníky vědomostí darovaných samotným Eou, bohem moudrosti. Za odkazem k tomuto bohu se skrývala snaha odlišit se od pouhých písařů a zdůraznit svou roli prostředníků mezi bohy a králem, případně lidem (Veldhuis 2010, 78).

Věštby na starověkém Předním východě měly velice dlouhou tradici, jejich využití je doloženo již u Sumerů. Mezopotámští učenci například věřili, že bohové zanechávali vzkazy vepsané na vnitřnostech zvířat či sdělené skrze nebeská tělesa (Frahm 2010, 98). Věštění bylo rovněž velice rozmanitým oborem dělicím se na několik odvětví: extispicia, výklad nebeských znamení a pohybu planet, věštění ze zvlahu a chování zvířat i lidí, lití oleje do vody, prorocství aj. Některé z těchto způsobů byly používány častěji a po dlouhé časové období (např. extispicia), jiné pouze okrajově (prorocství) či v určité době (lití oleje do vody) (Oppenheim 2001, 162). Věštění se nevyskytovalo pouze na Předním východě, ale je doloženo v různých kulturách a zmínky o jeho využívání je možné pozorovat napříč celou historií lidstva.

2. PRAMENY

Nejstarší mezopotamské doklady věštev, psané pouze v akkadštině,² se datují do starobabylonského období. Tato tradice pokračovala až do doby Seleukovců. Zachovalo se velké množství tabulek zabývajících se touto disciplínou – kompendií, dopisů, atd. Největší sbírky vznikly v 8.–7. století př. Kr. v Babylonii a Asýrii (Prosecký a kol. 1999, 406). Opisy mezopotámských věštbných textů byly nalezeny v Súsách, Nuzi, Chattuši, a dokonce i v Sýrii a Palestině (Oppenheim 2001, 157).

¹ Přičemž někdy bylo potřeba, aby člověk nejdříve o toto znamení boha/bohy požádal a provedl určité úkony (např. haruspicia).

² Na rozdíl od sumerštiny, ve které se věštbné texty nezachovaly (Prosecký a kol. 1999, 406).

Obrázek 1. Model jater s vysvětlivkami. Starobabylonské období, Sippar.
 Picture 1. Liver model with annotations. Old Babylonian, Sippar. BM 92668.



První nalezené doklady prorockých zpráv jsou datovány do 18. století př. Kr. a pocházejí z archivu v Mari.³ Společně s dalšími texty, nalezenými v tomto archivu, byly vydány ve sbírce korespondence z Mari Jean-Marie Durandem. Druhým významným zdrojem informací jsou tabulky z novoasyrského období, objevené v 19. století v Ninive adresované asyrským králům, Asarhaddonovi a Aššurbanipalovi. O jejich zveřejnění se zasloužil Simo Parpola.⁴

³Mari, dnešní Tell Harīrī, vzniklo jako nezávislý městský stát v raně dynastickém období. Díky své pozici začal brzy získávat na významu. Asyrský panovník amorejského původu, Šamši-Adad I. obsadil Mari kolem roku 1810 př. Kr. a dosadil na jeho trůn svého syna Jasmach-Adada. Po smrti Šamši-Adada ale asyrská nadvláda nad tímto územím skončila. Vlády se ujal Zimri-Lim, pokračovatel domácí dynastie.

⁴Viz Parpola 1997 [SAA 9].

Doklady a informace o věšební praxi pocházejí většinou z písemných pramenů, a to nejen díky samotným věšeckým zprávám, ale také díky zmínkám v jiných textech (např. dopisech⁵). U haruspicia a astrologie se dochovaly i modely plíc a jater⁶ (viz Obrázek 1) a mapy hvězd. Naopak proročké předpovědi nepatřily do skupiny písemností, u kterých bylo zvykem zachovávat je pro další generace (Nissinen 2003, 5). Druhotné zdroje nám podávají informace o společenském a kultovním pozadí týkajícím se tohoto oboru.

Velmi významným zdrojem informací, a to nejen pro oblast věštění, je Aššurbanipalova knihovna v Ninive. Podle jistých hypotéz se tabulky mohly nacházet ve čtyřech a více budovách a podle polohy, v jaké byly nalezeny jejich roztroušené úlomky, mohly být uloženy ve druhém patře (Fincke 2003, 114–115).

Již Sargon II. (721–705 př. Kr.) měl v úmyslu shromáždit sbírku důležitých textů. Aktivněji se však v tomto směru angažoval až Asarhaddon (680–669 př. Kr.), který zaměstnal učence všech pěti hlavních směrů věštění a nechal vytvořit archiv, jehož obsahem bylo zejména extispicium a astrologické texty (Fincke 2003, 117). Vrcholem se stalo vytvoření rozsáhlé knihovny za vlády Aššurbanipala. Zdrojem se stala nejen Asýrie, ale i Babylonie.⁷ Díky studii Jeanette C. Fincke, která se zabývala babylonskými texty nalezenými v této knihovně, lze uvést zajímavá data: z celkového počtu 746 literárních textů a 645 zpráv se 359 literárních textů a 333 zpráv týkalo astrologie a 104 literárních textů a 289 zpráv extispicia (Fincke 2003, 132).

3. POLITICKÝ A SOCIÁLNÍ VÝZNAM VĚŠTEB

Předpovídání budoucnosti mělo obrovskou společenskou podporu (na všeobecné i odborné úrovni), jak nám dokazuje mnoho primárních zdrojů. Díky silné víře společnosti v pravdivost věštev měly tyto zprávy váhu oficiálních prohlášení (Jean 2010, 270). Všechny disciplíny, spadající do této kategorie, měly nesmírný vliv na mnohá politická a válečná rozhodnutí, zároveň i na královskou ideologii. Předpovědi byly pochopitelně občas zneužívány jako prostředek pro manipulaci s obyvateli, ale ve velké míře byli věštcí bráni jako poradci pro důležitá rozhodnutí a panovník do nich vkládal velkou důvěru. Ne každý odborník však mohl dosahovat tak vysokého postavení (Jean 2010, 271).

Vliv, jehož věštec zprávy dosahovaly, si můžeme demonstrovat na několika příkladech. Pokud bylo plánováno nějaké válečné tažení, učenci zjišťovali, kudy se má armáda vydat, jak se má vyzbrojit, jak silný bude protivník atd. I v průběhu bojů byli věštcí osobně přítomni u jednotek a s pomocí bohů určovali, kudy se má vojsko dále ubírat. Dalším příkladem byl nástup nového panovníka na trůn, kdy předpovědi mohly poskytnout potřebnou (a významnou) podporu pro upevnění jeho vlády. A nesmíme opomenout zatmění Slunce nebo Měsíce předpovídající smrt krále. V tu chvíli bylo nezbytné nalézt za stávajícího panovníka náhradní

⁵Viz Hunger 1992 [SAA 8] a Parpola 1993 [SAA 10].

⁶Nejstarší modely jater (ze starobabylonského období) byly nalezeny v Mari (Oppenheim 2001, 165).

⁷Poté, co se Aššurbanipalovi podařilo porazit svého bratra Šamaš-šum-ukína v roce 648 př. Kr.

osobu,⁸ jež se v kritické době ujala „vlády“ (po čas nejdéle 100 dní). Někdy byla náhradníku vyhledána také „královna“, aby bylo zdání dokonalé; poté byl zabit a byl mu vystrojen královský pohřeb se všemi poctami. Tím byla naplněna vůle bohů a pravý král mohl dále vládnout (Fales 2011, 366–367; Fincke 2003, 117).

Občas docházelo k určitým nejasnostem. Bylo to způsobeno kupříkladu možnostmi, jaké měli astrologové/astronomové pro svá pozorování, nebo úkazem, jenž předtím zřejmě ještě nebyl zpozorován a k němuž tedy neexistoval žádný předešlý výklad. V tomto případě se snažili věštcí nalézt nejpodobnější jev, jehož význam byl známý. Dochovalo se i několik zpráv, kdy sám panovník požadoval ověření, ba dokonce lepší důkaz o pravdivosti výkladu (Oppenheim 1969, 119).

4. VĚŠTBY

4.1. DĚLENÍ VĚŠTECKÝCH TECHNIK

Jak už bylo zmíněno výše, věštění bylo velice rozsáhlým oborem, který lze rozdělit do několika skupin. Jean Bottéro věštby rozlišuje na vnuknuté a deduktivní. Do první skupiny řadí zprávy, jež byly zjeveny člověku přímo božstvem, například jako prorocký sen. Vyvolená osoba se stala jakýmsi tlumočnickem, díky němuž se měla zpráva dostat ke svému adresátovi (většinou králi) buďto přímo, nebo skrze oblastního úředníka, který poselství předal (Bottéro 2005, 212). Pro správný výklad mohly být k dispozici jakési „snáře“. Jejich fragmenty byly nalezeny v Aššurbanipalově knihovně. První a poslední dvě tabulky se týkaly rituálů, jejichž pomocí bylo možné odvrátit zlé znamení, dále sbírka obsahovala rady pro ochranu člověka během spánku (Oppenheim 2001, 167). Pohledy odborníků na důležitost snů se různí. Někteří je považují za spíše okrajovou záležitost (Oppenheim 2001, 169), jiní za významnou.⁹

Mezi deduktivní věštby patřily ty, které bohové „zapsali“ (např. do vnitřností) a které musel odborník nejprve „přečíst“ a poté vyložit. Těto skupiny se týká klasická podoba věštev skládajících se z tzv. protaze (popis znamení) a apodoze (samotná předpověď).

Další možné dělení představil Leo Oppenheim, a to na operační a magickou techniku. U operační věštby božstvo působí přímo na předmět, který je k věštbě použit. Do této skupiny spadá metání losu, lití oleje do vody, spalování substance v kadidelnici. V Mezopotámii bylo metání losu využíváno spíše mimo kultovní sféru, a to při řešení dědictví (Oppenheim 2001, 160) a v Asýrii byl vrháním hliněných kostek vybírán eponym. Kromě jedné výjimky však v kompendiích nemáme doloženou žádnou zmínku o tomto způsobu věštění (Oppenheim 2001, 160). Lití oleje do vody patřilo zřejmě také k okrajově využívané metodě. Doloženo ji máme ze starobabylonského období, je tedy možné, že se později postupně přestala používat (Oppenheim 2001, 162). Její průběh vypadal tak, že se věstec posadil, mísu s vodou si položil na klín a vleval do ní olej. Podle pohybu oleje podél stěn poté vykládal budoucnost.

⁸ Tento rituál se nazýval *šar pūhi* (viz CAD P, 496–497).

⁹ Podle informací nacházejících se v královských análech mohly sny podnítit krále k nějaké stavbě či politickému rozhodnutí (Šašková 2007, 176).

U magických technik božstvo zjevovalo zprávu skrze ovlivňování přírodních úkazů či vzhledu a chování lidí a zvířat (např. letu ptáků).¹⁰ Je zde charakteristický postup, v rámci něhož je vymezena přesná doba a prostor, kdy a kde může božstvo poselství zjevit.

4.2. VĚŠTCI

Podle pramenů dochovaných v Mari z 1. poloviny 2. tisíciletí př. Kr. služeb těchto učenců využíval především král.¹¹ Věštci proto skládali slib, ve kterém se zavazovali k tomu, že budou panovníka varovat před nebezpečím, které jim bohové zjeví, a rovněž, že udrží tajemství, které jim může být svěřeno (Durand 2002, 91). Nejvíce práce měli před a během válečného tažení, neboť před každým zamýšleným přesunem museli zjišťovat, zdali s ním bohové souhlasí (Sepešiová 2012, 7). I obyčejní lidé se občas uchýlovali k předpovědím. Pokud se nemohli dostavit k věšteckému rituálu osobně, stačilo zaslat pramen vlasů či trochu půdy z oblasti, které se měl dotaz týkat (Durand 2002, 92–93).

U určitého počtu dochovaných zpráv pocházejících z 1. pol. 1. tis. př. Kr. jsou známa i jména jejich autorů, díky nimž je možné představit i konkrétní učence zabývající se věštbami, a zároveň uvést skrovné informace týkající se jejich osoby, nejčastěji titul či zmínky o městě, v němž žili a odkud posílali informace králi o svých pozorováních.

Protože věštci byli vzděláni nejen v jedné, ale hned v několika disciplínách, můžeme u jejich jmen nalézt různé tituly. První skupinou byly hodnosti související s hierarchií písařů. Titul *rab ʔupšarrī*, tedy hlavní písař, byl připisován kupříkladu Nabû-zuqup-kěnovi z Kalchu (Baker ed. 2001, 912–913) či Ištar-šuma-ěrišovi.¹² Takto vysoce postavení učenci se podepisovali pouze vlastním jménem (neuváděli svůj titul) a stáli často i v čele nějaké skupiny nebo školy (Oppenheim 1969, 99). Nabû-zuqup-kěnu pocházel z významné písařské rodiny a svou funkci zastával v letech 716–683 př. Kr. Z jeho práce se dochovala například kopie Eposu o Gilgamešovi či komentáře a tabulky týkající se astronomických a věštebných sbírek *Enūma Anu Enlil* („Když Anu a Enlil“) a *Šumma ālu ina mēlē šakin* („Jestliže město leží na výšině“) (Baker ed. 2001, 912–913). Dalším používaným titulem z této kategorie byl *ʔupšar Enūma Anu Enlil*,¹³ nalezený ve spojení se jmény Balasí (Radner ed. 1999, 254–255) a (opět) Ištar-šuma-ěriš. Tento Ištar-šuma-ěriš byl vysoce postavenou osobou. Byl synovcem Adad-šuma-ušura a vnukem Nabû-zuqup-kěna (Baker ed. 2000, 577–579) a zabýval se zejména astrologií/astronomií. Dochovaly se i zprávy, ve kterých se věnuje zatmění Měsíce a jeho pozorování (RMA 271, RMA 31, RMA 74, RMA 128), dále Jupiteru, Venuši, Marsu (ABL 519, ABL 37, RMA 93) či bouři, dešti a zemětřesení (ABL 34, RMA 257). V jiných dopisech informuje krále o určení dnů vhodných pro uzavření smlouvy (ABL 384) či podniknutí jiných důležitých akcí, např. slavností (ABL 1097, LAS 343), a o detailech

¹⁰U zvířat bohové umisťovali znamení i na vnitřnosti, čemuž se věnovalo extispicium.

¹¹Prameny z Mari se obecně týkají převážně krále, proto nemáme mnoho informací o jiných společenských vrstvách.

¹²V Baker (ed. 2000, 577–579) uveden jako Issār-šumu-ěreš.

¹³V překladu „písař (astrologické sbírky) Enūma Anu Enlil“ (Oppenheim 1969, 99; CAD T, 152).

k rituálu náhradního krále (ABL 223, ABL 1376, ABL 670, ABL 676). Máme také doklady o jeho spojení s Nabû-zêru-lêširem, Adad-šuma-ušurem, Nabû-šuma-iddinou, Urad-Eou (ABL 332) či Adad-šuma-ušurem a Marduk-šakin-šumim (ABL 32). Balasí byl rovněž velice významným učencem, pocházel z Ninive a jeho hlavní doménou byla hvězdná obloha,¹⁴ přestože se věnoval i jiným odvětvím věštění: výskytu zvířat na určitém místě (ABL 353), významu zeměměřeni jako znamení (ABL 355, ABL 1080, RMA 254) aj. Byl označen za *ummânu* (viz CAD U-W, 114) „učence“ korunního prince Aššurbanipala (Radner ed. 1999, 254–255). Spolupracoval například s Nabû-aḥḫē-erībou (ABL 404, ABL 689, ABL 78, ABL 79) či s Bammāiou (Radner ed. 1999, 261; K 496).

Druhou významnou skupinou byli učenci označovaní hodnostmi odpovídajícími kněžským funkcím. Sem spadají tituly *mašmaššu* a *kalû*, které v prvním tisíciletí př. Kr. už nebyly spojovány pouze se svým prvotním významem,¹⁵ ale označovaly vybrané vzdělance, kteří se zabývali i astrologií či astronomií (Oppenheim 1969, 100). První hodnost byla spojována například s Bêl-lê'im (Radner ed. 1999, 320–321), jenž pocházel z babylonské rodiny Egibi. V dochovaných dopisech informuje krále o pozorování Měsíce (RMA 24, RMA 83, K 960), Venuše (RMA 243), Jupiteru a komety (RMA 183). A druhá je doložena u Bêl-šuma-iškuna (Radner ed. 1999, 330–331), rovněž s původem z Babylonie, který zpravoval panovníka o zatmění Měsíce a konjunkci Jupiteru (RMA 235A, RMA 134).

U některých věstců se zachovaly i informace o místě jejich pobytu. Ve spojení s Borsippou jmenujeme astrology Nabû-iqīšua,¹⁶ Aplāyu¹⁷ a Šāpika. Dále můžeme zmínit astrology Nabû-iqbiho z Kúty (Baker ed. 2001, 835–836), Aḥḫēšu¹⁸ z Uruku a Nabû-aḥḫē-iddinu z Dilbatu (Baker ed. 2001, 796–797). Oppenheim na základě získaných informací, jež podle něj nepřímo poukazují na Babylon jako sídlo, řadí k tomuto městu několik učenců.¹⁹

Do skupiny píšící novobabylonským dialektem náleží Ašarēdu (Radner ed. 1998, 140–141), respektive dva učenci stejného jména. V odborné literatuře jsou rozlišováni jako „starší“ a „mladší“, oba se věnovali astrologii. Starší byl synem Damqa a věnoval se pozorování Měsíce, Merkuru, Jupiteru, souhvězdím a Plejádám (RMA 187, RMA 172, RMA 221, RMA 29). Raši-ila²⁰ pocházel z Babylonie a dochované dopisy se taktéž týkají pozorování planet a Měsíce (RMA 85, RMA 107, RMA 148), dokonce i zatmění Slunce (RMA 269). A nakonec Munnabitu (Baker ed. 2001,

¹⁴ Pozorování Měsíce a Slunce a obavy z jejich zatmění (ABL 687, ABL 351, ABL 691), postavení Marsu, Saturnu, Merkuru a Venuše (ABL 79, ABL 356, ABL 692, ABL 618, RMA 88, RMA 91).

¹⁵ Jako *mašmaššu* byl původně označován kněz-exorcista (viz CAD M1, 381), který po zjištění znamení navrhoval rituál, který se měl provést (aby byly odvráceny negativní důsledky). *Kalû* byl kněz naříkač (viz CAD K, 91).

¹⁶ Baker ed. 2001, 836–837. Jeho dopisy obsahovaly informace o pozorování Měsíce (RMA 11, RMA 155, RMA 153), Jupiteru (RMA 195, RMA 189) a Saturnu (RMA 215A).

¹⁷ V Radner (ed. 1998, 115–116) jako Aplāia nebo Apil-Aia.

¹⁸ V Radner (ed. 1998, 60–61) také jako Aḥḫēšāia.

¹⁹ Prvním z nich je Bêl-ēpuš, jehož s Babylonem spojuje Bêl-nāšir, který informoval krále o jeho onemocnění. Další je Bêl-upaḥḫir, jeho syn Ṭāb-šilli-Marduk a bratr (nebo švagr) Bêl-nāšir – tedy rodina, jež pravděpodobně dědila specializaci z generace na generaci. Z Babylonu měli také pocházet Tābia a Zakir. Druhý zmíněný byl zřejmě velice důležitou osobou za vlády Aššurbanipala. Vyplývá to z obsahu jeho dochovaných zpráv (Oppenheim 1969, 103–105).

²⁰ Sám sebe označil jako starého králova služebníka (Oppenheim 1969, 109; Baker ed. 2002, 1034–1035).

768–769), který patřil mezi velice významné osobnosti své doby a jeho zprávy se zaměřovaly na pohyb a aktuální podobu Měsíce či jeho zatmění (RMA 268, RMA 38, RMA 82).

V novoasyrském dialektu se zachovaly zprávy od několika učenců. Z textů od Nabû-šuma-iddiny²¹ a Ištar-nādin-apliho (Baker ed. 2000, 575) vyplývá, že oba vedli skupinu spojující deset specialistů se zaměřením na výklad nebeských znamení (Oppenheim 1969, 106; Baker ed. 2001, 884–888). Ištar-nādin-apli stál i v čele písařské školy v Arbailu (Baker ed. 2000, 575; ABL 432, ABL 423).

Vytváření skupin specialistů bylo zřejmě velice běžné, proto lze zmínit ještě jednu. Patřilo do ní sedm jedinců, o všech byla nalezena zmínka v královské korespondenci posledních asyrských králů. Členové byli Nabû-aḥḥē-erība,²² Ištar-šuma-erīš, Nabû-mušesi (Baker ed. 2001, 847–848), Balasí, Aqqulānu, Urad-Ea a Adad-šuma-ušur (Radner ed. 1998, 38–40). Adad-šuma-ušur pocházel z prominentní písařské rodiny. Jeho dopisy se týkaly zejména zdraví krále a královské rodiny (CT 53 69, ABL 3, ABL 439, ABL 12, ABL 5, ABL 549). Věnoval se i péči o korunního prince Aššurbanipala (Radner ed. 1998, 38–40; ABL 439, ABL 654). Několik jeho zpráv se velice podrobně věnuje rituálu náhradního krále (ABL 359, ABL 362).

Tito učenci společně, v různém složení (i když samozřejmě lze vysledovat určité pravidelné varianty podskupin), diskutovali o správné interpretaci znamení a poté o nich podávali králi zprávy (Oppenheim 1969, 114). Významní věštcí vytvářeli i různé školy, které byly rozmístěné po celé říši. Jako příklad můžeme uvést astronomické školy v Uruku, Borsippě, Babylonu a Sipparu (Oppenheim 1969, 124).

Za své služby byli tito učenci placeni králem. Obvyklou odměnou pro státní pracovníky byl dům a pole s rolníky, kteří je obdělávali. Avšak stejně jako ostatní obyvatelé Asýrie museli věštcí plnit povinnost *ilku*.²³ Dokazuje to zpráva, ve které jeden z nich žádal o odpuštění této služby, protože mu zabraňovala řádně plnit jeho pracovní povinnosti, konkrétně pozorování pohybu Měsíce (Oppenheim 1969, 117).

4.3. KOMPENDIA

Věštec nemohl znamení vykládat podle svého vlastního úsudku, musel se držet ověřených interpretací. Jako podklad mu sloužily postupně vznikající sbírky. Již ve starobabylonském období se začaly zapisovat neobvyklé události. K nim vznikaly výklady, a tak se zrodil základ pro kompendia. S nárůstem jejich počtu docházelo ke třídění do skupin podle oblastí, jichž se znamení týkala. Klasický vzorec, jakým byly výklady zapisovány, se skládal z protaze a apodoze. Protaze obsahovala popis znamení a apodoze jeho výklad.²⁴ Nevíme, jak jednotlivé interpretace vznikaly, lze však předpokládat vliv podvědomé asociace (Oppenheim 2001, 161).

²¹ Baker ed. 2001, 884–888. Pocházel z Ninive.

²² Baker ed. 2001, 794–795. Věnoval se astrologii (RMA 70, RMA 103, RMA 246G, RMA 43) a hemerologii. Některé jeho zprávy se věnují příznivým dnům a několik sepsal ve spojení s Balasim.

²³ Ilku zahrnovalo různé služby: vojenské, administrativní, kultovní či řemeslnou a zemědělskou výrobu (Prosecký a kol. 1999, 145).

²⁴ Z latinského omen znamenající „varování“ (Oppenheim 2001, 162), dále také zlé, špatné, nepříznivé znamení, kletba (Kábrt et al. 1997, 305).

Mezi hlavní souhrny patřily:²⁵

Enūma Anu Enlil („Když Anu a Enlil“) obsahující astronomická omina. Čítá 70 tabulek s 6500–7000 omíny (Koch-Westensholz 1995, 78; Šašková 2007, 166) a začíná mytologickým úvodem o stvoření nebe bohy a stanovení jeho řádu (Koch-Westensholz 1995, 77–78). Následující tabulky se postupně věnují úkazům týkajících se Měsíce, i jeho zatmění, dále pak Slunce, meteorologických jevů, planet Sluneční soustavy a dalších (tehdy pozorovaných) hvězd (Koch-Westensholz 1995, 78–79; Šašková 2007, 166; Oppenheim 2001, 171).

Šumma alamdimmū („Jestliže tvar“) týkající se fyziognomických omin. Čítá 12 tabulek zahrnujících morfoskopická znamení od hlavy (vlasů, čela, nosu atd.) přes krk po horní trup (Frahm 2010, 114–125).

Sakikkū („Symptomy“, „Všechny nemoci“) zahrnující diagnostická omina (viz CAD S, 75).

*Šumma kataduggū*²⁶ („Jestliže výrok“) tvořené omíny, jež se týkala vlastností člověka, jeho chování, zvyklostí a popisů stavů mysli.

Šumma sinništu qaqqada rabāt („Jestliže je hlava ženy velká“) obsahující prognózy o osudu ženy a jejím charakteru.

*Šumma liptu*²⁷ („Jestliže kožní skvrna“) postupující při zkoumání od hlavy k patě.

Šumma izbu („Jestliže znetvořený novorozenec“²⁸), jejíž kopie byly nalezeny v Aššuru, Ninive, Kalchu a jižní Babylonii, obsahovala minimálně 24 tabulek (Oppenheim 2001, 166; Šašková 2007, 175). Její jádro a nejstarší část byla věnována znetvoření novorozených jehňat, další tabulky se zabývaly mnohočetnými porody, znetvořením novorozenat a mládat některých domácích zvířat (Oppenheim 2001, 166). Interpretace znamení podle tohoto kompendia nebyla jednoduchá, bylo potřeba toho nejvyššího vzdělání (Šašková 2007, 175).

Šumma ālu ina mēlē šakin („Jestliže město leží na výšině“) skládající se ze zhruba 107 tabulek.²⁹ První dvě tabulky se věnují městu, další poté různým druhům živočichů, ohni, politice, zemědělství, vztahům mezi lidmi (Oppenheim 2001, 168; Šašková 2007, 174). Určitá část této sbírky (cca 25 tabulek) se věnuje ominům týkajících se zvířat. V Asýrii si získalo oblibu pozorování letu a chování ptáků,³⁰ např. způsob a směr letu, způsob lovu či mávání křídel. V *Šumma ālu ina mēlē šakin* je konkrétně zmíněn sokol, koroptev, vlaštovka, holubice a husa (De Zorzi 2009, 89). Dochoval se doklad o existenci odborníků specializovaných na tento druh věštb označovaných termínem *dāgil iššūrī*. Příznivým znamením byl přelet zprava doleva (Oppenheim 2001, 160).

²⁵ Podrobnější informace od *Šumma alamdimmū* po *Šumma liptu* viz kniha Barbary Böck (1997).

²⁶ Viz CAD K, 297. Zahrnuto do podsérie fyziognomických omin.

²⁷ Viz CAD L, 202.

²⁸ Oppenheim překládá jako „Jestliže čerstvě porozené zvíře...“ (Oppenheim 2001, 166).

²⁹ Koch-Westensholz uvádí 113 tabulek (Koch-Westensholz 1995, 78). Z této sbírky se v Ninive dochovalo nejvíce tabulek, a to 161 tabulek, ale v této sumě jsou zahrnuty i kopie částí kompendia a některých omin (Fincke 2003, 125).

³⁰ Podobně také v Malé Asii, Sýrii a Palestině (Oppenheim 2001, 160).

Enūma ana bīt marsi ašipu illaku („Když se zaklínač ubírá do domu nemocného“) obsahující 40 tabulek. Omina se v tomto případě věnovala určení diagnózy pacienta podle jeho vzhledu a chování. Výsledkem věštby bylo ale pouhé konstatování, zdali se nemocný uzdraví nebo zemře. Pouze ve výjimečných případech byla nabídnuta léčba s pomocí magie (Oppenheim 2001, 170).

Mnoho dopisů a zpráv obsahovalo některé z věštek uvedených ve sbírkách. Vzdělanci se často snažili přesně je citovat a zapisovali je v klasické babylonštině, zatímco zbytek tabulky byl zapsán v místním dialektu (Veldhuis 2010, 80). Avšak zřídkakdy uváděli, odkud daná citace pochází.

Používaná kompendia tvořila základ, na němž učenci stavěli. Nejen, že poskytovala pomoc, ale vzhledem k tomu, že patřila k tradici předávané generacemi, nebylo pochyb o jejich kvalitě a pravdivosti. Jak již bylo zmíněno výše, používaly se kanonické i nekanonické sbírky, neměli bychom však opomenout rovněž ústně předávanou tradici.³¹

Postupem času existovalo stále více výkladů znamení, z nichž některé byly i méně časté. Kromě hlavních kompendií byly používány také různé sbírky poskytující k nim komentáře. Zaměření těchto komentářů bylo různé. Obsahové, jehož cílem byla snaha o pochopení a vyložení daného znamení, dále například lexikální, které se zaměřovalo na výklad slov mnohoznačných. K hlavním sbírkám pochopitelně existovalo několik výkladů a stejně tak i verzí kompendií mohlo být několik. Například u *Enūma Anu Enlil* byly v Asýrii používány tři: jedna z Aššuru a dvě z Ninive (Veldhuis 2010, 81).

V rámci praxe byly postupně vytvořeny souhrny nejpoužívanějších omin. Jako příklad můžeme v oblasti astronomie uvést sbírku *Šumma Šin ina tamartišu* (Koch-Westenholz 1995, 84–86; Šašková 2007, 166). Obecně, co se obsahu různých souhrnů týče, nešlo samozřejmě o náhodný výběr, ale naopak o selekci těch omin, která byla v tehdejší době a za daných okolností považována za správná (k některým znamením existovalo více výkladů) či těch, kterých se týkala znamení, jež se v dané době často objevovala a potřebovala další komentář, aby byla dobře pochopena (Veldhuis 2010, 84–85).

4.4. NEJVÝZNAMNĚJŠÍ ZPŮSOBY VĚŠTĚNÍ

4.4.1. Extispicium

Extispicium, neboli věštění z vnitřností, byl velice důležitý rituál, díky kterému bylo možné zjistit odpovědi na kladené otázky. Základem pro tuto skutečnost byla víra v bohy dávající najevo svou vůli vytvořením určitých znaků ve vnitřnostech ovce. Tyto znaky poté mohou být prostřednictvím učenců vyloženy tázajícímu. Tato tradice je doložena již ve starobabylonském období (Oppenheim 2001, 165) a do Asýrie se rozšířila během pozdního druhého a následně prvního tisíciletí př. Kr. (Fincke 2003, 139).

³¹ Ústně předávané tradice se mohlo využívat například v Mari v 1. pol. 2. tis. př. Kr. Základem pro tuto domněnku by mohla být skutečnost, že v archivech v Mari nebyly žádné sbírky nalezeny.

Věštcí se nazývali *bārûm*, což by se dalo přeložit jako „vidoucí“,³² podklady pro své předpovědi vyzorovali z povrchu jater a dalších vnitřností obětovaného zvířete. Pro jistotu byla poté ještě jednou pokládána otázka týkající se stejného problému, ale v záporném smyslu, tak měla být dokázána pravdivost věštby (Durand 2002, 92).

Největší pozornost byla věnována játrům,³³ u kterých se sledovala jak celková podoba, tak i jejich části. Podobně tomu bylo také u plic. Srdce, střeva, žaludek, obratle a další části těla byly posuzovány jen jako celek. Ohledání se zaměřovala nejprve na to, zdali jsou všechny orgány umístěny anatomicky správně a jestli mají obvyklý vzhled a tvar. Následovalo zkoumání náhodných znaků jako dírek, odřenin, puchýřů, jizev, prasklin apod. Výsledek tohoto vyšetření pak byl, dle používaných vzorů, vyložen jako kladné nebo záporné znamení. Rituál byl pravděpodobně prováděn podle určitého, přesně stanoveného řádu (Starr 1990, XXXIX).

Nejdůležitějším znakem jater³⁴ bylo *naplastu/manzāzu*,³⁵ které se nacházelo na spodním laloku a bylo umístěné kolmo k další rýze nazývané *padānu*. Sledování *naplastu* máme doloženo ze starobabylonského období a poslední doklady se objevují v textech datovaných do seleukovské vlády. Objevují se zmínky o vychýlení tohoto znaku z obvyklé pozice a změnách v délce a zašpičatění. Informace o *padānu* máme až z prvního tisíciletí př. Kr. Vyskytovalo se minimálně v páru, ale i ve větším počtu a v různých variacích, co do tvaru a vzájemného umístění: dvě propletené jako kříž, had či luk, čtyři ležící vedle sebe, souběžně či různě rozmístěné (Starr 1990, XLI). V určité souvislosti nám však dosud neznámé, byly k této rýze/rýhám uváděny i znaky *šubtu* a *pušqu*. Dále se sledovalo také *našraptu* nacházející se na spodním laloku jater. Avšak zde už známe určitou souvislost, například umístění *padānu* v tomto znaku bylo pravděpodobně dobrým znamením (Starr 1990, XLII). Dle doložených zpráv se *našraptu* nacházelo nejspíše mezi *padānu* a *bāb ekalli*. Poloha se zdá být jasnou, přestože identifikace tohoto znaku už byla složitější. Mezi značkami nacházejícími se v blízkosti *fissury umbilicalis* byly *danānu*, *bāb ekalli* a *šulmu*. Následoval žlučník, nazývaný *martu*, na kterém se rozlišovalo několik částí, přičemž *appu* (vršek), *qablu* (prostředek) a *išdu* (spodek) byly velice důležité pro věštbu. Mezi poslední sledované znaky patřily *nīdi kussī*, *ubānu*, *šibtu* a *nīru*.

U plic, druhého zkoumaného orgánu, bylo mezistupněm ještě prověření *elītu/šaplītu* (vrchní a spodní části), jež však nebylo zatím anatomicky určeno. I u plic máme jejich pozorování doloženo již ze starobabylonského období. Začínalo se s *ubān hašī qablītu*, tomuto znaku byla věnována velká pozornost. Vyskytoval se buď „vázaně“ nebo zcela chyběl (Starr 1990, XLVII), občas je také doložen v páru. Následovalo *kubšu*, což byl možná jeden z laloků, ale není jasné který. Dalšími v pořadí byly znaky *ruqqu* a *šeru*, identifikované jako konkávní a konvexní povrch

³²Prosecký a kol. 1999, 406. Tento termín je odvozen od slovesa *barû* (viz CAD B, 115) a jedná se o participium aktivní.

³³Podle Semitů měla být játra centrem citů (Oppenheim 2001, 163).

³⁴Hepatoskopie (zkoumání jater) byla podle Oppenheima starší metodou věštění. K zahrnutí dalších orgánů pro předpověď budoucnosti mělo dojít až během vývoje Mezopotámie (Oppenheim 2001, 163).

³⁵Přepis všech termínů byl zkontrolován podle CAD.

plic (Starr 1990, XLVIII). Poté se zkoumaly *nīš/mukil rēši, mašartu/niširtu, imēru a dunnu*.

Po vyšetření těchto dvou pro věštby nejdůležitějších orgánů následovalo pozorování hrudní kosti, záhybů střev a obratlů. Hrudní kost nazývaná *kaskāsu*³⁶ je pouze zřídka doložena ve zprávách o extispiciích ze starobabylonského období. Později je většinou popisována jako silná, ale byla nalezena i tabulka, na níž byla klasifikována jako oslabená či rozštěpená (Starr 1990, L). U záhybů střev (*tīrānu*) se většinou zaznamenával pouze jejich počet (10–16), avšak za vlády Sargonovců bylo jejich ohledání ještě podrobnější. Poslední částí bylo *kunukkū* identifikované jako obratle. Opět již od starobabylonského období se pozoroval jejich vzhled. Vystala také domněnka, že by se nemuselo jednat o obratle, ale o svaly připojené k páteři (Starr 1990, L).

Kromě těchto částí se sledovala přítomnost náhodných znaků – dírek, prasklin, odřenin – přičemž každý získal určité pojmenování. Znaky se staly velice důležitými pro vyřčení poselství, které bohové zanechali, proto se jejich nalezení a identifikaci věnovala velká pozornost. První z nich byl *kakku*, jehož výskyt byl velice rozmanitý. Nejčastěji se objevoval v souvislosti s jinými znaky, někdy i samostatně. *Kak imitti*³⁷ (napravo) obvykle připomínal hrot špiu a většinou se vyskytoval rovnoběžně či postupně jeden vedle druhého (Starr 1990, LI). Některé kombinace tohoto znaku získaly svá vlastní pojmenování: *perniqqu*,³⁸ *kakku āridu*, *kak rīši*, *kak lumun libbi*, *kak šulmi* a jiné. Dalším významným znakem byl *šēpu* (noha), jenž získal pojmenování podle svého tvaru. Nacházel se na plicích a játrech, nejčastěji u žlučníku. Třetím byl *šīlu* (díra) s různorodým výskytem, vždy však vyjadřoval špatné znamení, v určitém období dokonce zvěstoval smrt. Poté následoval *piṭru* (trhlina), o němž nemáme mnoho informací. Podobně je na tom *erištu*, víme o něm pouze to, že se nalézal na různých vnitřnostech, ale jeho seskupení a vzhled není objasněn. Naopak o *išpalurtu* je známo, že měl tvar kříže a nacházel se pouze na játrech. Zkoumány byly i zakrnělé části (*nēkemtu*³⁹) či cysty (*dihḫu*⁴⁰) v podobě vrádků či puchýřů. Pokud obsahovaly kapalinu, mohly být poté při věštbě spojovány s dešti, potopou či zkázou (Starr 1990, LIII).

4.4.1.1 Zápis a obsah věštby

Před samotným rituálem bylo třeba vytvořit vhodné prostředí a také zkontrolovat, zda je obětované zvíře pro věštbu vhodné. Poté se řádně připravil obřad, který začínal chválou a modlitbami k bohům Šamašovi a Adadovi.⁴¹

První část dotazu začínala formulí „*Šamaš bělu rabū ša ašallūka anna kīna apalanni*“ (Starr 1990, XVI), tedy slovy „Šamaši, velký pane, odpověz mi pevným/pravdivým ano na to, na co se tě ptám“. Zde se setkáváme s kladnou formou otázky

³⁶ Starr uvádí přepis *kaskāsu* (Starr 1990, L), v CAD uvedeno jako *kaskasu* (CAD K, 224).

³⁷ Znak, který byl velice často zmiňován na tabulkách z prvního i druhého tisíciletí př. Kr. (Starr 1990, LI).

³⁸ V CAD P, 409 uvedeno jako *pirniqqu*.

³⁹ Viz CAD N2, 154.

⁴⁰ V CAD uvedeno jako *šihḫu* (CAD S, 176).

⁴¹ Šamaš i Adad byli patrony věštění (Prosecký a kol. 1999, 406). Někdy se věstec obracel pouze na Šamaše (jak je zřejmé i z popisu níže).

za použití výrazu *anna apālu* (odpovědět ano). Dochovaly se však rovněž záznamy se záporným dotazem vyjádřeným slovy *ulla apālu* (odpovědět ne).

Za touto formulí následovala pasáž, v níž bylo třeba přesně vyjádřit období, kterého se věštba týkala, např. od dnešního dne až do konce měsíce, či 40 dní a 40 nocí apod. Zahrnutí časového úseku do věštby je doloženo již ze starobabylonského období (Starr 1990, XVII).

Poté přicházelo na řadu jádro věštby, tedy otázka samotná. Zde lze vysledovat používání stejných formulí u dotazů stejného obsahu, např. pokud šlo o vyslání jednotek: *šābē sīsē emūqē mal libbašu ublu lišpur?* (Může poslat vojáky, koně (a) jednotky, tolik (kolik) si přeje?), pokud se jednalo o zjištění cesty, kterou se má armáda vydat (či kudy putuje nepřítel): *urḫa harrāna šabātu* nebo zda se má zapojit do bitvy: *kakkī qabli tāḫāzi epēšu* (Starr 1990, XVIII).

Za vlády Asarhaddona vypadala základní kostra dotazu takto:

RN⁴² *ša inanni . . . ana šapārīšu tišmurūma* – RN, který nyní zamýšlí poslat

ilūtka rabīti idū – (a kterého) tvé velké božství zná

kī pī ilūtika rabīti Šamaš bēlu rabū u purussēka šalmu – Podle pokynu/vůle tvého velkého božství, Šamaši, velký pane, a tvým příznivým rozhodnutím

bēl MU.MU annī RN lišrim likpidma. . . – měl by se ten, jenž se táže, RN, pokoušet a plánovat?

eli ilūtika rabīti ṭāb kīma iktapduma iltapru. . . – Potěší to tvé velké božství, když ten, co tak naplánoval, pošle. . .

Toto je jedna z nejčastěji používaných verzí, přesto tázací formule nemusela obsahovat všechny uvedené části (Starr 1990, XIX).

A závěrečná část obsahovala většinou tyto věty:

ilūtka rabīti idē – Ví to tvé velké božství?

ina šalimti ina pī ilūtika rabīti Šamaš bēlu rabū qabi kūn(i) – Je to příznivě rozhodnuto a potvrzeno podle pokynů/vůle tvého velkého božství, Šamaši, velký pane?

āmīru immara šēmū išemmē – Uvidí to, kdož vidí? Uslyší to, kdož slyší?

Opět ne všechny části byly vždy použity a také jejich pořadí se lišilo (Starr 1990, XX).

Doloženy jsou i dotazy, jež neměly standardní formu uvedenou výše. Tyto zvláštní případy se týkaly neobvyklých situací nebo otázek, a proto se odlišovaly od běžných zvyklostí. Mohou tak být pro současné badatele tvrdým oříškem při snaze o jejich rozluštění, jelikož neexistuje žádný jiný exemplář k porovnání a tedy ani předloha pro doplnění poškozených či chybějících částí.

⁴²RN = Royal name = královské jméno.

Po vyslovení dotazu následovalo jeho zopakování ve zkrácené verzi (ve formě nepřímé otázky). Tyto dvě části byly spojené výrazem *lū nashā lū bēra*, který lze přeložit „*necht jsou vytrženy, necht jsou odstaněny*“ (Starr 1990, XXVII).

Na úplný závěr se zapisovaly tyto dvě formule, většinou společně, i když máme doklady i o jejich samostatném použití (Starr 1990, XXVIII):

Ina libbi immeri annî izizzamma anna kîna ušurâti šalmâti šērē tāmîť damqâti šalmâti ša šalimtim ša pî ilûtika rabîti šuknamma lûmur.

– Bud přítomen v tomto beranovi, umístí do něj kladnou odpověď, příznivé návrhy, příznivá znamení na věštecký dotaz příkazem tvého velkého božství, abych (je) mohl vidět.

Eli ilûtika rabîti Šamaš bêlu rabû lillikma têrtu litappal. – Necht tento dotaz jde k tvému velkému božství, ó Šamaši, velký pane, a necht je věštba odpovědí (Starr 1990, XXVIII).

Tyto věty se téměř bez výjimky nacházely na konci tabulky, ale badatelé se domnívají, že na ni byly zapisovány před provedením samotné věštby a prázdné místo před nimi bylo doplněno během rituálu (Starr 1990, XXVIII).

Určitým druhem dotazů a zřejmě jejich původní a starší verzi jsou tzv. *tāmîtu*, které jsou doloženy již ze starobabylonského období. Jejich využití je prokázáno i u soukromých osob. Formou jsou velice podobné klasickým dotazům, obsahují tedy určení daného časového úseku a stejné fráze. Liší se například hned v úvodní formuli, ve které se zde nedovolává pouze boha Šamaše, ale také boha Adada (Starr 1990, XXIX).

4.4.2. Pozorování nebeských těles

Již staří Řekové si byli vědomi oblíbenosti a významu astrologie a astronomie u Babylónanů a poté i Asyřanů. Například Diodóros Sicilský nám zanechal zprávu, ve které uvádí, jak kněží v Babylonii pozorují hvězdy či zatmění (a nejen je, ale i jiné přírodní úkazy jako zemětřesení), aby mohli předpovědět nadcházející události (Thompson 1900, XIV). Tito učenci byli titulováni jako *maššartu*, tento termín znamená „pozorování“ či „hlídka“ (Fales 2011, 361).

Stejně jako u ostatních forem věštění není ani zde překvapením, jaké důležitosti a úctě se tato disciplína těšila. Tito učenci byli jistým druhem politiků, poněvadž jejich předpovědi mohly mít nepřehlédnutelný vliv na vývoj země (Šašková 2007, 166). Jejich náplň práce nezahrnovala pouze pozorování výrazných znamení (např. zatmění), ale i každodenní pečlivé zkoumání všech úkazů, jež se objevily. Tato sledování, časově velice náročná, probíhala nepřetržitě celý den. Proto byly vytvořeny pravidelně se střídající směny (Fales 2011, 365). Král byl průběžně informován o všech jevech a jejich výkladu vzhledem k budoucím událostem, jež byly astrologové považovány za hodné zmínky. Mimo svou „směnu“ se astrologové věnovali výuce dalších učenců.⁴³

Jak už bylo zmíněno výše, jako základ pro výklad znamení se používaly sbírky obsahující „ověřené“ znalosti disciplíny. Tato kompendia sloužila u každého učence

⁴³Existovaly dokonce i školy v Uruku a Borsippě, kde se vyučovala astronomie (Oppenheim 1969, 124).

zpočátku jako učební pomůcka, později jako zdroj informací, pokud si astrolog nebyl jistý významem určitého úkazu. Velké množství nalezených dokladů pochází z Aššurbanipalovy knihovny (Fincke 2003, 125).⁴⁴

Nejdůležitější sbírkou byla *Enūma Anu Enlil*. Čítá 70 tabulek s 6500–7000 omíny (Koch-Westensholz 1995, 78) a začíná mytologickým úvodem o stvoření nebe bohy a stanovení nebeského řádu. První verze začala vznikat již ve starobabylonském období a konečná verze byla sepsána v 11. století př. Kr. Bylo vytvořeno také mnoho děl, obsahujících její výňatky: *Rikis girri Enūma Anu Enlil* nebo komentáře *Mukallimtu*,⁴⁵ *Šumma Šin ina tāmartišu*, *Maš'altu* a *Šātu* (Šašková 2007, 166; Koch-Westensholz 1995, 82–87), s cílem usnadnit pochopení složitějších omin.

I u této specializace se nám dochovalo několik jmen a také důkazy, že i tito učenci vytvářeli určité skupinky, v jejichž rámci diskutovali daná znamení. Jako příklad si jich můžeme několik uvést: do první patřil Adad-šuma-ušur, Marduk-šākin-šumi a Ištar-šuma-ēriš (ABL 32), do druhé Adad-šuma-ušur s Marduk-šākin-šumim (ABL 15, ABL 1435+, ABL 362), třetí tvořili Adad-šuma-ušur, Urad-Ea, Ištar-šuma-ēriš a Akkulānu (ABL 16), čtvrtou Ištar-šuma-ēriš a pátým seskupením byl Balasī s Nabū-aḥḥē-erībou (ABL 404, ABL 689, ABL 78, ABL 79).

Tito učenci měli i další důležité poslání, např. určování času, důležité nejen pro sestavení kalendáře, ale i při předvídání budoucích událostí. Jako jednotka času byl používán pojem *bēru*,⁴⁶ označující časový úsek dvou hodin, šest tedy *bēru* zahrnovalo celou noc (CAD B, 210). Délka měsíce byla určována podle toho, zdali byl v určitý den zpozorován Měsíc spolu se Sluncem.

Nemůžeme nezmínit sledování postavení jednotlivých nebeských těles.⁴⁷ Dochovaly se nám jejich jednotlivé názvy: *Muštariḫu* (Merkur),⁴⁸ *Dilbat* (Venuše), *Šalbatānu* (Mars),⁴⁹ *Nēberu* (Jupiter),⁵⁰ *Kajjamānu* (Saturn)⁵¹ a také pojmenování Měsíce – *Šin*.⁵² Astrologové pozorovali všechna jim známá nebeská tělesa, avšak nejdůležitější byl Měsíc⁵³ – jeho tvar a jakou byl obklopen aureolou, pozice ke Slunci, nov, objevení na obloze, zatmění (Oppenheim 2001, 171; též Koch-Westensholz 1995, 104). Různé nebeské úkazy se nevykládaly pouze v souvislosti s věštbou, ale také v rámci předpovědi počasí (Koch-Westensholz 1995, 104).⁵⁴

Již ve starověku byla známa znamení zvěrokruhu a stejně jako dnes se podle postavení planet předpovídala blízká budoucnost. Zde jsou jednotlivé názvy znamení:

⁴⁴ Jejich kopie byly nalezeny také v Aššuru, Kalchu, Babylonu, Borsippě, Uruku, Kiši a Nipuru (Koch-Westensholz 1995, 79).

⁴⁵ Pojem *mukallimtu* označoval komentář (viz CAD M2, 181).

⁴⁶ Dřívější čtení logogramu KASKAL.GID₂ bylo *kasbu* (Thompson 1900, XIX).

⁴⁷ Bližší informace viz Koch-Westensholz 1995, 28–29.

⁴⁸ Viz CAD M2, 286–287.

⁴⁹ Viz CAD Š, 72.

⁵⁰ Viz CAD N2, 145–146.

⁵¹ Viz CAD K, 36.

⁵² V CAD S, 294 jako *Šinu*.

⁵³ Kolem 20 tabulek z *Enūma Anu Enlil* se věnuje Měsíci.

⁵⁴ Např. tmavá aureola kolem Měsíce měla poukazovat na přicházející dešť (Thompson 1900, XXVI).

- Beran – *Agru* (viz CAD A1, 151)
 Býk – *Alû*⁵⁵
 Blíženci – *Tū'amu* (viz CAD T, 444)
 Rak – *Alluttu* (viz CAD A1, 360)
 Lev – *Urgulû* (viz CAD U–W, 216)
 Panna – *Šer'u* (viz CAD Š2, 327)
 Váhy – *Zibānītu* (viz CAD Z, 99)
 Štír – *Zuqaqīpu* (viz CAD Z, 163)
 Střelec – *Pabilsag*⁵⁶
 Kozoroh – *Suḫurmašu* (viz CAD S, 351)
 Vodnář – *Gula*⁵⁷
 Ryby – *Nūnu* (viz CAD N, 340)

Jako příklad lze uvést několik konkrétních předpovědí zapsaných učenci této disciplíny: bouře, jež se objevila poslední den měsíce, předpovídala trvalý obchod, naproti tomu bouře za jasného dne poukazovala na příchod temnoty, vichřice a hladomoru, zatmění symbolizovalo zmatek a zemětřesení zničení, invazi nepřátel či vzpouru (Thompson 1900, XXVIII).

Nejobávanějším a zároveň vždy špatným znamením bylo zatmění⁵⁸ (Slunce i Měsíce).⁵⁹ To nám také vysvětluje pozornost, jaké se těšilo právě sledování Měsíce. Neúplná zatmění se popisovala podle částí Měsíce, jehož se týkala. Ke každému úseku byla přisouzena země, již mělo neštěstí postihnout: pravá část Měsíce symbolizovala Akkad, levá Elam, horní Amurru a spodní Subartu (Koch-Westensholz 1995, 109). Pokud došlo k úplnému zatmění, týkalo se znamení všech oblastí a jedinou možností obyvatel, jak odvrátit pohromu, bylo obnovení přízně bohů. Dochovala se nám tak sbírka Pozvedání ruky, která obsahuje modlitby a prosby k bohům pronášené při zatmění (Thompson 1900, XXVIII).

4.5. PROROCI A PROROCTVÍ

Skupina lidí nepoužívající ke svým předpovědím žádnou z uvedených či jiných metod, ale mající získávat informace o budoucích událostech přímo od bohů, je některými odborníky přirovnávána ke starozákonním prorokům. Podobností mezi proroky biblickými a těmi asyrskými se zabývali například Manfred Weippert a Martti

⁵⁵Přepis podle http://www.assyrianlanguages.org/akkadian/index_en.php, dále jako MUL.GUD.AN.NA (CAD S, 136), MUL.GU₄.AN.NA (CAD S, 351), is lē (CAD I-J, 188; CAD R, 332).

⁵⁶Přepis podle http://www.assyrianlanguages.org/akkadian/index_en.php, Thompson 1900, XXIV, CAD A2, 364, CAD M2, 120. Dále jako PA.BIL.SAG (CAD Š1, 451; CAD Š3, 229), PA.BIL (CAD K, 441), MUL.PA.BIL.SAG (CAD S, 40; CAD Š1, 139; CAD Z, 132).

⁵⁷Přepis podle http://www.assyrianlanguages.org/akkadian/index_en.php, dále jako UL.GU.LA (CAD N1, 24).

⁵⁸Pro informace, jak učenci dokázali v novoasyrském období předpovídat zatmění, viz Koch-Westensholz (1995, 110–111).

⁵⁹Zatmění Slunce bylo méně zlověstné než zatmění Měsíce (Koch-Westensholz 1995, 114).

Nissinen. Mnoho prorockých zpráv však nalezeno nebylo. Někteří autoři tento jev vysvětlují tak, že se většinou nezapisovaly, ale předávaly se spíše ústně (Parpola 1997, XIV). Proroctví je často považováno za fenomén do Mezopotámie importovaný západními Semity, do Mari Amorejci a do Asýrie Aramejci.

Proroci v určitých obdobích měli různé tituly. *Mahḫû* bylo starší označení, používané v Mari a dalo by se přeložit jako extatický prorok (Streck ed. 2006, 8). Jeho užití je doloženo také v textech od akkadského, přes starobabylonské, staroasyrské, středobabylonské až po novoasyrské a novobabylonské období (Nissinen 2003, 6). Z Mari máme také doloženo použití titulu *āpīlum*, jenž mohl označovat ty, co cestovali z místa na místo, zatímco *mahḫû* mohl být více svázan s určitým chrámem (Nissinen 2003, 6; Streck ed. 2006, 8). Později byl tento termín nahrazen pojmem *raggīmu* používaným v Asýrii. Jeho přesný význam je „ten, jenž křičí či něco prohlašuje“. Objevuje se pouze v textech z novoasyrského období. Výše zmíněné tituly (původně s odlišným použitím) se připisovaly určité kategorii věštců, což mohlo mít i nějaký význam, jenž je nám zatím neznámý (Parpola 1997, XLVI).

Již od počátků bylo pro tuto skupinu typické používání asketických technik, poněvadž jim pomáhaly dostat se do stavu pozmeněného vědomí, v němž se začaly objevovat vize a sny. Většina asyrských proroků, úzce spojených s kultem bohyně Išтары, získala jméno dokazující tuto skutečnost. Často pocházeli z jednoho ze tří hlavních center zasvěcených této bohyni: Arbely, Kalchu nebo Aššuru. To, že byli *raggīmu* zmiňováni v úzké souvislosti s bohyní a jako účastníci na ceremoniálech, se nám dochovalo v mnoha textech a poukazuje to na fakt, že mohli být stálými členy chrámového společenství (Parpola 1997, XLVII). Zřejmě nejstarší doklad spojení proroků s bohyní Ištarou máme z období vlády Narām-Sína, tedy ze 23. století př. Kr., s určitostí poté ze 13. století př. Kr. (Parpola 1997, XLVIII).

Doposud zkoumané texty téměř ve většině vykazovaly dobré vztahy mezi proroky a králem. V poslední době však bylo odhaleno také několik dokladů, podle nichž se někteří *raggīmu* dosti ostře ohrazovali vůči panovníkovi a jeho chování (Parpola 1997, XLVIII).

Novoasyrské prorocké texty byly nalezeny také v Ninive, a to ve dvou podobách. Buď každá tabulka obsahovala jednu zprávu, nebo bylo na jedné větší tabulce zaznamenáno více předpovědí. Zdá se, že tabulky nebyly určeny k dlouhodobějšímu uchování a svou funkci ztrácely poté, co byly doručeny adresátovi (Nissinen 2003, 98). Jejich podoba bude rozebrána níže.

V novoasyrském období se objevila jedna velká změna oproti dřívějším dobám. Příjemcem prorockých zpráv byl nyní především král, Asarhaddon a Aššurbanipal (Nissinen 2003, 98).⁶⁰ Předpovědi se týkaly jejich budoucnosti a vývoje vlády. Náklonnost bohů jim zaručovala stabilitu říše, která byla ovlivněna také vítězstvími nad nepřáteli. Několik prorockých věštek bylo adresováno také Asarhaddonově matce Naqii⁶¹ a pouze jedna byla určena obyvatelům Asýrie.

Dochovalo se několik jmen proroků, o nichž budou na následujících řádcích uvedeny základní informace. V úvodu je třeba uvést fakt, že tato funkce se netýkala

⁶⁰ Existuje zde samozřejmě i možnost, že je tento závěr zkeslený vzhledem k tomu, jaké dokumenty se dochovaly.

⁶¹ Naqia byla manželkou asyrského krále Sinacheriba a matkou Asarhaddona.

pouze mužů, máme mnoho dokladů i o prorokyních. První z nich, Aḫāt-abīša (Radner ed. 1998, 59), pocházela z Arbely. Její jméno se objevilo u zprávy vypovídající o prosbě Naġie za život jejího vyhoštěného syna Asarhaddon. Dalšími byly Dunnaša-āmur⁶² („Viděla jsem její sílu“) taktéž z Arbely, Ilūssa-āmur (Baker ed. 2000, 535) („Viděla jsem její božskou přirozenost“) z Aššuru, jejíž jméno přímo poukazuje na její vizionářské schopnosti, a Issār-bēlī-da'ini⁶³ („Ištar, podporuj mého pána!“) neznámého původu se jménem vyjadřujícím oddanost panovníkovi, která je doložena v předpovědi adresované Asarhaddonově matce. U Mullissu-kabtat (Baker ed. 2001, 766) („Mullissu⁶⁴ je vážená“) není jisté, odkud pocházela. Nejpravděpodobnější možností se zdá být Ninive.⁶⁵ Další prorokyní byla Rēmutti-Allati⁶⁶ („Udělené Allatou“⁶⁷), sídlící v nějakém městě v horách, zřejmě jediná nositelka tohoto jména. Totéž platí pro Sinqīša-āmury⁶⁸ („Viděla jsem její zármutek“) z Arbely. Podle dostupných informací jde o jedinou zástupkyni z řad proroků/prorokyn, která svou funkci aktivně zastávala déle než 31 let (Parpola 1997, LII). Podle Sima Parpoly jsou její věštby velice důležité, jelikož obsahují představu vzájemného propojení nebeského království s asyrskou říší a rovněž odhalení Išтары jako mostu mezi bohy a lidmi (Parpola 1997, LII). Za zmínku stojí i několik proroků jako Issār-la-tašiyat⁶⁹ („Nezaneďbávej Ištar!“) a Lā-dāgil-ili⁷⁰ („Ten, kdo nevidí boha“), kteří pocházeli z Arbely. Lā-dāgil-ili měl velice neobvyklé jméno pro proroka, přesto nejspíše patřil k jednomu z nejvýznamnějších, o čemž se nám dochovalo mnoho jeho zpráv. Další z proroků, Nabû-ḫussanni (Baker ed. 2001, 834) („Nabû, zapamatuj si mě!“) z Aššuru, se zřejmě velice angažoval při obnovení Esagily (Parpola 1997, LI). Posledním je Tašmētu-eriš, jehož dochovaná věštba se velmi poničila a není tedy bohužel možné podat o něm bližší informace (Parpola 1997, LII).

4.5.1. Podoba prorockých zpráv

Všechny zprávy obsahují určité fráze, přičemž jejich řazení záleželo na autorovi. Přesto lze vyzorovat jisté pravidelnosti – některé byly většinou umísťovány na začátek, jiné zase na konec tabulky, a jejich použití záviselo na druhu sdělení. Někteří proroci používali své specifické fráze, které u jiných nenajdeme. Často se používalo sousloví *abat Issār*, tedy Ištarino slovo. Nacházelo se na začátku, uprostřed, ale i na konci textu. Nedílnou součástí bylo rovněž určení adresáta. Většinou se zapisovalo jméno či titul dané osoby ve vokativu nebo ve spojení se slovesem nebát se, použitím imperativu („Poslouchejte, Asyřané!“), ale občas i ve tvaru dativu (Parpola 1997, LXV).

⁶²Radner ed. 1999, 388. Dochovaly se dopisy ZA 24 169+ a CT 53 946.

⁶³Baker ed. 2000, 568. Dochoval se dopis 4 R2 61.

⁶⁴Mullissu je asyrské označení bohyně Ninlil pocházející ze sumerského dialektu emesal (Barre 1985, 205).

⁶⁵V Ninive byl chrám bohyně Mullissu (Parpola 1997, LI).

⁶⁶V Baker ed. 2002, 1045 jako Rēmūt-Allati. Dochoval se dopis 4 R2 61.

⁶⁷Allatu bylo dalším označením Ereškigal, bohyně podsvětí (Parpola 1997, L).

⁶⁸V Baker ed. 2002, 1141 jako Sinqīša-āmur.

⁶⁹V Baker ed. 2000, 573 jako Issār-lā-tašiat.

⁷⁰Baker ed. 2000, 649. Dochovaly se dopisy 4 R2 61, TI pl.2f+ a ABRT 1 22f.

Integrální součástí každé prorocké zprávy byl odkaz na dřívější boží podporu. Sloužil jako důkaz pravdivosti předchozích vyplněných předpovědí a byl spojen se slibem současně i budoucí pomoci bohů králi. To bylo velice důležité, protože vše záleželo na tom, jestli bohové stojí na straně panovníka.

Největší nalezení množství věštek tohoto druhu odpovídá, jak gramaticky tak lexikálně, novoasyrskému období. Díky podrobnému rozboru se zdá, že forma jazyka, jakým byly sepsány, byla mateřským jazykem proroků (Parpola 1997, LXVII). Občas se objevuje i pár aramejských slov, což je ale typickým jevem pro toto období.

Po formální stránce jsou proroctví tvořena částečně prózou a částečně poetickou složkou. Typické je používání různých mytologických a náboženských metafor, podobenství a narážek.

Abychom si mohli konkrétněji představit, v jaké formě se prorocké zprávy zachovaly, popíšeme si podobu jedné tabulky. Po nálezů získala označení K 4310,⁷¹ měří 28×118×155 mm, chybí jí horní část a obsahuje tuto pasáž: „[...] *Asarhad-done, králi země, nestrachuj se! Jaký vítr, jehož křídlo nezlomím, povstal proti tobě? Tví nepřátelé se budou před tvými nohama kutálet jako zralá jablka. Já jsem Vznesená Paní, Ištar z Arbely, která vrhá nepřátele před tvé nohy. Na jaká slova, která jsem vyřkla, ses nemohl spolehnout? Já jsem Ištar z Arbely. Strhnu tvé nepřátele a dám ti je. Já jsem Ištar z Arbely. Půjdu před tebou i za tebou [...]*“⁷²

Text je rozdělen do tří sloupců. Původní počet řádků byl vypočítán na 266 (Parpola 1997, LV). Tabulka se zachovala v téměř skvělém stavu,⁷³ zápis je čistý a dobře čitelný. Klínopis je elegantní a evidentně psaný zkušeným písařem. Přesto lze nalézt stopy po mazání a několik chyb poukazujících na spěch při vyhotovení textu (Parpola 1997, LVI).

5. ZÁVĚR

Můžeme konstatovat, že věštění v Asýrii patřilo k velice váženým a důležitým disciplínám. Jeho kořeny sahaly až do dob Sumerů. Zahrnovalo širokou škálu jevů obklopujících tehdejšího člověka. Postupem času proto vznikaly souhrny ověřených omin. Odborníci, kteří byli nadaní a dostatečně vzdělaní, aby mohli věstit a správně vykládat různá znamení, dosahovali významného postavení a moci. Pro panovníka byl schopný věstec nepostradatelný a jeho věštby měly vliv na chod státu.

POUŽITÉ ZKRATKY

ABL: R. F. Harper, *Assyrian and Babylonian Letters* (Chicago 1892–1914)

CAD: L. A. Oppenheim (ed.), *The Assyrian Dictionary of the University of Chicago* (Chicago 1956–2010)

RMA: R. Thompson, *The Reports of the Magicians and Astrologers of Nineveh and Babylon* (London 1900)

⁷¹Její editio princeps je 4 R2 61.

⁷²SAA 09 001 – viz Tinney, Robson a Veldhuis 2012.

⁷³Horní část této tabulky je odlomená.

SAA: State Archives of Assyria (Helsinki 1987–2013) – o zpřístupnění celé série na internetu se zasloužili Tinney, Robson a Veldhius (2012)

POUŽITÉ ZDROJE

BAKER, Heather D. (ed.) (2000): *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire. Volume 2/I H–K*. Helsinki: University of Helsinki.

BAKER, Heather D. (ed.) (2001): *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire. Volume 2/II L–N*. Helsinki: University of Helsinki.

BAKER, Heather D. (ed.) (2002): *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire. Volume 3/I P–S*. Helsinki: University of Helsinki.

BÖCK, Barbara (1997): *Die babylonisch-assyrische Morphoskopie*. Berlin: Ernst Reuter Preis.

BOTTÉRO, Jean (2005): *Nejstarší náboženství: Mezopotámie*. Praha: Academia.

DE ZORZI, Nicola (2009): Bird Divination in Mesopotamia, New Evidence from BM 108874*. *Kaskal* 6/2009, s. 91–94.

DURAND, Jean-Marie (2002): *Les Documents Épistolaires du Palais de Mari. Tome I*. 2. vyd. Paris: Cerf.

FALES, Frederick Mario (2011): Massartu: The Observation of Astronomical Phenomena in Assyria (7th Century BC). In: Corsini, Enrico Maria (ed.): *The Inspiration of Astronomical Phenomena VI. ASP Conference Series, vol. 441*. San Francisco: Astronomical Society of the Pacific, s. 361–370.

FINCKE, Jeanette C. (2003): *The Babylonian Texts of Nineveh. Report on the British Museum's Ashurbanipal Library Project* (http://oracc.museum.upenn.edu/saao/knpp/downloads/fincke_af050.pdf, 16. 3. 2015).

FRAHM, Eckart (2010): Reading the Tablet, the Exta, and the Body: The Hermeneutics of Cuneiform Signs in Babylonian and Assyrian Text Commentaries and Divinatory Texts. In: Annus, Amar (ed.): *Divination and Interpretation of Signs in the Ancient World*. Chicago: The University of Chicago.

HUNGER, Hermann (1992): *Astrological Reports to Assyrian Kings. SAA 8*. Helsinki: The Helsinki University Press.

JEAN, Cynthia (2010): Divination and Oracles at the Neo-Assyrian Palace: The Importance of Signs in Royal Ideology. In: Annus, Amar (ed.): *Divination and Interpretation of Signs in the Ancient World*. Chicago: The University of Chicago.

KÁBRT, Jan, KUCHARSKÝ, Pavel, SCHAMS, Rudolf, VRÁNEK, Čestmír, WITTICHOVÁ, Drahomíra a ZELINKA, Vojtěch (1997): *Latinsko-český slovník*. 4. vyd. Praha: SPN.

KOCH-WESTENSHOLZ, Ulla (1995): *Mesopotamian Astrology. An Introduction to Babylonian and Assyrian Celestial Divination*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.

NISSINEN, Martti (2003): *Prophets and Prophecy in the Ancient Near East*. Atlanta: Society of Biblical Literature.

OPPENHEIM, Leo A. (1969): Divination and Celestial Observation in the Last Assyrian Empire. *Centaurus* 14/1969, s. 97–135.

OPPENHEIM, Leo A. (2001): *Starověká Mezopotámie*. Praha: Academia.

OPPENHEIM, Leo A. (1956–2010): *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Chicago: The Oriental Institute.

PARPOLA, Simo (1970): *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal. Part 1, 2*. Butzon & Bercker.

- PARPOLA, Simo (1993): *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars. SAA 10*. Helsinki: The Helsinki University Press.
- PARPOLA, Simo (1997): *Assyrian Prophecies. SAA 9*. Helsinki: The Helsinki University Press.
- PROSECKÝ, Jiří a kol. (1999): *Encyklopedie starověkého Předního východu*. Praha: Libri.
- RADNER, Karen (ed.) (1998): *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire. Volume 1/I A*. Helsinki: University of Helsinki.
- RADNER, Karen (ed.) (1999): *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire. Volume 1/II B–G*. Helsinki: University of Helsinki.
- SEPEŠIOVÁ, Martina (2012): *Mari – křižovatka kultur*. Nепublikovaná bakalářská práce. Plzeň: Západočeská univerzita.
- SCHLEMMER, Grégoire (nedat.): *Divination*, https://www.academia.edu/3621185/La_divination, 5. 2. 2014.
- STARR, Ivan (1990): *Queries to the Sungod. Divination and Politics in Sargonid Assyria. SAA 4*. Helsinki: The Helsinki University Press.
- STRECK, Michael P. (ed.) (2006): *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie. Band 11 – Prinz, Prinzessin – Samug*. Berlin: Walter de Gruyter.
- ŠAŠKOVÁ, Kateřina (2007): Assyrian Oracles and Prophecies. *Religio*, roč. 2, č. 15, s. 163–182.
- THOMPSON, Campbell Reginald (1900): *The Reports of the Magicians and Astrologers of Nineveh and Babylon in the British Museum*. London: Luzac and Co.
- TINNEY, Steve, ROBSON, Eleanor a VELDHUIS, Niek (2012): *State Archives of Assyria* (<http://oracc.museum.upenn.edu/saao/corpus>, 16. 3. 2015).
- VELDHUIS, Niek (2010): The Theory of Knowledge and the Practice of Celestial Divination. In: Annus, Amar (ed.): *Divination and Interpretation of Signs in the Ancient World*. Chicago: The University of Chicago, s. 77–91.

SUMMARY

Divination is an ancient discipline, the roots of which date back to Sumerian times. According to tradition, the knowledge of divination was given to people by the gods themselves. Many reports exist that describe methods used in telling the future, which included extispicium; studying celestial signs; examining a person's appearance, behavior and expressions; pouring oil into water; observing animals; etc. Sources for reconstructing methods of divination have been found all across the Middle East. Augurs from Mari primarily used internal organs to tell the future. Their services were requested very often (especially by the king) before every important decision. The first divinations of a prophetic character were discovered in Mari and then one thousand years later in Nineveh. Only small traces of these divinations have been preserved, and therefore the hypothesis arose that the tablets containing this information were not meant to be saved and therefore lost their meaning after being delivered to their recipient.

Over time, collections of divinations were created with the intent to unify and select the most reliable or most often used divinations, which scholars then used as approved methods for divination. At the same time, they became a testament for future generations. Collections were gradually accompanied by written commentaries allowing for an easier understanding of past divinations.

In the political and social life of Assyria, divinations of the future played an important role. Society's faith in divinations often transformed divinations into official proclamations and influenced political and military decisions, as rulers placed great trust in them. Thus, diviners acted as a certain type of politician, as their divinations could have a sig-

nificant effect on the development of the whole land. Scholars were paid by the king for their services, commonly in the form of a field of land with peasants and a house. Some were given titles such as *rab tupšarrī*, *mašmašū*, *kalū*, *mašartu*, *maḥḥū*, etc. Diviners assembled themselves into groups, each of which specialized in a specific category of divination.

Extispicium was one of the oldest and most widely used methods for predicting the future. It was based on the belief that the gods made their will apparent by creating symbols on the entrails of animals. Most attention was given to the liver, and later the lungs, heart, intestines, vertebrae, etc. All details were examined, including any fissures and abrasions; whether the entrails were organized correctly in the body; or whether any of the entrails were in some way stunted or underdeveloped. Rituals most often took place according to a set of standards that included the preparation of the diviner, achieving the proper environment for the ritual, and the selection of a suitable animal. This was followed by the delivery of ritualistic formulas, setting a time frame for the divination, and finally carrying out the core of the ritual and determining results based on the information gained. The whole duration of the ritual was recorded on a tablet. There were, however, examples of non-standard divination practices that did not follow common practice.

Astrology and astronomy are ancient disciplines, and even the ancient Greeks and Romans realized the popularity they had enjoyed in Mesopotamia. The work of diviners in these disciplines included the daily observation of all phenomena taking place in the heavens. In addition to this, scholars were also in charge of telling time. Great emphasis was placed on observing the position of celestial bodies. The most significant role was played by the moon – especially its shape and its aureola. Various celestial phenomena were interpreted not only in connection to divination, but also as a means of predicting the weather. The most feared phenomena in astrology were solar and lunar eclipses, which were always interpreted as bad signs.

The final group of experts dealing with telling the future were prophets, who were closely connected to the cult of the Goddess Ishtar. The first solid evidence of this comes from the 13th century BC, which was characterized by the use of ascetic methods. In addition, this discipline was not only a male affair, but was practiced by a significant number of women as well. The majority of analyzed texts at the present show that prophets enjoyed good relations with the Assyrian king, although some recently revealed facts contradict this idea. In terms of prophets, a standardized form of recording prophecies was also developed over the course of time, although their individual details were left up to each author. Each report of the prophecy referred back to previous divine support, which served as proof of the truthfulness of previously fulfilled prophecies and promised the kings' contemporary and future support of the gods. In terms of content, these reports were created partially as prose and partially as poetry and made use of various mythological and religious metaphors, parables and references.

NA CESTĚ OD VĚTY K TEXTU*

Dagmar Koláříková**

Abstract: *The aim of this article is to present a wide range of text grammars in modern French grammar books. Text grammars are expected to provide a more adequate framework for the description of many problematic phenomena dealt with in modern linguistics. A text that lacks coherent sentence sequences cannot be regarded as a text. Thus, a sentence sequence is perceived as text when grammatical (verbal forms, conjunctions, adverbs, etc.), thematic and functional coherence can be detected. The analysis of five French grammar books shows that the best French grammar book is Grammaire méthodique du français written by Martin Riegel, Jean-Christophe Pellat, and René Rioul. This book goes beyond the scope of traditional grammars to include “grammar and communication”. It includes clear and concise descriptions of all the main grammatical phenomena of French occurring in the text, illustrated by numerous examples taken from contemporary French. This new edition, published in 2009, includes 47 pages of text grammars.*

Key words: *coherence, cohesion, deixis, discourse, reference, repetition of words, thematic progressions, text grammars.*

*Tato studie vznikla jako dílčí výstup projektu Studentské grantové soutěže Západočeské univerzity v Plzni SGS-2015-064 „Metodologické postupy porozumění francouzskému odbornému textu humanitního zaměření s ohledem na vysokoškolské studenty – nefilology“.

**PhDr. Dagmar Koláříková, Ph.D., Katedra románských jazyků, Fakulta filozofická ZČU, kolariko@kro.zcu.cz.

1. ÚVOD

Zkoumání jazykových projevů má dlouhou historii. Zhruba od 70. let minulého století se jimi začala zabývat textová lingvistika, nazývaná též *teorie textu*, *nauka o textu*, *textová syntax*, *nadvětná syntax*, *textová gramatika* či *gramatika textu*¹ apod. Svůj zájem soustřeďuje na jednotky přesahující hranice věty, která byla do té doby považována za hlavní řečovou jednotku, a vztahy mezi nimi. Rovněž tyto jednotky bývají v odborné literatuře o lingvistice nazývány různě. V české lingvistické tradici jsou označovány buď jako *promluvy* (enunciace), *jazykové projevy*, *diskurzy* (případně „diskursy“), *komunikáty* nebo *texty*.

I když se jedná o disciplínu poměrně mladou, její kořeny sahají hluboko do starověku. Rakouský lingvista Wolfgang Ulrich Dressler zmiňuje ve své monografii *Einführung in die Textlinguistik* tzv. předchůdce textové lingvistiky, mezi něž řadí rétoriku, stylistiku, strukturní analýzu schémat vyprávění ve folklóru, Pikeovu tagmémiku, pražskou školu s funkční větnou perspektivou aj. (Štěpán 1973, 327–329).

Za posledních padesát let byla o nezbytnosti textové lingvistiky napsána celá řada statí, studií i monografií a vznikly také různé koncepce studia nadvětných celků. Touto problematikou se již zabývalo mnoho autorů, jejich výčet by byl velice dlouhý. Na tradice Pražského lingvistického kroužku (práce Skaličky, Matheisia, Firbase) u nás navázali Daneš, Hausenblas, Hoffmannová, Hrbáček, Kořenský aj., ze zahraničních lingvistů můžeme uvést například Harrise, van Dijka, Hallidaye, Hasanovou, Dresslera, de Beaugranda, Weinricha, Agricolu, Isenberga, Hartmanna, Petöfiho, Viehwegera a řadu dalších. Z francouzsky píšících autorů se textové lingvistice věnovali nebo dosud věnují především Denis Slakta, Lita Lundquist, Michel Charolles, Bernard Combettes a Jean-Michel Adam.

Textová lingvistika je založena na poznatku, že věta vyňatá z jazykového projevu není ve většině případů srozumitelná a k jasné interpretaci téměř vždy vyžaduje kontext. Proto někteří lingvisté, jako například Petöfi či van Dijk, přišli s požadavkem, aby se za základní jednotku jazyka považoval text. I jediná věta však může fungovat jako text. Vyvstala tedy celá řada otázek a témat, které si textová lingvistika vytkla jako cíl zkoumání: Co je text? Čím se liší od náhodného seskupení vět? Jak spolu souvisejí věty v textu? Které hierarchické mezistupně mezi větou a textem můžeme identifikovat (Helbig 1991, 134–135)?

Těmito otázkami se již zabývali mnozí z výše uvedených autorů. I když se některých témat dotkneme zcela jistě i v této studii, jejím hlavním cílem není zamyslet se nad tím, jaký obsah zprostředkovat žákům a studentům francouzštiny jako cizího jazyka, ale nastínit, kde by měli vyučující hledat teoretickou oporu, pokud by se chtěli zabývat textovou gramatikou. Studie má tedy zmapovat, do jaké míry se současné gramatiky francouzského jazyka věnují jevům nadvětné skladby a jak je případně jednotliví autoři pojmají. Nejprve nastíníme, kdy a proč vlastně došlo k obratu od věty k textu, v další části pak představíme různé přístupy ke zkoumání věty a textu a v neposlední řadě provedeme analýzu vybraných současných

¹S ohledem na téma studie se v její analytické části uchýlíme k pojmům „gramatika textu“ nebo „textová gramatika“, v teoretické části budeme používat především termín „textová lingvistika“, neboť v dílech o této problematice převažuje.

francouzských gramatik a pokusíme se srovnat jejich přístupy k textu. Studie tedy přináší lingvodidaktický pohled na různá pojetí gramatiky textu.

2. PROČ DOŠLO K OBRATU OD VĚTY K TEXTU?

Termín *textová lingvistika* jako první použil Eugenio Coseriu v polovině 50. let 20. století v článku napsaném španělsky *Determinación y entorno. De las posibilidades de una lingüística del hablar*.² V roce 1969 se tento termín objevil v názvu studie Haralda Weinricha, která pojednávala o syntaxi členů v němčině (*Textlinguistik: Zur Syntax des Artikels in der Deutschen Sprache*³). Přesto však český romanista Jiří Černý ve svém díle *Dějiny lingvistiky* (1996, 375) označuje za zakladatele a propagátory textové lingvistiky van Dijka, Petöfihó a Dresslera, v našem prostředí pak zejména Hausenblase a Daneše.

Jak už bylo řečeno, od 70. let minulého století dochází k intenzivnímu rozvoji lingvistiky textu, jehož výsledkem byla řada sborníků a monografií zaměřených na některý dílčí aspekt textové struktury.⁴ Začlenění textové roviny do gramatiky bylo vysvětlováno především tím, že některé jevy nelze vysvětlit jen na pozadí jediné věty. Máme-li například francouzskou větu „*Il en parle beaucoup*“, na první pohled je patrné, že informace je pro čtenáře či posluchače neúplná, neboť věta obsahuje elementy, které odkazují k předcházejícím větám. Aby mohla být věta plně interpretována, musí být doplněna o informaci nezbytnou k identifikovatelnosti referenta (je třeba vědět, kdo se skrývá pod *il*) a ke zjištění obsahu promluvy (*en* – tj. o čem dotyčný mluví).

Těžiště pozornosti lingvistů se tedy přesouvá od systémově orientované lingvistiky (*langue*) k jeho řečovému fungování a užívání (*parole*). Důvody, proč došlo k tomuto komunikačně-pragmatickému obratu, byly zformulovány řadou autorů. Jak uvádí Janečka (2012, 71): „*Hlavními hybnými silami bylo to, že lingvistika orientovaná systémově (od de Saussurea po Chomského) se programově omezovala téměř výlučně na jazykový systém a vyřazovala z lingvistiky a priori problémy užívání (parole) jazykového systému v konkrétních komunikačních situacích.*“ Podle Helbiga (1991, 134) se textová rovina začala zkoumat jednak proto, že bylo třeba vysvětlit jisté jevy, které nebylo možné vysvětlit v rámci gramatiky (hovoří o vlivech vnitrojazykových neboli imanentních), a jednak proto, že určitou roli zde sehrály i vlivy primárně nelingvistické, například strojový překlad aj. (Janečka 2012, 71).

3. VĚTA VERSUS TEXT

Jedním z hlavních témat lingvistiky v první polovině 20. století se stalo hledání definice *věty* (Palek 1989, 155). Od té doby jich bylo vytvořeno velké množství,

²Článek vyšel v letech 1955–56 v *Romanistisches Jahrbuch* 7, Berlín, s. 29–54, později ještě v roce 1973 v *Teoría del lenguaje y lingüística general*, Madrid, Gredos, s. 282–323 (viz Adam 2010).

³Studie byla publikována v *Jahrbuch für Internationale Germanistik* 1, Bern / Frankfurt, s. 61–74.

⁴Lingvista Luděk Hřebíček vztahuje tento „obrat k textu“ již k průběhu 60. let 20. století (Janečka 2012, 70).

o čemž svědčí fakt, že například John Ries shromáždil ve své práci z roku 1931 *Was ist ein Satz?* na 140 definic věty (Čermák 2011, 167). Jak uvádějí Grepl a Karlík (1998, 17), kromě Riese definici věty shrnuli a podrobili kritice také Eugen Seidel, David Jonh Allerton či Beat Louis Müller. Rovněž mnozí čeští lingvisté se zabývali definicí věty. Již Vilém Mathesius důsledně rozlišoval větu „jako jednotku mluvnickou, tedy větu ze stanoviska jazykového systému“ a větu „jako materiál výstavby významové, tj. větu ze stanoviska kontextu, ze stanoviska situační a promluvové souvislosti“ (Daneš 1985, 7–8). Karlík (1995, 369) pak definuje větu jako „abstraktně míněnou, tj. v komunikační situaci nezakotvenou, jazykovou jednotku, jíž dominuje přísudek (predikát)“. Právě přítomnost predikátu ji odlišuje od jiných jednotek, například od slov či slovních spojení.

Z uvedeného vyplývá, že není vůbec snadné jednoznačně definovat, co to je věta. Jak ale uvádí Čermák (2011, 167), „pro účely běžné textové analýzy postačí [...] její (ne zcela přesné) vymezení jako elementární komunikativní jednotky textu, která je intonačně uzavřená a má také svou obvyklou strukturu“.

Věta jako součást jazykového projevu bývá obvykle nazývána výpověď. Pod pojem výpověď lze ale zahrnout i takové komunikáty, které gramatickou větnou formu nemají (Daneš 1985, 8). Karlík (1995, 371) definuje výpověď následovně: „Výpovědi rozumíme větu (věty) zakotvenou (pronesenou nebo zapsanou) v nějaké konkrétní komunikační situaci.“ Dále uvádí, že „proti abstraktně chápané větě jsou tedy výpovědi reálně existující a smyslově vnímatelné a empiricky ověřitelné jevy. [...] Věta reálně existuje ve výpovědích, neboli výpovědi jsou realizace věty (vět) v komunikačních situacích“.

Zatímco věta byla středem zájmu lingvistů v první polovině minulého století, termín text se až do 60. let 20. století v pojmovém aparátu lingvistiky nevyskytoval (Hřebíček 2002, 26). Myšlení o jazyku končilo u věty. Takto pojímat jazyk se ale ukázalo jako nedostatečné, a proto začali lingvisté hledat vzájemné souvislosti vět, čímž položili základy *textové lingvistiky* (Hřebíček 2002, 29).

I k textu však přistupovali lingvisté odlišně, což se projevovalo mimo jiné i v různých definicích textu. Většina z nich se zakládá na tvrzení, že text je koherentní sled vět (Brinker 1971, 220n). Jak ale říká Hoffmannová (1997, 157), „text představuje mimořádně komplexní, mnohostranný fenomén, který lze nahlížet z nejrůznějších perspektiv“. Základem definic textu není tedy jen kritérium koherence. Například Helbig (1991, 140–141) uvádí kromě tohoto kritéria ještě čtyři další, která jsou shodná pro většinu definic: kritérium komplexnosti, kritérium uzavřenosti, tematické kritérium a komunikační kritérium.

S vývojem textové lingvistiky je spojeno také dvojí základní chápání textu:

1. *Propoziční pojetí textu*, které je založeno na předpokladu, že text představuje jednotku, jejíž vlastnosti lze popsat a vysvětlit stejnými prostředky jako vlastnosti vět.
2. *Komunikativní pojetí textu*, tj. orientované k jednání, které vychází z předpokladu, že text je třeba primárně chápat jako „jednotku orientovanou ke komunikování a jednání, která se konstituuje sledem jazykových jednání“ (Vieheweger 1977, 1–8).

Obecně lze říci, že věta i text mají v lingvistice své opodstatnění. Věta tvoří určitý kontext vůči všem jednotkám, které se v ní vyskytují. Považujeme-li text za souvislý útvar, kontextem vůči skupině slov tvořících lexikální jednotku je pak celý text (Hřebíček 2002, 67). Text není ale jen jednotkou, je rovněž procesem, „a to jak v průběhu jeho vznikání (produkování), tak i v průběhu jeho přijímání (recepcie)“ (Hřebíček 2002, 137).

Jak už bylo řečeno v úvodu této studie, v lingvistické terminologii se postupně etablovaly různé pojmy k označení textu,⁵ což se promítlo i do definic. Zatímco Benveniste (1966, 130) definuje větu jako jednotku diskurzu, Slakta (1977, 20–21) považuje větu za jednotku textu a za jednotku diskurzu označuje výpověď (*énoncé*).

Tato problematika je natolik široká, že ji nelze v této studii plně obsáhnout. Naším hlavním cílem je ale zjistit, do jaké míry je textová rovina začleněna do současných gramatik francouzského jazyka.

4. ANALÝZA VYBRANÝCH MLUVNIC FRANCOUZSKÉHO JAZYKA Z HLEDISKA JEJICH ZAMĚŘENÍ NA TEXT

K analýze jevů nadvětné syntaxe, popisovaných v současných mluvnících francouzského jazyka, nám poslouží pět vybraných gramatik: *Grammaire expliquée du français*, kterou zpracovaly Sylvie Poisson-Quinton, Reine Mimran a Michèle Maheo-Le Coadic, *La grammaire en FLE*⁶ Gérarda Vignera, *Grammaire pour l'enseignement / apprentissage du FLE* od Geneviève-Dominique de Salins, *Grammaire critique du français* Marca Wilmeta a *Grammaire méthodique du français*, kterou napsali Martin Riegel, Jean-Christophe Pellat a René Rioul. Výběr uvedených titulů byl veden snahou pokusit se diferencovat různé typy gramatik (pedagogické i referenční) a zjistit, zda jejich zaměření na cílovou skupinu čtenářů mělo vliv na zpracování dané problematiky. Byly tedy vybrány jak mluvnice, které jsou určeny publiku, jež si osvojuje francouzštinu jako cizí jazyk (*Grammaire expliquée du français*), případně i budoucím a stávajícím učitelům francouzštiny jako cizího jazyka (*La grammaire en FLE* a *Grammaire pour l'enseignement / apprentissage du FLE*), tak i mluvnice francouzštiny pro rodilé mluvčí (*Grammaire critique du français*, *Grammaire méthodique du français*). Je třeba ale poznamenat, že výběr analyzovaného materiálu nebyl nahodilý, je založen na předběžném prozkoumání většího vzorku gramatik, při kterém bylo zjištěno, že v řadě z nich výklad o nadvětných celcích chybí.

4.1. GRAMMAIRE EXPLIQUÉE DU FRANÇAIS

První analyzovanou mluvnicí byla *Grammaire expliquée du français*, kterou napsaly Sylvie Poisson-Quinton, Reine Mimran a Michèle Maheo-Le Coadic. Byla vydána v roce 2002 a je určena pro zahraniční studenty francouzštiny. Již v úvodu této publikace autorky uvádějí, že většina gramatik tohoto typu, tj. gramatik FLE, sloužících k osvojení francouzštiny jako cizího jazyka, vysvětluje gramatická

⁵ Rovněž pojmenování věty není terminologicky jednotné. Pro její označení se používají i další pojmy, např. *propozice*, *výpověď* aj.

⁶ Zkratka pro označení *français langue étrangère* = francouzština jako cizí jazyk.

pravidla jen na úrovni věty. Autorky se ale domnívají, že řada problematických gramatických jevů je spojena s výstavbou diskurzu, a proto věnují několik stránek *gramatické textu*, konkrétně se jedná o strany 273–276.

Cílem gramatiky textu je podle nich pochopení textu v jeho komplexnosti a v propojenosti jednotlivých vět příslušného textu. Kladou důraz na časové vztahy, které jsou nezbytné pro koherenci textu a jeho pochopení. Vedle časových vztahů vydělují dva způsoby jak posílit textovou koherenci: použitím anafor, které chápou jako zpětné odkazování k předchozímu výrazu v textu, a konektorů, které zajišťují logickou návaznost mezi různými myšlenkami a zároveň umožňují strukturovat text (Poisson-Quinton et al. 2002, 273).

K anaforickým výrazům řadí nesamostatná osobní zájmena podmětná (*il, elle*) a předmětná (*se, le*), ukazovací zájmena (*celui-ci*) a podstatná jména se členem určitým (*le, la, les*) nebo ukazovacím (*ce, cet, cette, ces*) či přivlastňovacím determinantem (*son, sa, ses, leur, leurs*). Uvádějí, že k odkazování lze použít buď stejné slovo (*Il y avait une belle princesse. Cette princesse s'appelait Rosette.*) nebo využít synonyma (*Il y avait une belle princesse. La jeune fille avait seize ans.*). Pomocí jednoho slova je možno odkázat i k celé myšlence či určité pasáži v textu. Autorky této gramatiky věnují pozornost i slovesu *faire*, které může ve spojení se zájmenem, nejčastěji s neutrálním *le*, rovněž plnit funkci anafory: *Il travaille la terre comme le faisaient son père et son grand-père* (Poisson-Quinton et al. 2002, 274–275).

Autorky také připomínají, že většina francouzských textů (zvláště argumentativních) je přísně strukturována a využívá větné výrazy k tomu, aby se čtenář mohl dobře orientovat. Tyto výrazy nazývají konektory a srovnávají je s „milníky na silnici“ (*jalons sur sa route*). Podle nich slouží k vyjádření časových a logických vztahů mezi jednotlivými částmi textu. Řadí k nim adverbia (*d'un côté... de l'autre*) nebo spojky a spojková sousloví (*mais, or, donc*). Vydělují dva hlavní typy konektorů: *konektory časové* a *konektory logické* (neboli argumentativní). Časové konektory slouží k vřechu nebo členění textu dle chronologického sledu události (*d'abord, en premier lieu, d'une part, premièrement, ensuite, en second lieu, d'autre part, deuxièmement...*). Logické konektory vymezují etapy logické úvahy. V rámci členění logické úvahy mohou uvádět: argument protivníka (*certes, il est vrai que, on dit parfois que...*), vyjadřovat připustku, opozici nebo restrikcii (*mais, pourtant, cependant...*), přidat nový argument, který má protivníka definitivně přesvědčit (*or, d'ailleurs, non seulement... mais, encore...*), upřesnit myšlenku (*autrement dit, en d'autres termes, en d'autres mots, c'est-à-dire...*), vysvětlit (*en effet, c'est pourquoi...*), uvést příklad (*par exemple, citons l'exemple de, je prendrai un exemple...*) nebo vyvodit závěr (*ainsi, aussi, donc, bref...*). Tato zjednodušená klasifikace konektorů je doplněna o příklad strukturovaného textu s vyznačením prvků, které spojují textové jednotky s okolím (Poisson-Quinton et al. 2002, 275–276).

Učebnice *Grammaire expliquée du français* je doplněna glosářem, v němž autorky vysvětlují některé pojmy související s textovou gramatikou: *anaphorique, cohérence du discours, énoncé, énonciateur a énonciation*. Jako anaforická označují zájmena, která odkazují na předcházející podstatné jméno: *Marie est partie à 6 heures. Elle arrivera vers minuit. Ses parents viendront la chercher à la gare* (Poisson-Quinton et al. 2002, 9). Jak ale vyplývá z uvedeného příkladu, řadí sem pouze nesamostatná osobní zájmena podmětná (*elle*) a předmětná (*la*), nezabý-

vají se například přivlastňovacími determinanty (v tomto případě tvarem *ses*), které rovněž plní anaforicickou funkci.

Koherenci textu definují jako „*vnitřní logiku diskurzu, která mu dává smysl*“ (Poisson-Quinton et al. 2002, 10). Pod pojmem výpověď (*énoncé*) chápou verbální produkci písemnou nebo ústní formou. Může se jednat o jedno slovo (*oui, non, bon. . .*) nebo o celý diskurz. Jako enuciátora (*énonciateur*) označují nositele aktu vypovídání a ztotožňují ho s pojmem *locuteur*, tzn. s mluvčím. Akt vypovídání⁷ (*énonciation*) je podle autorek gramatiky vykonán mluvčím na základě určité komunikační situace (Poisson-Quinton et al. 2002, 12).

Autorky podávají ve své mluvnici velmi zjednodušený výklad textové gramatiky, který je však zaměřen na jevy, jež hrají důležitou roli při výstavbě textů. Výklad je také doplněn řadou praktických příkladů, které mohou pomoci žákům a studentům francouzštiny jako cizího jazyka lépe se zorientovat v dané problematice.

4.2. LA GRAMMAIRE EN FLE

Druhou analyzovanou mluvnicí byla *La grammaire en FLE* Gérarda Vignera, vydaná v roce 2004. Je určena především vyučujícím francouzštiny jako cizího jazyka. Tato publikace nabízí netradiční přístup ke zkoumání gramatických jevů. Vychází ze série otázek, které si často kladou vyučující cizího jazyka, v dalších částech se zabývá postojem žáků a studentů ke gramatice, věnuje se nástrojům gramatiky a různým postupům a formám práce při výuce francouzštiny jako cizího jazyka. Na závěr autor uvádí několik příkladů užití gramatiky (při četbě a psaní) v hodinách FLE. S ohledem na téma naší studie je nejdůležitější třetí kapitola nazvaná *Les cadres et les outils de la grammaire*. Jednotlivé podkapitoly jsou věnovány větě (její definici, základním strukturám, struktuře věty a vnitřní struktuře skupin), textu (koherenci, kohezi, tematické posloupnosti, konektorům) a aktu *vypovídání* (komunikační situaci, slovesným časům, pojmu osoba a modalitám). Poslední část této kapitoly se zabývá *diskurzem*.

Vigner nejprve vysvětluje, proč se hovoří o *grammaire de texte*, případně *grammaire textuelle*. Došlo k tomu v důsledku rozšíření oblasti gramatiky začleněním textové roviny. Text označuje za jednotku vyššího řádu, která je uspořádána na základě pravidel a principů spojování vět. O větě říká, že je obvykle považována buď za jednotku grafickou, strukturní nebo sémantickou (Vigner 2004, 36–37).

V části věnované textu autor krátce pojednává o vývoji textové gramatiky. Uvádí, že pokud byl výraz v 60. letech minulého století používán, bylo to v souvislosti s jevy, které gramatika, jejíž popis zůstal omezen na oblast věty, nebyla schopna dostatečně vysvětlit (např. pronominalizace). V 70. letech 20. století pak byly řešeny především otázky typu: Co odlišuje text od „netextu“? Za jakých podmínek určitý sled vět vytváří text?, apod. Na tyto otázky se snažili odpovědět mnozí lingvisté, např. Teun van Dijk, jenž v roce 1977 pokročil v hledání sémantických principů, které vysvětlují specifičnost textů. Také ve Francii a Švýcarsku se od 80. let 20. století řada vědců věnuje textové lingvistice, např. již zmíněný Bernard

⁷V lingvistické terminologii bývá často pojem *énonciation* ztotožňován s *promluvou*. V této studii jsme však promluvu uvedli jako jeden z možných ekvivalentů k diskurzu (textu), a proto jsme pro překlad výrazu *énonciation* zvolili termín *akt vypovídání*, resp. *výpovědní akt*.

Combettes, Michel Charolles a Jean-Michel Adam se zabývají pojmy koherence, koheze a různými typy textů (Vigner 2004, 60–61).

Vigner nahlíží na textovou gramatiku především z hlediska výuky cizích jazyků. Domnívá se, že pro ni mají největší význam koherence, koheze, konektory a tematická posloupnost. Jak vyplývá i z naší analýzy, pojetí koherence a koheze se u různých autorů liší. Často jsou oba výrazy považovány za synonyma, jindy je na ně nahlíženo jako na odlišné pojmy. Někteří lingvisté používají pro vyjádření sémantických vztahů mezi jednotlivými prvky textu buď jen termín koherence, nebo jen termín koheze. Koherenci se zpravidla rozumí celková soudržnost a spojitost smyslů v hloubkové rovině textu, kohezi pak konkrétní realizace koherence pomocí gramatických, syntaktických i lexikálních prostředků v povrchové struktuře textu.

Vigner definuje koherenci jako „*vlastnost textu odkazovat ke sdílené znalosti světa oběma komunikanty*“. Jako příklad uvádí následující krátký text: „*Le pilote poussa la manette des gaz. Les moteurs se mirent à vrombir et peu de temps après l'avion décolla*“, který má smysl jen tehdy, mají-li pisatel i čtenář povědomost o startovacím manévru letadla (Vigner 2004, 61). Kohezi nazývá Vigner vlastnost textu, díky které se již zmíněné prvky ve dvou či více po sobě jdoucích větách opakují, čímž je zachována tematická kontinuita. Tímto opakováním se udržuje významová kontinuita textu. Prostředky, které k tomu slouží, jsou podle Vignera hromadně nazývány termínem *anafora*. Řadí mezi ně zájmena, lexikální opakování nebo lexikalizace (Vigner 2004, 63).

Podkapitulu o tematických posloupnostech uvádí Vigner konstatováním, že každá nová věta musí významově navazovat na předcházející věty a zároveň přinášet nové informace. Tím se vytvářejí tematické posloupnosti. Ve větě autor rozlišuje *thème* (o čem se mluví) a *prédicat*, případně *propos* nebo *rhème* (co se o tématu říká). Uvádí 3 modely posloupností: posloupnosti realizované návazností konstantním tématem (*les progressions à thème constant*), lineárním tématem (*les progressions à thème linéaire*) nebo derivovanými tématy (*les progressions à thèmes dérivés*). Navrhuje také možné aktivity při hodinách FLE, např. analyzovat navazování vět pomocí otázek: Jaké informace jsou už známe? Jaké informace jsou nové? Jakým způsobem se děje opakování prvků v textu? (Vigner 2004, 66–68).

Klasifikaci konektorů přebírá od autorů gramatiky *Grammaire méthodique du français*, jejímiž autory jsou Martin Riegel, Jean-Christophe Pellat a René Rioul a která bude rovněž předmětem této analýzy. Dále se však zabývá jen dvěma typy konektorů, a to logickými konektory (*connecteurs logiques*), které vyjadřují buď příčinu (*parce que, car, puisque, d'ailleurs*), nebo důsledek (*donc, par conséquent, en conséquence, de ce fait, c'est pourquoi, par suite, alors, dans ces conditions, dès lors, pour cette raison, ainsi, quasi, de cette façon, de telle sorte, de sorte que*), a rétorickými konektory (*connecteurs rhétoriques*), mezi něž řadí konektory vyjadřující shrnutí či závěr (*de toute façon, finalement, au fond, en somme*). Rétorické konektory mohou podle Vignera označovat i opozici (*d'un côté / d'un autre côté*) nebo výčet (*d'abord, puis, enfin*). Výklad právě těchto typů konektorů autor zdůvodňuje tím, že pro nerodilé mluvčí je jejich užití těžší než používání časových a prostoro- vých konektorů, a také tím, že ve francouzských gramatikách nejsou obvykle logické konektory dostatečně vysvětleny. Uvádí rovněž, že teprve zasazení těchto jazykových prostředků do kontextu umožní plně pochopit jejich významy, kterých

mohou v rozdílných kontextech nabývat, což vysvětluje na konkrétních příkladech (Vigner 2004, 68–71).

Aktem vypovídání (*énonciation*) nazývá činnost, při níž se jazyk projevuje v konkrétní výpovědi (*énoncé*). Vigner dále zmiňuje různé jazykové prvky, které nabývají významu jen ve vztahu k výpovědní situaci. Mezi tyto prvky řadí osobní zájmena (*je, vous, moi*), přivlastňovací determinanty (*votre hôtel*), které lze doplnit konverzačními výrazy jako *écoutez, vous savez*, deiktické výrazy (*Vous savez que l'avion avez du retard ?*, tzn. *l'avion que je viens de prendre*), slovesné časy, vytýkáci konstrukce, které modifikují tematizaci výpovědi (*Vous savez, Cécile, avant de connaître Jacky, je n'avais pas imaginé que je viendrais en France*). Také časové indikátory (*indicateurs temporels*), jako jsou *maintenant, hier, bientôt*, a prostorové indikátory (*indicateurs spatiaux*), např. *ici, là-bas, plus loin*, nabývají významu pouze v okamžiku vypovídání a ve vztahu k osobě, která mluví (Vigner 2004, 71–74).

K užívání slovesných časů autor říká, že nezáleží na povaze sdělovaných událostí, ale na hledisku toho, kdo je sděluje, a proto je podřízeno „*gramaticke aktu vypovídání*“. Interiorizace pravidel užívání slovesných časů může probíhat jen na základě vazby, kterou mohou žáci stanovit mezi výpovědní situací (Kdo se vyjadřuje? Podle jakého hlediska?) a selekcí určitých slovesných tvarů, a to za účelem vytvoření správných lingvistických návyků (Vigner 2004, 76–77).

Krátce se také zmiňuje o pojmu „osoba“ (*la personne*). Uvádí osobní zájmena *je* (1. osoba vyjadřuje mluvčího) a *tu* (2. osoba vyjadřuje adresáta), pro množné číslo i zdvořilostní tvar *vous*. K jakému referentu se váží, vyplývá až z výpovědní situace. Pro zajištění výměny sdělení mezi mluvčím a adresátem je nezbytná znalost příslušných slovesných tvarů (Vigner 2004, 78).

Vigner rovněž považuje za důležité věnovat se při výuce cizího jazyka modalitám (*les modalités*). Je třeba ukázat žákům, že některá slovesa, např. *verbes d'opinion*, tj. slovesa vyjadřující názor (*croire, penser, estimer*), a některá příslovce (*heureusement, probablement, réellement*) umožňují vyjádřit postoj mluvčího k tomu, co říká (Vigner 2004, 79).

Autor této gramatiky také poukazuje na polysémičnost slova *discours*, které je třeba odlišovat od *énonciation*. Jednak může označovat synonymní výraz pro *parole* (mluva), tzn. užívání jazyka v textech, jednak na něj může být nahlíženo jako na *langue* (jazyk) v jeho výměnné funkci, která už nezávisí na samotné perspektivě enuciátora, ale vyplývá z kooperační práce, jež se uskutečňuje mezi různými mluvčími s cílem dospět k určité transakci (např. vystavit reklamaci, zamítnout/přijmout tuto reklamaci apod.). V neposlední řadě chápe diskurz jako užívání jazyka řízené konvencemi, určenými danou komunitou (např. novinář, který líčí události dne v nějakém deníku, se musí při psaní řídit určitými pravidly a konvencemi, platnými pro daný žánr). Zvláště toto poslední pojetí diskurzu je důležité pro FLE, protože, jak autor připomíná, naučit se jazyk neznamená pouze, že umíme sestavit gramaticky správné věty, musíme také respektovat konvence odlišných kulturních komunit. Ještě markantnější je to v případě FOS (*français sur objectifs spécifiques*), tzn. francouzštiny pro specifické účely (Vigner 2004, 80–81).

Jak už bylo řečeno, *La grammaire en FLE* Gérarda Vignera je určena budoucím učitelům francouzštiny jako cizího jazyka, proto je celkem logické, že autor danou problematiku pojímá komplexněji než autorky předchozí mluvnice, a to především z teoretického hlediska. Nezbytným předpokladem pro nastudování problematiky gramatiky textu podle této mluvnice je ale velmi dobrá znalost francouzštiny.

4.3. GRAMMAIRE POUR L'ENSEIGNEMENT / APPRENTISSAGE DU FLE

Grammaire pour l'enseignement / apprentissage du FLE od Geneviève-Dominique de Salins, vydaná v roce 1996, je určena studentům oborů zaměřených na didaktiku FLE, ale i vyučujícím francouzštiny jako cizího jazyka. Autorka své dílo sama řadí na pomezí mezi vědeckou a školskou mluvnici. Gramatika je rozdělena do deseti tematických celků (tzv. *dossiers*), v rámci jednoho tematického celku jsou tak často popisovány určité gramatické jevy, které jsou obvykle zkoumány odděleně. Žádný z těchto tematických celků není věnován přímo gramatice textu, přesto autorka vysvětluje řadu jevů, které spadají do této problematiky a budou popsány níže.

De Salins nepracuje s pojmem *texte*, v glosáři a rejstříku její mluvnice se vyskytují pouze termíny *phrase*, *énoncé* a *énonciation*. Větu (*phrase*) definuje jako výpověď v písemné formě, která je ohraničena dvěma interpunkčními znaménky, jež se používají pro ukončení věty. Z formálního hlediska se může jednat jak o větu jednoduchou, tak i o souvětí (de Salins 1996, 258). Pod pojmem výpovědní akt, vypovídání (*énonciation*) rozumí proces promlouvání a psaní slov na určitém místě (*ici / zde*) a v určitém čase (*maintenant / nyní*). Výpověď (*énoncé*) je dle autorky produktem komunikativního aktu. Může být velmi krátká (např. *Oui. Moi aussi.*), ale výpověď se může stát i rozsáhlý diskurz (de Salins 1996, 255). Dále vychází z terminologie Émila Benvenista a rozlišuje pojmy *discours* a *histoire*. Tento protiklad používá ve vztahu mluvčího k výpovědnímu aktu (*énonciation*). Zatímco u *historického výpovědního plánu* jsou všechny známky výpovědního aktu a vztahy k němu potlačeny, *diskurz* se k výpovědnímu aktu vztahuje⁸ (de Salins 1996, 167).

Autorka ve svém glosáři také rozlišuje pojmy *cohérence* a *cohésion*. Koherenci rozumí vnitřní logické uspořádání písemného nebo ústního diskurzu, kohezi chápe jako dodržování pravidel (syntaktických a sémantických) textové gramatiky, aby byl text pro čtenáře srozumitelný. O koherenci a kohezi hovoří de Salins v souvislosti se členem určitým (s. 47) a neurčitým (s. 49) a ukazovacím determinantem (s. 53).

De Salins pracuje rovněž s pojmy *référence*, *coréférentiel* a *non coréférentiel*. Referenci dělí na jazykovou (*linguistique*) a mimojazykovou (*extralinguistique*). Jazykovou referencí rozumí referenci zprostředkovanou podstatnými jmény nebo zájmeny, a to pomocí anafory: *Dans la rue, j'ai vu un enfant. Cet enfant était seul. Il pleurait. Je lui ai demandé où il habitait.* Mimojazykovou referenci chápe jako objekt mimojazykové skutečnosti, který je pojmenován nominálním výrazem: *Ma table est rectangulaire* (de Salins 1996, 259). Vedle toho vyděluje ještě *référence temporelle* (časová reference), *référence situationnelle* (situační reference) a *référence*

⁸Émile Benveniste (1966), autor této opozice, původně rozeznával dva protikladné útvary na základě užití přítomného, aktuálního času, kdy se hovoří za použití osob *já* a *ty* v případě diskurzu, a historii s časy aorist, imperfektum a plusquamperfektum (Klabíková Rábová 2013).

contextuelle (kontextová reference). Všechny uvedené typy reference zmiňuje v souvislosti s ukazovacími determinanty, o časové referenci pojednává navíc ještě v kapitole o slovesných časech. Cituje Charaudeaua, který v *Grammaire du sens et de l'expression* říká, že při mluvení nebo psaní vychází každý mluvčí z referenčního bodu. Vztah okamžiku promluvy a referenčního bodu může být vztahem současnosti, předčasnosti nebo následnosti (de Salins 1996, 167–170).

Jako *coréférentiels* (koreferenční) označuje substantiva nebo pronomina, která odkazují ke stejnému referentu, *non coréférentiels* (nekoreferenční) jsou substantiva nebo pronomina, která odkazují k různým referentům. Například ve větě *Mes livres sont plus intéressants que les tiens, mais ils sont moins drôles que ceux de Pierre* jsou tři různí referenti (de Salins 1996, 258). Jak uvádí de Salins na straně 56, ukazovací zájmena jsou jen zřídkakdy koreferenční, častěji slouží k rozlišování různých referentů.

V této mluvnici se také často objevují pojmy *déictique*, *anaphorique* a *cataphorique*. Výraz *deiktický* používá v souvislosti s ukazovací funkcí některých gramatických slov (*ici / là*). Deiktickou funkci plní podle de Salins demonstrativa a člen určitý: *mettez ce journal ici, regardez l'avion, là-bas* (de Salins 1996, 254). Některé deiktické prostředky označuje jako *embrayeurs du discours*,⁹ tzn. výrazy, u nichž referenta můžeme určit jenom ve vztahu k účastníkům rozhovoru. K odkazování uvnitř jazyka používá výrazy *anaforický* a *kataforický*. Mohou jimi být například osobní zájmena ve třetí osobě označující podmět (Comment va Madame Boli? Elle va bien. X *Ils* sont déjà partis, les Boli?). Kataforickou funkci má osobní zájmeno ve 3. osobě, které předznamenává téma, tzn. dosud nevyřčenou informaci (de Salins 1996, 25).

Pro aktuální členění používá dvojici termínů *thème–propos*. Téma (*thème*) definuje jako „to, o čem se mluví“ a réma (*propos*) jako „to, co se o tématu říká nového“. O tématu a rématu hovoří v souvislosti s fokalizací. U tzv. dvojí fokalizace se jedná o struktury *ce qui... c'est / ce que... c'est*, pro réma uvádí strukturu *c'est... qui a c'est... que* (de Salins 1996, 16–25).

Velkou pozornost věnuje zejména tzv. konektorům. Jejich výklad konektorů však může na čtenáře působit poněkud zmateně, a to především proto, že de Salins nepoužívá jednotnou terminologii. Vedle pojmu „*connecteurs*“ se v textu devátého tematického celku nazvaného *Argumentation et opérations logiques* (de Salins 1996, 209–229) vyskytují pojmenování *traces argumentatives*, *mots du discours*, *marqueurs* a *signaux discursifs*. Jako konektory označuje následující spojky a předložky: *car, puisque, c'est pour cela que, c'est pourquoi, en revanche, en dépit de, par contre, alors que, bien que, au lieu de, avoir beau, malgré, cependant, tandis que, mais, quoique, en tout cas, de toute façon*, pro některé z nich ale používá i již zmíněný termín „*marqueurs*“. Jak vyplývá z uvedených příkladů, o konektorech de Salins pojednává především v rámci logických vztahů vyjadřujících příčinu či důsledek nebo opozici a připustku. V 5. kapitole nazvané *Les traces argumentatives et les mots du discours* (de Salins 1996, 224–229) autorka hovoří o tzv. *signaux discursifs* nebo *traces argumentatives*, které se podle ní aktivně podílejí na členění obsahu promluvy. Řadí sem výrazy, kterými chce mluvčí zprostředkovat příjemci plán své promluvy (*d'abord, ensuite, enfin, en conclusion*), dále výrazy, kterými

⁹Do francouzštiny byl takto přeložen Jakobsonův výraz *shifters*.

může mluvčí rozčlenit argumenty v promluvě do různých částí. Ty mohou být buď v opozici, nebo se doplňují (*d'une part / d'autre part, en outre, par ailleurs, d'un côté / de l'autre*). Některé *traces argumentatives* označuje de Salins jako *mots du discours* (de Salins 1996, 225). Uvádí, že se podílejí nejen na členění obsahu promluvy, ale také blíže určují vztah mezi účastníky komunikace, a to po celou dobu jejího trvání. Tyto *traces argumentatives* dokazují úsilí účastníků projevit určitou míru spolupráce a solidarity vůči ostatním účastníkům komunikace. Zároveň jimi mluvčí dávají najevo schopnost prezentovat se a obhájit pozici platného účastníka komunikace. Jako příklady uvádí výrazy *en effet, en fait, au fait*. Další *traces argumentatives* (*quand même, tout de même*) nazývá *signaux discursifs*, u *d'ailleurs* se vrací k pojmenování *mot du discours, en tout cas, de toute façon*, jak už bylo řečeno, označuje jako konektory (de Salins 1996, 226–229).

Nahlédneme-li do obsahu této mluvnice, na první pohled se nám může zdát, že se autorka gramatické textu ve své publikaci nevěnuje. Jak ale ukázala provedená analýza, řada jevů spojených s výstavbou textu je zde popsána, zkoumány jsou však většinou odděleně. Za nedostatek této gramatiky tedy považujeme nesystematičnost výkladu a chybějící ucelené pojednání o dané problematice.

4.4. GRAMMAIRE CRITIQUE DU FRANÇAIS

Grammaire critique du français, jejímž autorem je Marc Wilmet, vyšla v pátém kompletně přepracovaném vydání v roce 2010. Tato mluvnice je určena primárně pro frankofonní učitele a studenty francouzštiny. V první části se věnuje *slovu* a jednotlivým slovním druhům, ve druhé části se zaměřuje na *syntagmu* (nominální, adjektivní a verbální) a ve třetí části zkoumá *větu* (jednoduchou, složenou a násobnou). Žádná část tedy není věnována přímo gramatice textu. V jednotlivých kapitolách a podkapitolách se však autor publikace zabývá některými jevy, které s ní souvisejí.

Wilmet nejprve rozlišuje pojmy *discours* a *texte*. Text považuje za fragment ústního nebo písemného diskurzu. Mluveným textem může být například konverzace, dialog ve filmu, vzkaz na záznamníku, písemným textem rozumí knihu, kapitolu v románu, divadelní hru, báseň, reklamní plakát aj. (Wilmet 2010, 36–37).

Autor rovněž definuje pojmy *énoncé* a *énonciation* a srovnává je s *phrase* formou jakýchsi rovnic: $Phrase = \text{Enonciation} + \text{Enoncé}$, $\text{Enonciation} = Phrase - \text{Enoncé}$, $\text{Enoncé} = Phrase - \text{Enonciation}$. *Énoncé* přirovnává k mostu, jehož první opěrný sloup představuje téma (*thème*), mostovka je sponové sloveso (*copule*),¹⁰ druhý opěrný sloup reprezentuje réma (*rhème*) a celé dílo nazývá predikací (*prédication*), kterou většina lingvistů redukuje jen na téma a réma. Upozorňuje rovněž na terminologický chaos v otázce tematických struktur výpovědi. Cituje Nölkeho (1993, 60), který říká, že existuje tolik koncepcí pojmů *thème, rhème, foyer* aj., kolik je lingvistů zabývajících se touto otázkou (Wilmet 2010, 559–560).

V kapitole o nominálních syntagmatech se nejprve věnuje deiktickým výrazům (*déictiques*). Deiktickou funkci přisuzuje ukazovacím determinantům. Dále rozlišuje pojmy endofora (*endophore*) a exofora (*exophore*), ty dělí na anaforické a kataforické. V případě anaforického ukazování nám demonstrativní determinant

¹⁰Jedná se o sloveso, které spojuje téma s rématem první predikace (Wilmet 2010, 730).

říká, že referenta, k němuž ukazuje, najdeme v předchozím kontextu, katafora je opačným jevem, odkazuje tedy k následujícímu textu. Podle toho, jakým způsobem ukazuje ke svému referentovi, Wilmet vyděluje 4 typy anafor a uvádí k nim příklady z krásné literatury: anafora opakovaná (*anaphore répétitive*), anafora analogická (*anaphore analogique*), anafora metonymická (*anaphore métonymique*) a anafora metaforická (*anaphore métaphorique*). V případě exoforického ukazování je referent, k němuž odkazují jazykové jednotky použité v textu, mimo jazykový kontext, tj. přímo v komunikační situaci, ve které se mluvčí nachází. Toto ukazování je často doprovázeno ostenzivním gestem, mimikou (*Passe-moi ce livre*). Wilmet v této souvislosti hovoří o situační exofoře (*exophore situationnelle*). Vedle toho vyděluje ještě tzv. paměťovou exoforu (*exophore mémorielle*): *Souviens-toi de nos vacances, cette mer, ce sable, ce ciel*. Demonstrativní determinanty *cette, ce* ukazují k nominálnímu syntagmatu *nos vacances*, nejsou však identifikovatelné pouze anaforicky, ale ukazují ke společně prožité zkušenosti komunikačních partnerů (Wilmet 2010, 493–498).

Pojem koreference (*coréférence*) vysvětluje na základě citace Lerata (1983, 69), který koreferenci nazývá jev, při němž dvě různá nominální syntagmata označují stejnou entitu ve sledovaném diskurzu (Wilmet 2010, 82).

Na rozdíl od předchozích autorů věnuje Wilmet jen malou pozornost konektorům, které nazývá *connectifs*. Řadí mezi ně spojky (*conjonctifs*) a předložky (*prépositions*), spojky dále dělí na *conjonctifs 1* (spojky souřadící) a *conjonctifs 2* (spojky podřadící). Jak sám uvádí, pojmenování *connectifs* zvolil z důvodu analogie s *conjonctifs* a také, aby je vyvážil z povinnosti „konektovat“. Z důvodu terminologického sjednocení navrhuje ještě místo *préposition* používat *prépositif*. Kromě toho pracuje i s pojmem *opérateur*¹¹ (Wilmet 2010, 361).

Také v této mluvnici není problematika gramatiky textu zpracována uceleným způsobem, nenajdeme zde totiž žádnou kapitolu či podkapitolu pojednávající o výstavbě textu. Toto zjištění je překvapující ze dvou důvodů. Jednak proto, že se jedná o gramatiku, která je určena především pro rodilé mluvčí (zejména učitele), a jednak proto, že z analyzovaných gramatik byla vydána nejpozději. Pokud chce tedy čtenář získat informace o jevech textové gramatiky, musí vyhledat příslušná hesla v rejstříku a orientovat se podle uvedených čísel stránek.

4.5. GRAMMAIRE MÉTHODIQUE DU FRANÇAIS

Grammaire méthodique du français, jejímiž autory jsou Martin Riegel, Jean-Christophe Pellat a René Rioul, vyšla v roce 2009 ve čtvrtém kompletně revidovaném vydání. Podobně jako ostatní gramatiky se věnuje jazyku převážně z hlediska morfosyntaxe, v poslední části s názvem *Grammaire et communication* však autoři dospívají k hledisku textovému. V kapitolách XXII až XXIV se postupně zabývají otázkou reference a rozlišením výpovědi a aktem vypovídání. Z hlediska textové gramatiky je nejdůležitější XXIV. kapitola nazvaná *Texte et discours*, v jejíž první části *Du texte au discours* autoři této publikace pojednávají

¹¹Rozlišuje tři typy: *opérateur ligateur*, *opérateur enchâsseur*, *opérateur traducteur*. Společným prvkem souřadících spojek, podřadících spojek a předložek je *opérateur ligateur* (operátor spojování).

o textové gramatice a analýze diskurzu, kohezi a koherenci, strukturaci textu a jejích úrovních, návaznosti a tematické posloupnosti. Druhá část této kapitoly *Thème et propos. La progression thématique* je věnována aktuálnímu členění a tematické posloupnosti. V dalších podkapitolách se Riegel, Pellat a Rioul zabývají anaforou a klasifikací anaforických výrazů, konektory a jejich rozdělením a v neposlední řadě i typologií textů.

Reference (*la référence*) spočívá podle autorů této publikace v užití jazykových jednotek (slov, syntagmat a vět) k poukázání na entity. Například výraz *mon cousin Gérard* identifikuje v prostředí mluvčího osobu mužského pohlaví, který se jmenuje Gérard a s mluvčím je v příbuzenském vztahu, jenž je denotován slovem *cousin* (bratranec). Referenční výrazy tvoří podmětnou část, přísudkovou část nazývají autoři predikativními výrazy. Referenci dělí na generickou (*générique*) a individuální (*particulière*), kterou dále podrozdělují na specifickou (*spécifique*), nespecifickou (*non-spécifique*) a atributivní (*attributive*). Z lexikálně syntaktického hlediska může být referenční výraz denominativní (*expression dénominative*), určený (*définie*), demonstrativní (*démonstrative*), pronominální (*pronominale*) a neurčený (*indéfinie*). Pokud lingvistický výraz lokalizuje svého referenta v komunikační situaci, referenci nazývají situační (*situationnelle*) nebo deiktickou (*déictique*). Jestliže je k referentu výrazu odkazováno pouze prostřednictvím dalších segmentů textu, referenci označují jako anaforickou (*anaphorique*). Z hlediska referenciality rozlišují ještě další 4 typy reference: indexikální (*indexicale*), deskriptivní (*descriptive*), denominativní (*dénomminative*) a pronominální (*pronominale*). U indexikální reference zmiňují tzv. *embrayeurs*, díky nimž mluvčí označuje sám sebe (*je*), identifikuje adresáta (*tu*) a poukazuje na okamžik promluvy – *maintenant, aujourd'hui* (Riegel et al. 2009, 959–967).

Jak už bylo řečeno, jednu kapitolu věnují autoři výpovědnímu aktu (*énonciation*). Definují ho jako akt produkování výpovědi mluvčím v určité komunikační situaci. Mluvčí (označují ho jako *locuteur* nebo *énonciateur*) adresuje svou výpověď komunikačnímu partnerovi (*allocuteur*) za individuálních prostorových a časových okolností komunikace. Akt vypovídání odlišují od výpovědi (*énoncé*). Označují ji za mluvený nebo psaný produkt výpovědního aktu. Navrhují dva způsoby zkoumání enunciací: studium indexů výpovědního aktu a studium řečových aktů. Některé lingvistické formy, především deiktika a modality, je třeba vztahovat k výpovědním situacím. Je to nezbytné pro popis toho, co Benveniste nazývá „sémantizací jazyka“. Mezi deiktika autoři řadí osobní zájmena pro 1. a 2. osobu, ukazovací determinanty a zájmena, označení místa a času, slovesné časy. Modalitami rozumí prvky, které vyjadřují postoj mluvčího k obsahu výpovědi. Citují Ballyho, který říká, že v každé větě lze vydělit dictum (*le dictum*), tzn. obsah výpovědi, a modus (*le modus*), tzn. vyjádření postoje mluvčího k obsahu výpovědi. Rozlišují modalitu aktu vypovídání a modalitu výpovědi. Modalizaci dělí na afektivní (*affective*) a evaluativní (*évaluative*) a uvádějí prostředky, které slouží k vyjádření subjektivity (podstatná jména, přídavná jména, slovesa, příslovce, citoslovce, slovesné časy, intonace, interpunkce). Při klasifikaci řečových aktů vycházejí z Austina a rozlišují lokuční (*acte locutoire / locutionnaire*), ilokuční (*acte illocutoire / illocutionnaire*) a perlokuční akt (*acte perlocutoire / perlocutionnaire*) a dále přímé (*directs*) a nepřímé (*indirects*) řečové akty. Přímé řečové akty jsou realizovány

ve dvou typech výpovědí: explicitně performativních (*énoncés performatifs explicites*) a primárně performativních (*énoncés performatifs primaires*). Nepřímé řečové akty jsou realizovány prostřednictvím jiného aktu. Například místo toho, abychom někoho přímo požádali, aby zavřel okno, můžeme říci: „*Je tu zima*“ (Riegel et al. 2009, 968–987).

Z Benvenista vycházejí autoři této gramatiky i při rozlišení výpovědních plánů, které dělí na aktuální výpovědní plán (*discours*) a historický výpovědní plán (*histoire*). Aktuální výpovědní plán je založen na použití osob (i 3. osoby) a časů, které se přímo váží k aktuální výpovědní situaci, což je ve francouzštině *présent*, *passé composé / imparfait* a *futur / conditionnel*. Tento výpovědní plán je také doplněn o příslovce a příslovečná určení času a místa, vztahující se přímo k výpovědní situaci. Osobní zájmena, přivlastňovací a ukazovací determinanty a zájmena a příslovce mohou mít deiktickou funkci. Naproti tomu v historickém výpovědním plánu se všechny děje odehrávají bez vztahu k momentu výpovědi. Nevyskytují se v něm deiktika (*je, tu, ici, maintenant*), používá se pouze 3. osoba. Použitá zájmena a determinanty mají funkci anafory. Historický výpovědní plán je založen na užití *passé simple* (Benveniste ho nazývá „*aoriste*“), dalšími používanými časy jsou *imparfait*, *plus-que-parfait* a *passé antérieur*. Pro vyjádření následnosti ve vztahu k minulosti se používá kondicionál přítomný (*futur vu du passé*) nebo opisný tvar slovesa s prospektivní funkcí. V případě použití přítomného času se jedná o tzv. *présent atemporel* (nadčasový), který je používán například v definicích. Příslovce a příslovečné výrazy v něm nemohou plnit funkci deiktik (Riegel et al. 2009, 1001–1004).

V kapitole nazvané *Texte et discours* autoři nejprve definují oba pojmy. Text považují za základní jednotku transfrastické gramatiky. Definují ho jako soubor uspořádaných vět, mluvený nebo psaný empirický objekt. Diskurz chápou jako produkt výpovědního aktu v mluvené nebo psané interlokuční situaci. K textu vztahují pojem koheze, k diskurzu pojem koherence. Kohezi chápou jako funkci sémantické organizace textu, koherence podle nich závisí na podmínkách produkce diskurzu (Riegel et al. 2009, 1017–1019).

K aktuálnímu členění nepřistupují autoři *Grammaire méthodique du français* jako k samostatné problematice, ale pojmají ji v rámci kapitoly o strukturování textu. Odlišují rovinu větnou a textovou. Říkají, že na větné úrovni je prováděna gramatická analýza. Některé jevy ale nelze vysvětlit na izolovaných větách, ty je třeba zkoumat na textové úrovni. Jak už bylo řečeno, *text* definují jako ucelené spojení několika vět. Aby bylo toto spojení koherentní, musí splňovat dvě základní pravidla: text musí obsahovat prvky, které se opakují (tím se vytváří určitá tematická linie), a prvky, které přinášejí novou informaci, neboť hlavním cílem komunikace je předání dosud neznámé informace adresátovi. Koherence textu závisí na vyvážení těchto dvou pravidel. Jejich definice tématu (*thème*) a rématu (*propos*) se neliší od předchozích, téma definují jako „*to, o čem se mluví, známá část, východisko komunikace a věty*“, réma jako „*to, co se o tématu říká, přinášení nové informace*“. Autoři rovněž citují Combettesovu teorii tematických posloupností, tzn., že při volbě tematické posloupnosti je třeba brát v úvahu typ textu. Uvádějí také jeho klasifikaci tematických posloupností, ze které vycházel rovněž Vigner ve své *La grammaire en FLE (la progression à thème constant, la progression linéaire*

simple, la progression à thèmes dérivés). Tyto typy tematické posloupnosti se mohou v témže textu různě kombinovat (Riegel et al. 2009, 1021–1028).

Pozornost rovněž věnují anafoře (*anaphore*), kterou definují tradičně, tj. jako opakování předcházejícího prvku v textu. Výraz označují za anaforický, závisí-li jeho referenční interpretace na jiném výrazu figurujícím v textu. Mezi anaforickým výrazem a jeho antecedentem existuje koreferenční vztah, neboť označují stejného referenta. Tento koreferenční vztah zajišťuje tematickou návaznost. Anafora ale nemusí být nutně koreferenční, jako je tomu u lexikální anafory (*anaphore lexicale*) nebo u nepřímé anafory (*anaphore indirecte*). Autoři rozlišují dva přístupy k anafoře – textový (*approche textuelle*) a paměťový (*approche mémorielle*), který na anaforu nahlíží z kognitivního hlediska. Díky ní příjemce identifikuje referenta, kterého už zná. Identifikace referenta se nejčastěji týká pronominální anafory. Vedle pronominální anafory vydělují ještě anafory nominální (*anaphores nominales*), mezi něž řadí věrnou anaforu (*anaphore fidèle*), nevěrnou anaforu (*anaphore infidèle*), konceptuální anaforu (*anaphore conceptuelle*) a asociační anaforu (*anaphore associative*), a dále také adverbální a verbální anafory (Riegel et al. 2009, 1029–1041).

Velmi rozsáhle autoři hovoří o konektorech. Uvádějí, že konektory „*prispívají ke strukturaci textu a vyjadřují logicko-sémantické vztahy mezi větami nebo mezi úseky, které text tvoří*“. Za konektory považují všechny výrazy, které zajišťují strukturaci textu nebo diskurzu. Jedná se o spojky souřadící (*mais, ou, et, donc, or, car*), ale také adverbia (*alors, puis, ensuite, pourtant, cependant, ...*), předložkové skupiny (*d'une part, d'autre part, en tout cas, en fin de compte, ...*), prezentativy (*c'est, voilà*), sousloví (*c'est-à-dire, autrement dit*) apod. Pojem konektor tedy autoři omezují pouze na výrazy, které nejsou součástí věty (Riegel et al. 2009, 1044).

Konektorům přiřítají funkci diskurzivní. Konektory vypovídají o určitém organizačním záměru mluvčího. Důležitost diskurzivní funkce konektorů zdůrazňují autoři této publikace především u argumentativních textů. Pro určitý typ textu jsou sice charakteristické určité typy konektorů, neznamená to však, že nemohou být užity i v jiných typech textů. Jejich funkce se pak ale odvíjí od typu textu, ve kterém byly užity. Autoři to dokládají na příkladu příslovce *alors*, které v narativním textu značí chronologický sled událostí, zatímco v argumentativním textu plní roli konkluzivní (Riegel et al. 2009, 1045).

Konektory dělí na textové organizátory (*organisateurs textuels*), které ještě podrozdělují na konektory časové (*connecteurs temporels*) a konektory prostorové (*connecteurs spatiaux*), a na organizátory výstavby textu (*organisateurs de la mise en texte*), kam řadí konektory výčtové (*connecteurs énumératifs*), ukazatele topikalizace (*marqueurs de topicalisation*) a exemplifikace a ilustrace (*marqueurs d'exemplification et d'illustration*), a ukazatele enunciační odpovědnosti (*marqueurs de prise en charge énonciative*), mezi nimiž rozlišují ukazatele hlediska (*marqueurs de point de vue*), konektory reformulační (*connecteurs de reformulation*) a ukazatele strukturační konverzace (*marqueurs de structuration de la conversation*). Poslední skupinou jsou argumentativní konektory, které mohou vyjadřovat následující významy: opozici-připustku (*opposition-concession*), explikaci a odůvodnění (*explication et justification*), komplementaci (*complémentation*) a konkluzi (*conclusion*). Autoři rovněž zdůrazňují, že konektory hrají důležitou roli

v rámci uspořádání textových jednotek a jejich vzájemného usouvzažnění v textu. Uvádějí, že konektory se hojně vyskytují zejména v textech typu *résumé* (Riegel et al. 2009, 1046–1057).

Poslední podkapitolu věnují autoři typologii textů. Jejich klasifikace vychází z typologie J.-M. Adama, který se inspiroval modely německé textové lingvistiky Werlicha (1975, *Textlingvistik*). Vydělují 5 základních typů textů – narativní (*narratif*), deskriptivní (*descriptif*), explikativní (*explicatif*), argumentativní (*argumentatif*) a konverzační (*conversationnel*) – a konstatují, že jednotlivé typy textů se v konkrétních textech různě kombinují (Riegel et al. 2009, 1058–1063).

V *Grammaire méthodique du français* je řešena řada dalších jevů, které mají vztah k textové gramatice, ale autoři je zařadili do kapitoly o větě jednoduché. Jedná se například o exoforické ukazování (tj. ukazování do komunikační situace), endoforické ukazování (ukazování do jazykového kontextu) a ukazování do sdílené zkušenosti účastníků komunikace (Riegel et al. 2009, 286–287) nebo otázku referencie zájmen, kterou dělí na deiktickou, anaforickou a bez dalšího vymezení (*référence par défaut*), kdy referenční vztah zájmena není identifikovatelný ani na základě jazykového kontextu ani na základě komunikační situace (Riegel et al. 2009, 360–361).

Jak vyplývá z uvedené analýzy, autoři mluvnice *Grammaire méthodique du français* se jevům textové gramatiky věnují poměrně zevrubně. Výklad o jednotlivých jevech je začleněn do samostatné části. Tato gramatika tedy podává nejpřehlednější a nejucelenější pohled na danou problematiku.

5. ZÁVĚR

Věta se na dlouhou dobu stala „nejvyšším uvažovaným útvarem, od něž se přeskakovalo přímo k pojmu jazyk“ (Hřebíček 2002, 26). Lingvistické zkoumání textu se však zcela jistě neobejde bez systémových vztahů překračujících hranice věty. Jak ale uvádí již zmíněný Hřebíček (2002, 119), „*skok od věty k textu opravdu vyžaduje velkou intelektuální energii*“. Po provedené analýze vybraných současných gramatik francouzského jazyka si tedy můžeme položit otázku, jak velkou energii vydali jejich autoři na to, aby se od roviny větné posunuli k rovině textové.

Autorky mluvnice *Grammaire expliquée du français* věnují dané problematice pouze čtyři strany. Jsou si však plně vědomy nezbytnosti textové gramatiky. Svůj výklad (ve značně zjednodušené podobě) soustřeďují na jevy, které jsou pro vstavbu textů důležité. Domníváme se proto, že jejich pojednání o jevech textové gramatiky, které je doplněno řadou praktických příkladů, lze považovat za dostačující a srozumitelné pro žáky a studenty francouzštiny jako cizího jazyka.

V mluvnici *La grammaire en FLE* je o textové gramatice pojednáno rozsáhleji. Její uživatelé se mohou dozvědět i něco z historie této disciplíny. Výklady s textovou tematikou pojal Vigner více teoreticky, což je dáno i tím, že tato mluvnice je určena především vyučujícím francouzštiny jako cizího jazyka. Některé pasáže sice pro čtenáře nemusí vždy představovat snadnou četbu, což je ale způsobeno spíše komplikovaností daných jevů než složitou formulací autorových myšlenek.

Posun od roviny větné k rovině textové není v publikaci *Grammaire pour l'enseignement / apprentissage du FLE* na první pohled patrný. Jednotlivé jevy

spojené s výstavbou textu jsou popisovány v různých oddílech. Za největší nedostatek této mluvnice tedy považujeme nesystematičnost výkladu. De Salins také nepracuje s pojmem text. Jak už bylo v analýze řečeno, především její pojednání o konektorech se může čtenářům jevit jako zmatené, a to zejména z důvodu užití nejednotné terminologie. Domníváme se proto, že tato gramatika je pro uživatele francouzštiny jako cizího jazyka z hlediska pojednání o jevech textové gramatiky nejméně vhodná.

Grammaire critique du français určitě nepředstavuje pro čtenáře snadnou četbu. I když se jedná o publikaci, která byla vydána v době opravdu nedávné (2010), žádná z jejích kapitol či podkapitol není věnována přímo gramatice textu. Hledání jednotlivých jevů je poměrně složité, stejně jako jejich výklad, který je často prokládán citacemi jiných autorů. Čtenář tedy získá přehled o tom, kdo se danou problematikou zabýval, ucelený přehled o textových jevech však v této gramatice chybí. Autor také používá k vysvětlení textových jevů poměrně složité formulace, které mohou čtenářům ztěžovat pochopení těchto jevů.

Daleko vhodnější publikací je *Grammaire méthodique du français*, která přehledně a obsáhle referuje o jevech, pro jejichž zkoumání nestačí gramatika věty. O tom, že autoři této gramatiky věnovali dané problematice velkou pozornost, svědčí i fakt, že oproti vydání z roku 1994, v němž měla kapitola nazvaná *La structuration du texte* dvacet stránek (603–623), v analyzovaném vydání z roku 2009 čítá kapitola s názvem *Texte et discours* již 47 stran (1017–1064).

Provedená analýza vybraných gramatik tedy ukázala, že zpracování problematiky textové gramatiky jednotlivými autory není ovlivněno jen cílovou skupinou čtenářů (i když toto kritérium hraje určitě podstatnou roli), ale zřejmě i postojem samotných autorů k dané problematice.

Texty mají v životě člověka důležité postavení již od vynalezení písma. Je proto až s podivem, že se k jejich důkladnějšímu zkoumání dostala lingvistika teprve v 70. letech minulého století. Bylo by však mylné se domnívat, že se autoři gramatik do té doby vůbec nezabývali širším kontextem, než je kontext tvořený větou. S širším kontextem museli zcela jistě počítat, když vysvětlovali jevy, jako je například ve francouzštině užití členů a ostatních determinantů.

I když je evidentní, že jednotlivé věty nebo souvětí v textu spolu nějak souvisejí, analýza uskutečněná v rámci této studie ukázala, že někteří autoři gramatik francouzského jazyka ustrnuli na morfosyntaktické rovině. Jiní se sice vydali na cestu od věty k textu, dosud ale na této cestě setrvávají a do cíle jim zbývá ještě pořádný kus cesty.

POUŽITÉ ZDROJE

ADAM, Jean-Michel (2010): L'émergence de la linguistique textuelle en France (1975–2010). Parcours bibliographique en 100 titres. *Verbum XXXII*, roč. 10, č. 2, s. 237–261 (http://www.unil.ch/webdav/site/fra/shared/CONSCILA_Verbum.pdf, 28. 6. 2015).

BENVENISTE, Émile (1966): *Problèmes de linguistique générale*. Paris: Gallimard.

BRINKER, Klaus (1971): Aufgaben und Methoden der Textlinguistik. Kritischer Überblick über den Forschungsstand einer neuen linguistischen Teildisziplin. *Wirrendes Wort* 21, s. 217–237.

- ČERMÁK, František (2011): *Jazyk a jazykověda*. Praha: Karolinum.
- ČERNÝ, Jiří (1996): *Dějiny lingvistiky*. Olomouc: Votobia.
- DANEŠ, František (1985): *Věta a text*. Praha: Academia.
- DE SALINS, Geneviève-Dominique (1996): *Grammaire pour l'enseignement / apprentissage du FLE*. Paris: Didier / Hatier.
- GREPL, Miroslav a KARLÍK, Petr (1998): *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia.
- HELBIG, Gerhard (1991): *Vývoj jazykovědy po roce 1970*. Praha: Academia.
- HOFFMANOVÁ, Jana (1997): *Stylistika a...: současná situace stylistiky*. Praha: Tri-zonia.
- HŘEBÍČEK, Luděk (2002): *Vyprávění o lingvistických experimentech s textem*. Praha: Academia.
- JANEČKA, Martin (2012): K dvěma pojetím analýzy textu: metodologická komparace. *Jazykovědné aktuality*, roč. XLIX, č. 3 a 4, s. 70–78.
- KARLÍK, Petr (1995): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KLABÍKOVÁ RÁBOVÁ, Tereza (2013): *Analýza diskurzu v současné francouzské perspektivě* (<http://lingvistikapraha.ff.cuni.cz/sbornik/2013/klabikova-rabova-tisk.php>, 6. 7. 2015).
- PALEK, Bohumil (1989): *Základy obecné jazykovědy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- POISSON-QUINTON, Sylvie, MIMRAN, Reine a MAHEO-LE COADIC, Michèle (2002): *Grammaire expliquée du français*. Paris: Clé International.
- RIEGEL, Martin, PELLAT, Jean-Christophe a RIOUL, René (2007): *Grammaire méthodique du français*. Paris: PUF.
- SLAKTA, Denis (1977): *Introduction à la grammaire de texte. Actes de la session de linguistique de Bourg-Saint-Maurice*. Paris: Sorbonne Nouvelle.
- ŠTĚPÁN, Josef (1973): Úvod do textové lingvistiky. *Slovo a slovesnost*, roč. 34, č. 4, s. 327–329.
- VIEHWEGER, Dieter (1977): Úvahy ke gramatice textu: propoziční pojetí textu proti pojetí orientovanému k jednání. *Slovo a slovesnost*, roč. 38, č. 1, s. 1–8.
- VIGNER, Gérard (2004): *La grammaire en FLE*. Paris: Hachette.
- WILMET, Marc (2010): *Grammaire critique du français*. Paris: Duculot.

RÉSUMÉ

Les grammaires se distinguent les unes des autres par leurs méthodes et leurs concepts. Alors que, traditionnellement, la grammaire limitait son terrain d'analyse à la phrase, depuis les années 1970, la grammaire textuelle s'intéresse à tous les phénomènes qui apparaissent dans le cadre d'un texte qui peut se définir comme un ensemble structuré et cohérent de phrases. Il s'agit de phénomènes que les linguistes ne pouvaient pas suffisamment traiter dans le cadre de la phrase, car ceux-ci doivent répondre aux exigences de cohésion, de cohérence et de continuité et progression thématique. Parmi eux, on peut citer notamment la distribution des temps du verbe, les reprises par anaphore ou cata-phore, l'emploi des connecteurs (dans la littérature analysée, un assez grand nombre de termes ont été utilisés pour décrire et classer ces entités) ou la distinction entre thème et rhème (appelé le plus souvent propos dans les grammaires analysées).

La grammaire textuelle pénètre peu à peu l'enseignement de la langue étrangère, y compris le FLE. Les manuels contemporains de grammaire française ont-ils commencé

à intégrer la dimension textuelle dans leur oeuvre ? C'est à cette question que tente de répondre cette étude.

Après avoir analysé et comparé cinq grammaires du français rédigées par les auteurs francophones (*Grammaire expliquée du français* de Sylvie Poisson-Quinton, *Reine Mimran a Michèle Maheo-Le Coadic*, *La grammaire en FLE* de Gérard Vigner, *Grammaire pour l'enseignement / apprentissage du FLE* de Geneviève-Dominique de Salins, *Grammaire critique du français* de Marc Wilmet et *Grammaire méthodique du français* de Martin Riegel, Jean-Christophe Pellat a René Rioul), nous pouvons constater que les auteurs n'accordent pas la même importance à la grammaire textuelle. Cette différence est probablement due au fait que les grammaires analysées ne visent pas les mêmes objectifs et ne sont pas destinées au public homogène.

Néanmoins, les auteurs des grammaires analysées sont presque unanimes à affirmer que les phrases doivent avoir un rapport logique avec la réalité du monde extralinguistique auquel elles se réfèrent, qu'elles doivent être reliées les unes aux autres d'une certaine manière et qu'elles doivent apparaître dans un certain ordre.

Il ressort de l'analyse effectuée que *Grammaire méthodique du français* est le meilleur moyen pour tous ceux qui veulent maîtriser les phénomènes relevant de la grammaire textuelle. Dans sa cinquième partie, intitulée *Grammaire et communication*, les auteurs étudient l'énonciation, les actes de langage, les moyens de structuration du texte, les règles de cohérence textuelle, la progression thématique, les types d'anaphores, le rôle des connecteurs, etc. Les auteurs témoignent de l'intérêt pour la problématique, car le dernier chapitre de cette partie est passé de 20 pages sur *La structuration du texte* dans la quatrième édition de 1994 à 47 pages sur *Texte et discours* dans la dernière édition de 2009.

s. 193–200

ROZHOVOR

Zhidas Daskalovski /
Přemysl Rosůlek

INTERVIEW ON THE REPUBLIC OF MACEDONIA WITH ZHIDAS DASKALOVSKI

Přemysl Rosůlek *

Mr. Zhidas Daskalovski holds a Ph.D. from the Political Science Department, Central European University. He has published numerous scholarly articles on politics in the Southeast European region, as well as co-edited books including: *Understanding the War in Kosovo* (Frank Cass: London, 2003) and *Ten Years after the Ohrid Framework Agreement: Lessons (to be) Learned from the Macedonian Experience* (CRPM and Friedrich Ebert Stiftung: Skopje 2012). A professor and one of the most prominent political scientists in the country, Daskalovski is Director of the Council of Europe supported by the School of Public Policy “Mother Theresa”. Dr. Daskalovski was the 2008 *Young Scientist of the Year* of the Macedonian Academy of Science and one of the *Distinguished Persons of Bitola* of the University of Kliment Ohridski. He is also the recipient of a number of distinguished research fellowships including the Lord Dahrendorf Fellowship at St. Antony’s College at Oxford University, the School of Slavonic and East European Studies Macedonian Studies Fellowship, and the Social Science Research Council / Ethnobarometer Fellowship at the University of North Carolina. He has written Macedonia country reports for Freedom House / Nations in Transit, Open Budget Index, Global Integrity Report, Bertelsmann Transformation Index, UNDP People-Centred Analysis, and UN Human Development Report. His expertise is prominent in the general field general policy analysis, while he focuses particularly on decentralization, democratization, ethnicity, and multicultural issues. Dr. Daskalovski has gained thorough policy-research experience in his work for the Center for Research and Policy Making, War Torn Societies Project (WSP), Local Government Initiative, United Nations Department of Economic and Social Affairs (UNDESA) and the European Stability Initiative. He was the Chief Advisor to Mr. New Democracy’s leader Imer Selmani in Macedonia’s 2009 presidential and local elections and to the president of Macedonia’s Green Party (DOM) in the 2013 local elections.

* * *

The Republic of Macedonia is a small country in the Central Balkans which, in today’s political and economic terms, is on the periphery of Europe. Despite this fact, the country appears very often in world media coverage – relations between Macedonians and Albanians, the long lasting name dispute with Greece, the wire-tapping scandal, or the refugee crisis. Media content often fabricates the image of the country as a troublesome one. Is the media’s picture actually worse than the reality of the situation?

What differentiates Macedonia from most European countries is that for some twenty five years its status as an independent state has been continually challenged

* Doc. PhDr. Přemysl Rosůlek, Ph.D., Katedra politikologie a mezinárodních vztahů, Fakulta filozofická ZČU, rosulek@kap.zcu.cz.

by Greece; and also Albanian nationalism. Moreover, it has recently become part of the geopolitical struggle over influence in the Balkan region between Moscow and Washington D.C. Proximity to the Middle East has also influenced politics due to the current refugee crisis. Traditionally poor and with few natural resources, it faces a big challenge in developing a genuine economic model for growth. Of course the media looks for negative stories, scandals and conflicts, so it does not report on the good economic performance of Macedonia, the ability to steer away from the Yugoslav wars of succession, or to minimize and quickly end its own conflict with the ethnic Albanian guerrillas in 2001.

Relations between the majoritarian ethnic Macedonian population and the Albanian minority have been one of the country's most serious problems since the beginning of its independence. How would you evaluate the implementation of the Framework Agreement signed in Ohrid in 2001 which helped to end up the conflict between Macedonian security forces and Albanian armed rebels and promised more rights to ethnic Albanians living in the country? Are there still some important issues between Macedonians and Albanians that are unresolved?

The so-called Ohrid Framework Agreement envisioned a series of political and constitutional reforms aiming to accommodate the grievances of the Albanian community, while at the same time preserving the unitary character of the state, thus addressing the concerns of the Macedonian majority who feared a 'federalisation' of the country and its eventual disintegration. These reforms included meeting many of the demands raised by Macedonian Albanians throughout the 1990s and introducing features of consociational power sharing, such as a system of double majorities requiring consent from minorities (labeled 'ethnic communities' by law) represented in parliament to key decisions of the Parliament (the right of minority veto). Other reforms dealt with electing members of the Supreme Court, Judicial Council and the Public Attorney, a substantial degree of municipal decentralization, as well as confidence-building measures to overcome the immediate consequences of the 2001 conflict. The agreement and the constitutional amendments also granted official status to languages spoken by more than twenty per cent of the population. Furthermore, the agreement promoted the policy of achieving equitable and just representation in the public administration at the national and local level as the highest priority, a key reform in the public sector.

Although today Macedonian society is still split along ethnic lines, conflicts have been subdued with the implementation of the Ohrid Framework Agreement. All Macedonia's political parties share the view that Macedonia should become a member of the EU and NATO. There is a strong consensus among political groups and citizens that a market democracy should be the basis of the country's political system. The process of interethnic consolidation following the Ohrid Framework Agreement is supported by the European Union. Indeed, to ensure that the government fulfills its obligations from the Ohrid Framework Agreement, the EU has made the further integration of Macedonia into Europe conditional on full implementation of the agreement. Promotion of multi-ethnicity, political modera-

tion and tolerance among ethnic groups are widely understood as being important characteristics of Macedonian politics.

There are of course challenges and debates, which is normal in multinational states, and Macedonia is no different than Belgium or Spain. There are new and different demands posed by ethnic Albanian politicians, consideration of which has so far been refused by Macedonian political leaders – for example, introducing a budget which would take into consideration the numerical strengths of the two communities and divide the spoils accordingly in different sectors such as education, health, culture, and so on. There are other contentious questions, but the point is that after 2001 and OFA, internal conflict has been ruled out.

However, Albanians in Macedonia are not unified in their goals. Their political elites run several parties and apart from ad hoc achievements, they are not able to establish a grand coalition, or pre- or post-electoral coalitions. Why?

Ethnic Albanian parties are led by politicians who need to cater to their own interests and the interests of their constituencies. The “grand questions” were solved in 2001, and the international community firmly supports the integrity of Macedonia and its territorial borders, as they are in the Balkans, so there is no need or time to have a unified front against Macedonian politicians and state.

What about Albanian extremism or separatism? Does it really exist as a serious security threat?

Albanian extremism or separatism is stronger in Kosovo, where it had (or still has) institutional support and legacy. The whole 2001 conflict for example was imported from there; it was not an autochthonous Macedonian affair. There were many Albanians from Macedonia who fought in the war in Kosovo; there were even some leaders, or people who founded the KLA, like Ali Ahmeti, who did not get any spoils. There were guns; the border was porous; there were also some radicals ready to fight in Macedonia. So, this combination brought the war in 2001. There were also the smugglers; you cannot rule out their involvement. It’s always better for them to have an unstable situation, where they can smuggle more guns, heroin, and women, than in a stable and peaceful situation. Today Ahmeti is part of the system and would avoid destabilization of Macedonia as this would hurt the economy and therefore his electoral prospects.

Other minorities live in Macedonia, such as Serbs, Turks, Vlachs, Bosniaks, Roma people and others. What are the relations between ethnic Macedonians and other minorities? And did the relations improve or worsen after the Ohrid Framework Agreement was signed?

Relations between ethnic Macedonians and Orthodox minorities, Serbs or Vlachs are very good, as there are few cultural differences between these ethnic groups and Macedonians. Muslim Bosniaks are seen as a bit more distant group, although relations are also cordial. The Roma however, regardless of whether they are Muslim, Orthodox, or non-believers, are a different category in the eyes of ordinary

Macedonians. There is a significant level of avoidance of contact with Roma, especially as they live in specific localities in the cities. Beyond ethnic distance, this is also a class issue, as most Roma are poor. Middle-class Roma might be better accepted, although some distance prevails toward them as well. Relations among communities have only marginally improved after the Ohrid Framework Agreement was signed, but there is greater awareness that minorities need to take a bigger role in public administration duties than before.

Probably the most serious crisis since the beginning of independence erupted last year, known as the “wiretapping scandal”, and it has been a dispute between major Macedonian opposition leftist and major governmental right-wing political parties, which are traditionally large enemies. Could you summarize the issue and what was the major consequence of the wiretapping scandal?

The opposition got hold of secretly taped conversations of government officials. Whether they were obtained through “acts of patriotism by concerned members of the secret service” (the version of the opposition) or through “treason and cooperation with a foreign secret service” (the version of the ruling party), these audio tapes were played to the public (via internet and even public broadcastings at a Concert Hall, in front of a party building, and so on) in a series of instances throughout the winter and the spring. The tapes indicate government wrongdoings, some more, some less convincingly. Some of the content related to political management techniques and/or party management, especially during campaigns. While the opposition commented as if the indications heard in the tapes were conclusive evidence of criminal activities and that therefore the government should immediately resign, the ruling party disputed the content, claiming different illegally recorded conversations very deliberately collated together to make audacious claims which have nothing to do with reality and certainly are not evidence of criminal wrongdoings. Since some of the tapes included private conversations of politicians and their spouses or between politicians of different genders, or gossiping between politicians and journalists, the whole release of the tapes had a surreal soap-opera feeling where one longed for more details about the private life of concerned politicians. Among many in Macedonia, a widespread ‘sense of impunity’ of VMRO-DPMNE and DUI officials exists, amplified by a long-standing absence of alternation in government. On the other hand, the opposition does not convey trust among the citizens, who feel that their motives for releasing the tapes are not exactly to fight for democracy but for power.

Has the wiretapping scandal uncovered the problem of media freedom in Macedonia? According to the World Press Freedom Index of Reporters without Borders, Macedonia was in position 34 in 2009, but in 2014 sank to 123rd between Mali and Angola. What has happened? Is the situation so serious

In Macedonia, we have an abundance of information and media both traditional and new. There are many different media that report from different political, societal or ethnic points of view. The main problem in the media sphere in Macedonia is the low quality of the various outlets combined with the unabated political at-

tempts for control and censorship. How to deal with the first – how to improve the quality of the media – I do not know, there are no easy fixes, but to deal with the second we need overall reforms, not only in the media sector. I will speak more about this in the next answer to the questions.

Despite the ethnic tensions and sharp cleavage between right-wing and left-wing major Macedonian parties, the citizens usually point out that the most serious problems of the country are unemployment, corruption and poverty. Besides, international organizations often mention the absence of the rule of law. Is this true? And if so, is there any way out of these problems for future stability and prosperity?

Unemployment, corruption and poverty are typical problems of modern European states, in some to a greater extent, in some to a lesser one. Corruption scandals and mismanagement of public funds occur everywhere in Europe, from the benefits of MPs in Great Britain to Czech, Romanian or Croatian senior politicians. Bulgaria is another example of problematic elite politics, not to mention Italy, Greece or even the Slovenian/Finnish “Patria” military case. What I am getting at is that absence of rule of law in Macedonia is neither an extreme nor isolated case. A way out of this problem is to carry out complex reform and strengthen a number of institutions (the Chief Prosecutor, State Audit Office, Anti-Corruption Commission, the Ombudsman, the Electoral Commission, the Media Supervisory Body and so on) as well as party democratization and an increased level of citizen participation in policy making on a local and, why not, national level, through forums, electronic voting, referenda and the like.

Let us go now to the international environment. The Republic of Macedonia is still abbreviated in international use as F.Y.R.O.M. There has been a long-lasting dispute between Greece and Macedonia, shortly after Macedonia’s declaration of independence over the symbols and constitution. Until now, for over two decades, this has been an unresolved dispute called ‘the name issue’. Negotiations failed despite many offers and efforts from international mediators, who attempted to find a compromise. In return, Greece have blocked the country’s accession into NATO and the EU, which has frustrated Macedonian politicians and citizens. Can you imagine that any suggestion might be an acceptable solution for both sides?

Greece is obviously the superior party here, being a member of the EU and NATO. However, the root of the problem is the admittance of Macedonia to the UN under the provisional reference. So, one solution of the problem would be for Macedonia to challenge the legality of the imposed UN designation of “the former Yugoslav Republic of Macedonia” at the International Court in The Hague. Once the Court rules out that this designation was illegally imposed on the Republic of Macedonia, which it was, the country can resort to using its self-designated name within the UN system. This would turn the tables and put pressure on Greece to offer a compromise solution (which I will comment on below), which would be more acceptable to Skopje.

In this respect, Greece is irritated by the process known in Macedonia over the last decade as “antiquization”, which started around 2006 in the country. Macedonian politicians renamed Skopje Airport to Alexander the Great Airport and began to raise statues of Alexander the Great in Skopje and other cities. A similar policy also applies to other antique symbols. How important are these symbols for Macedonia? And are Macedonians aware that it is provoking neighbouring Greece and adding constraints to any solution on the name issue?

Macedonians believe in the right to self-determination as far as the name issue is concerned. History and especially ancient history has been used and abused by Balkan states and nations to the benefits of their state and nation building agendas for a long time. In fact, Greece, when established in the 19th century, did not take into consideration the legacy of Alexander the Great, and incorporated that part of its history only decades later. The fact that Macedonians nowadays emphasize links with Ancient Macedon cannot be taken as hostile propaganda by Greece unless Athens insists on preserving the purity of their national myth. If Greece recognizes Macedonia as such including the existence of a separate (contemporary) Macedonian nation and language, the Republic of Macedonia could easily acknowledge the Greek historical point of view on the ancient Kingdom of Macedon. This is the best solution for the dispute to be reached amicably, for the country to be called the Republic of Makedonija internationally (using the original name, not transcribed into the English form Republic of Macedonia). Thus, Macedonia would acknowledge the Greek historical legacy over Ancient Macedon, while Greece would not object if the ethno-nation is labeled Macedonian. There would be no need for a referendum in Macedonia as the new name would be according to the Constitution, while the designation of the language could be with a footnote that this is a modern form of Macedonian, as the ancient form of the language has yet to be conclusively analyzed and there is only few available/discovered evidence of it.

What about relations with Kosovo? Macedonia was rather afraid of this new country in the western Balkans, and it was also reluctant to recognise Kosovo at the beginning. In between, the official relations between Skopje and Prishtina improved. Nevertheless, could Kosovo pose a threat to Macedonia in terms of the export of terrorism and extremism into Macedonia and could it be supportive of separatist and irredentist tendencies among Albanians in Macedonia?

The events in Kumanovo this May, when a terrorist unit infiltrated the town and was neutralized after a bloody intervention by security forces, testifies to the fact that Kosovo is home to potentially very dangerous splinter groups with capacities in cooperation with domestic radicals to destabilize Macedonia. While the majority of Albanians in the country do not support terrorism and extremism, there are some who harbor separatist and irredentist tendencies. It is up to the domestic politicians and the so-called international community to effectively deal with such threats, emphasizing over and over and acting resolutely upon the basic premise that Macedonia is not up for grabs by nationalistic forces and that the stability of the Western Balkans is best served by preserving the territorial integrity of all the

neuralgic states, Macedonia, but also Kosovo and Bosnia and Herzegovina. Geopolitical struggles between Washington and Moscow might have a negative effect here while a quick NATO and EU integration of the region will have a strongly positive and stabilizing effect.

Relations with Bulgaria were tensed due to the dispute over historical, national and language identities and also for the official policy of Sofia toward the Macedonian minority in southwestern Bulgaria. It seems that these issues were – at least on the official level – resolved. However, Bulgaria joined Greece to block Macedonia in starting accession talks to the EU at the end of 2012. Bulgaria argued that Macedonia steals from Bulgaria's history. What do the Macedonians think about such an argument? And have relations with Bulgaria improved?

Unfortunately, relations with Bulgaria are improving only very slowly, both in terms of politics and in terms of business and cultural links. The main culprit is Bulgaria, which persists in its foreign and domestic policies of the attempted assimilation of Macedonians into the Bulgarian realm. Recognition of a distinct Macedonian ethnic group/nation would have helped the relations tremendously, but such recognition is not forthcoming. Meanwhile, the distance between Macedonians and Bulgarians continues to grow, so that if at the beginning of the 20th century Macedonians looked at Sofia and Bulgaria as more or less as a close relative, today these relations are reduced to an uneasy friendship with a tendency of Bulgarians to be seen as unfriendly neighbors in the future.

The dispute between Macedonian and the Serbian Orthodox Church over heritage remains unresolved since the secession of the Macedonian Orthodox Church. How relevant is this factor in mutual relations between Macedonia and Serbia?

The relations on a state level are very good. Ordinary citizens also have cordial relations, excluding the attitudes of some ethnic Albanians from Macedonia who express hatred towards Belgrade. The relations between the Churches do not greatly affect public and private relations between Macedonia and Serbia also because both nations are not very religious; Orthodoxy is more of a traditional/historical/cultural issue rather than a purely religious one, and few in Macedonia and Serbia are practicing believers.

During 2015, the wiretapping scandal was “beaten” by the refugees crisis. Macedonia became one of the most liberal countries in Europe when it enabled refugees to cross through the country legally and even started to organize transport northwards to the Serbian border. Nevertheless, how long can Macedonia stand two, three or even five thousand refugees a day entering the country from Greece and heading north? And what are the reactions of ordinary Macedonian citizens to the influx of refugees into the country in terms of xenophobia and islamophobia?

There has been a mix of reactions to the refugee crisis. A part of Macedonian society is actively and passively engaged in aiding the refugees. Another portion is very worried about what could happen if the borders up north become closed, if

Germany, Austria, Hungary, and eventually Serbia decided to close their borders. Obviously a poor country, which has only recently begun recovering from economic hardships and reducing unemployment, cannot cope with such a large influx of refugees. At the moment, very few refugees have claimed asylum in Macedonia, but if circumstances as described above change we could potentially witness many refugees trapped on our northern and southern border and in localities nearby. One cannot predict what would happen, but past experiences of refugees crossing into Macedonia (from Bosnia and Herzegovina and from Kosovo) give us optimism that instances of xenophobia and islamophobia would be very limited. The dangers of illegal smuggling, petty crime and perhaps violence, however, will be real and the problem might become exorbitant very soon.

Next year, Macedonia will celebrate 25 years of independence. Do you feel there will be reason to celebrate this event?

Sure, Macedonia has had a turbulent past from ancient times till modernity. The existence of the independent Republic of Macedonia has been part of the dream and sustained effort of many generations of ethnic Macedonians following the breakup of the Ottoman Empire and the incorporation of the territory of Macedonia into the Serbian, Bulgarian, and Greek nation states. Other ethnic groups have slowly been incorporated into the modern Macedonian state. Following the signing of the Ohrid Framework Agreement in 2001, ethnic tensions and the disputations of the character of the Macedonian Republic have been significantly reduced. Although there are still many risks, Macedonia serves as an example among many other European states on how multiethnic relations can be successfully managed and conflicts reduced.

s. 203–222

RECENZE

Rastislav Kazanský a Radoslav Ivančik /
Jana Lasicová & Marek Mutňan

Allison K. Shutt /
Alfred Kramer

Jana Peterková a kol. /
Marián Sekerák

Ingeborg Fiala-Fürst (Hrsg.) /
Jan Kubica

Daniel Srch /
Martin Liška

KAZANSKÝ, Rastislav a IVANČÍK, Radoslav (2015): *Teoretické východiská skúmania konfliktov*. Banská Bystrica: Belianum.

Recenzovaná kniha typu vysokoškolská učebnica bola spracovaná v rámci riešenia projektu Európskeho fondu regionálneho rozvoja (ERDF) prostredníctvom operačného programu Výskum a vývoj (OP-VaV) – „Centrum excelentnosti – vytvorenie komplexnej stratégie medzinárodného krízového riadenia v medzinárodných vzťahoch“.

Zámer autorov je teda určený cieľom projektu, zároveň naplňuje spoločenskú potrebu identifikovať, terminologicky upresniť a konceptuálne určiť termín konflikt, ktorý najmä v poslednom desaťročí čoraz častejšie nahrádza slovo vojna. V spoločenských vedách krajín strednej, juhovýchodnej a východnej Európy bola vojna vždy jednoznačne definovaná ako stav, ktorý je opakom mieru. Príčinou vojny bolo vždy násilie, agresia jedného štátu voči inému, najviac sa teoreticky riešili ideologické príčiny vojny. Pri konflikte to už nie je také jednoznačné. Pluralita vedeckých názorov a prístupov, metodologických východísk a paradigiem, ktoré postupne prenikali do spoločenských disciplín v uvedených častiach Európy po rozpade bipolárneho usporiadania svetového systému priniesla aj nebývalý rozvoj diverzity názorov na konflikt. Prvotné delenie konfliktov po roku 1990 bolo na vojenské a nevojenské. Vojenské zahrňovali jednoznačne vojenské operácie ako nástroj riešenia konfliktných situácií medzi štátmi, národmi, národnosťami, etnikami. Nevojenské konflikty zahrňovali širokú škálu problémov týkajúcich sa ekonomiky, náboženstva, životného prostredia, identity, genderových vzťahov a ďalších situácií, ktoré sa stali charakteristické pre takzvané postkonfliktné obdobie, čo

v svetle súčasných udalostí a pravdepodobného smeru vývoja môžeme vnímať ako značne ironické označenie obdobia po zániku bipolarity. V súčasnosti sa ukazuje, že objasnenie a interpretácia konfliktu je úloha nielen pre realistov, liberálov, štrukturalistov, antropológov a historikov. Pravdepodobne je aj v tomto prípade potrebný systematický prístup a interdisciplinárne prelínanie – otvorenosť skúmania, ktoré by vytváralo podmienky pre skúmanie povahy a riešenia konfliktov aj do budúcnosti. Otvorenosť skúmania znamená predovšetkým hľadanie spoločných faktorov príčin konfliktov: Je to len mocenské súperenie, charakter a povaha človeka/spoločnosti, je to súhrn nepredvídateľných udalostí alebo nezamýšľaný účinok predvídateľných?

Poznamenávame, že takýto pokus systematizovať konflikty do vednej disciplíny *konfliktológie* sa už uskutočnil. Je uvádzaný v ruskej odbornej literatúre ako návrh analyzovať konflikt pomocou teórie ako štvorstupňový projekt (hypotéza, experiment, verifikácia, zovšeobecnenie) (Putilin 2005). Ukázalo sa, že v prípade konfliktu je táto metodológia v praxi neuskutočniteľná, môže sa odohrávať len v hypotetickej rovine, napríklad v podobe scenárov a vízií, ale nie konkrétnych stratégií.

Autori recenzovanej publikácie neexperimentovali, postupovali osvedčeným spôsobom, ktorý sa ukázal ako užitočný, pretože v slovenskej odbornej komunite zatiaľ podobný projekt takého rozsahu neexistuje. Toto rozhodnutie predurčilo aj nasledovnú štruktúru textu.

Prvá kapitola s názvom *Historický vývoj názorov a teórií o konfliktoch* je miniantológiou osobností – teoretikov,

politikov a konceptov zaoberajúcich sa príčinami a riešením konfliktov, respektíve vojen od staroveku až do súčasnosti. Do 19. storočia sú to najmä osobnosti, prelom 19. a 20. storočia je už determinovaný relevantnými filozofickými konceptmi, geopolitikou a geografickým determinizmom. 20. storočie je už podávané v znamení analýzy *izmov* (európsky kontinentalizmus, atlanticizmus, mondializmus), a ďalšie vychádzajúce z klasických geopolitických teórií. Konflikty sú tu vysvetlené ako porušenie klasickej mocenskej rovnováhy, ktorá vždy trvá len krátko, t.j. konflikty a vojny sú nástrojom na udržanie mocenskej rovnováhy (s. 44). Kapitola má jasný a stručný záver, v ktorom sú definované tri základné prístupy k analýze konfliktov – idealizmus, realizmus, teória spravodlivej vojny.

Druhá kapitola *Vymedzenie základných pojmov* je do určitej miery eklektická, pretože ako uvádzajú autori: „*dosiaľ neexistuje žiadna jednotná, univerzálna a všeobecne akceptovaná definícia konfliktu*“ (s. 65). Recenzenti sa domnievajú, že je to aj v dôsledku absencie aplikovať poznatky napr. z politickej filozofie do problematiky konfliktov. Veľmi zriedkavo sa totiž objavujú porovnávacie štúdie o moci a spoločenskej zmluve napríklad v diele J. J. Rousseaua, J. Locka, Th. Hobbesa. Ich vnímanie moci a spoločenskej zmluvy je rozdielne, a určitým veľmi konkrétnym spôsobom ovplyvňuje aj vnímanie príčin konfliktu, i jeho definíciu v súčasnosti (v českom prostredí srov. Naxera, Stulík a kol. 2013). A keďže univerzálna definícia neexistuje, autori uvádzajú úzus, aký je platný v slovenskom jazyku, ale i v iných jazykoch. Definície sa týkajú aj komplexných pojmov ako kríza, násilie, krízový stav a podobne.

Podobným spôsobom je koncipovaná aj tretia kapitola *Definovanie, analýza a dynamika konfliktov*, kde autori úspešne sumarizovali spoločné črty (základné veličiny analýzy konfliktov, s. 101) základné fázy konfliktov, dynamiku konfliktov a postkonfliktné urovanie vzťahov v spoločnosti a budovanie mieru. Kapitola obsahuje okrem textovej časti aj grafické znázornenie témy zlepšujúce zrozumiteľnosť slovnej analýzy.

V kapitole štvrtej *Klasifikácia, typológia a príčiny konfliktov* sa čitateľ oboznámi s viacerými spôsobmi klasifikácie (podľa umiestnenia, podľa použitých prostriedkov a intenzity, podľa predmetu sporov). Nedostatkom tejto časti publikácie je, že klasifikácia aj typológia je prevzatá len z materiálov západnej proveniencie. V krajinách bývalého Sovietskeho zväzu existuje iná klasifikácia a typológia konfliktov, bolo by bývalo užitočné zmeniť sa aj o nich, už len kvôli vedeckej objektivitě a poznaniu iného vedeckého prístupu k skúmaniu problematiky. Kapitola je však prehľadná a inšpiratívna pre ďalší výskum.

Záverečná piata kapitola *Konflikty, zbrojenie a odzbrojenie* je sumarizáciou dôsledkov, ku ktorému konflikty skôr či neskôr dospejú. Autori veľmi fundovane popísali evolúciu vývoja zbraní, kde sa vývoj málokedy stretol s obmedzeniami v otázkach financovania, vývoja, testovania a distribúcie zbraní a zbraňových systémov. Nárast vojenských výdavkov je hrozivý napriek postupnému zavádzaniu kontroly zbrojenia. Prehľad týchto iniciatív tvorí záver kapitoly i knihy čo je vlastne humanistické poslanstvo publikácie, ktorej medziriadkovým mottom je, že napriek nárastu počtu konfliktov sa zvyšujú i možnosti a teoretické i hmotné kapacity ako ich riešiť, až kým

znova nenastane eskalácia napätia, aká sa udiala v čase písania tejto recenzie. Máme na zreteli teroristické útoky v Paríži z 13. 11. 2015 a eskaláciu napätia na sýrsko-tureckých hraniciach.

Autori predkladajú študentom i odbornej verejnosti komplexný text na štúdium. Každá kapitola je ukončená sumarizáciou, súborom otázok na opakovanie a zoznamom odporúčanej literatúry. Záverečné strany sú venované zoznamu všetkých použitých zdrojov, zoznamu použitých skratiek, mennému a vecnému registru. Malé nepresnosti ako nesprávna transkripcia mien (príklad *Hérodotos z Halikarnassosu* – správne *Halikarnasu*; *Tukýdides* – *Thukydídés*) by sa v učebnici nemali vyskytovať. Uvedené nedostatky môžeme pripísať aj neustáleným

pravidlám prepisu cudzojazyčných mien a názvov do slovenčiny. Text je však prehľadný, dobre sa číta a môže byť východiskovou bázou aj pre potenciálny výskum študentov v rámci kvalifikačných prác, zároveň môže poslúžiť ako základná konceptuálna báza pre autorov a odborníkov, ktorí sa tejto problematike už dlhodobo a úspešne venujú.

Další použité zdroje

NAXERA, Vladimír, STULÍK, Ondřej a kol. (2013): *Teorie společenských smluv. Analýza vybraných novověkých konceptů*. Brno: Václav Klemm.

PUTILIN, Boris Gavrilovič (2005): *Terrorističeskij internacional*. Moskva: Kučkovo pole.

Jana Lasicová & Marek Mutňan*

SHUTT, Allison K. (2015): *Manners make a nation. Racial etiquette in Southern Rhodesia, 1910–1963*. Rochester: University of Rochester Press.

Dr. Allison Shutt pôsobí na Hendrix College v Arkansasu, kde je profesorkou historie. Regionu jižní Afrika se věnuje téměř po celý život, recenzovaná publikace tedy nepředstavuje jakousi výzkumnou odbočku. Zajímavostí je, že již jako studentka se zabývala mezinárodnými sankciami proti Jižní Rhodésii či národně-osvobozeneckým bojem v dnešním Zimbabwe. Dlouhodobě publikuje články o středních zemědělských vrstvách, o problematice související s vlastnictvím půdy či o rasové etiketě. Ostatně, všechna zmíněná té-

mata se objevují i v recenzované publikaci, jejíž název by se dal do češtiny přeložit jako „Mravy dělají národ. Rasová etiketa v Jižní Rhodésii, 1910–1963“.¹ Tato publikace by se dala označit za vrchol její akademické kariéry, neboť doposud žádnou ucelenou publikaci nevydala. Kniha by se dala zařadit do afrických studií, antropologie a částečně rovněž do politologie. Autorka se zde zabývá především proměnou diskurzu chování černošského obyvatelstva. Vztahy mezi vládoucí bělošskou menšinou a černošskou větši-

* Doc. PhDr. Jana Lasicová, Ph.D., Katedra bezpečnostných štúdií, Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov UMB, lasicova@gmail.com, Mgr. Marek Mutňan, Pôdohospodárska platobná agentúra, Bratislava, mutnan.marek@gmail.com.

¹ Uvedený preklad je v textu umiestnený len pro úplnosť. Prvá časť názvu publikácie, teda „Manners make a nation“, by sa jinak dala preložiť ako „chovanie robí národ“ či snad ako „způsoby dělají národ“ (myšleno jako část společenského chování).

nou však nebyly tak průzračné, jak by se mohlo na první pohled zdát. Ať se již jedná o kteroukoliv kolonizovanou africkou zemi, téměř vždy se jedná o spletenec vztahů, který je téměř nemožné z pohledu Evropana rozplést. Když před několika lety zemřel Ian Douglas Smith, bývalý ministerský předseda Rhodesie, média informovala, že mnoho černošského obyvatelstva by se nejraději vrátilo o oněch 50 let zpět. Současná ekonomická situace v dnešním Zimbabwe pod vládou Roberta Mugabeho (možná až paradoxně ekonom, ještě ironičtěji může znít ekonom vystudovaný v Londýně) se s výkonností tehdejší ekonomiky nedá srovnávat. Jisté je snad pouze to, že vláda ani jednoho z nich nebyla tím, co země potřebovala.

Co vůbec onen pojem „rasová etiketa“ znamená? Vzhledem k tomu, že se jedná o hlavní téma publikace, bylo by vhodné ho hned v úvodu krátce představit. Pojem *de facto* znamená pravidla chování, která musela být ze strany černošského obyvatelstva dodržována v přítomnosti bělochů a pokud tomu tak nebylo, následovalo potrestání podle míry provinění. Nemusí se však jednat výhradně o Jižní Rhodesii, pravděpodobně ještě známějším příkladem jsou jižanské státy USA a to ještě před padesáti lety. Dopusud však v některých státech USA – zejména na jihu – převládá neoficiální (snad až zakořeněný) odstup ze strany bělošského obyvatelstva vůči Afroameričanům.² Ostatně, rasová etiketa byla základem pro více než půlstoletí trvající apartheidní režim v dnešní Jihoafrické republice.

Kniha pojednává o snaze vlády bělošské menšiny v tehdejší Jižní Rhodesii, poté ve Středoafričské federaci a nakonec v Rhodesii vytvořit dobře fungující systém rasových pravidel (či rasové etikety). Samotná publikace je členěna do šesti kapitol, kterým předchází úvod.³ Kapitola první nese název „Neomalenost a respekt“ (s. 21–50). Autorka zde popisuje, jak od roku 1927, kdy byl přijat Native Affairs Act, se jihořhodeská vláda snažila o přetvoření chování černošského obyvatelstva tak, aby bylo vůči bělošské menšině naprosto poslušné, ale co více, zdvořilé z vlastního přesvědčení. Mezníkem je zde pak konec 50. let, kdy byla přijata nová legislativa. Více než závažným problémem bylo to, že posouzení oné neomalenosti spočívalo na individuálním hodnocení vládních představitelů, jejichž kompetence se časem značně rozšířily. Veškeré snahy však byly bezúčelné, a nepomohli ani domorodí komisaři, kteří měli pravomoc uložit pokutu do výše 20 liber či šestiměsíční vězení. Jako překvapivé se může jevit to, co bylo považováno za neomalené chování. Mělo se jednat o zvýšený hlas či gestikulaci, což bylo následně vykládáno jako projev agrese vůči autoritám. Zde je však potřeba podotknout, že pravidla společenského chování byla před 80 lety naprosto odlišná od těch dnešních, ať již v Africe či kdekoli jinde. To ovšem nikde autorka nerozvádí, nikde není uvedena jakási „srovnávací tabulka“ zkoumaných společenských norem chování u bělošského obyvatelstva a (odpovídajících) tradic fungujících u původního obyvatelstva v určitém časovém období.

²Neuplyne snad ani týden, kdy by média nepřinesla informace o dalším překročení pravomocí ze strany amerických bezpečnostních složek vůči černošskému obyvatelstvu.

³Každá z těchto větších kapitol pak obsahuje řadu menších podkapitol, které však nejsou zmíněny v obsahu, nicméně na přehlednost textu to nemá žádný vliv.

Kapitola druhá se jmenuje „Důstojnost a úcta“ (s. 51–77) a pojednává o tom, jak si černošské obyvatelstvo Jižní Rhodesie upravilo pravidla rasové etikety k obrazu svému. Popustně si totiž uvědomilo, že bude lepší dělat to, co po nich autority vyžadují, nicméně svým vlastním způsobem. Příkladem může být nošení klobouku, jež bylo obecně (např. v Jihoafrické unii) vnímáno jako symbol rovnosti. V Jižní Rhodesii však autority nahlížely na klobouk u černošského obyvatelstva negativně, neboť jejich nositelé podle nich měli raději vynaložené prostředky investovat do svých rodin či vzdělání (s. 53). Jak bylo často podotýkáno, pro domorodé Afričany neměl klobouk žádný užitečný smysl a byl pouze výdajem navíc. Kromě toho kloboukům jednoduše nerozuměli, protože je nosili kdykoliv a kdekoliv pouze proto, aby na sebe upoutali pozornost (s. 54). Jako zábavná se jeví představa původního obyvatele, který si pomalu vykračuje po chodníku s kloboukem na hlavě a současně okázale jí, přičemž běloši, které mívá, jsou vzteky bez sebe a ihned přivolávají komisaře.

Třetí kapitola, „Etiketa a integrace“ (s. 78–102), pojednává o procesu začleňování nových bělošských přistěhovalců po druhé světové válce do jihuorhodeské (bělošské) společnosti. Jejich chování se značně odlišovalo od chování stávajících jihuorhodeských bělochů, proto museli být „převychováni“ tak, aby jednali podle všudypřítomné rasové etikety. V polovině 60. let tento proces podle jistého sociologa zabral asi půl hodiny (s. 79). V dnešní Jihoafrické republice, kde stále je významná bělošská (a indická) menšina, směřují migranti

opačným směrem, nejčastěji se jedná o Británii, Austrálii či USA. Když v roce 1965 Jižní Rhodesie unilaterálně vyhlásila nezávislost na Velké Británii, proces imigrace značně zpomalil, což bylo dáno také vysokou selektivitou ze strany jihuorhodeské vlády, která dříve nebyla uplatňována.

Zajímavé je, jak se choval k černošskému obyvatelstvu personál RAF, který zde během války cvičil. Ačkoliv s Afričany běžně nemluvil, platil jim více než staří usedlíci, což vytvořilo jistý (do budoucna vládě nebezpečný) precedent. Dále se autorka věnuje problematice vychovávání bělošských dětí a pozdravu běžném v západním světě, totiž podávání ruky. Ačkoliv zde bohužel není prostor zabývat se všemi tématy publikace, bylo by vhodné zmínit, že k podávání ruky jako symbolu rovnosti nepřistupovali všichni běloši stejně. Podle některých byl tento pozdrav s Afričany klíčový pro úspěch země, stejně tak jako někteří běloši umožňovali Afričanům vstupovat do uzavřené, exkluzivní bělošské společnosti. Takových však byla menšina. Smutnou minulostí je přístup jihuorhodeské vlády k nebritským imigrantům, kteří byli ve většině případů odmítáni. Pouze na nátlak britské vlády země přijala židovské uprchlíky z Polska, nicméně v tomto případě se jednalo o nemajetnou vlnu, ty předchozí, které disponovaly majetkem a vzděláním, paradoxně takové štěstí neměly.

„Zdvořilost a neurvalost“ (s. 103–137), tak by se dal přeložit název čtvrté kapitoly, která pojednává o zvýšených možnostech politické či ekonomické participace černošského obyvatelstva během existence Středoafričké federace, která vznikla v roce 1953 spo-

⁴V angličtině se jedná o Nyasaland. Do češtiny se překládá jako Nasko či jako uvedeně Njasko.

jením Severní a Jižní Rhodesie společně s Njaskem.⁴ Federace zanikla o deset let později, kdy bývalá Severní Rhodesie vyhlásila nezávislost pod jménem Zambie, bývalé Njasko jako Malawi a konečně bývalá Jižní Rhodesie v roce 1965 unilaterálně jako Rhodesie. Ačkoliv se zpočátku zdálo, že rasové poměry se ve federaci zlepšily, veškeré snahy byly rychle utlumeny. Paradoxně k tomu nezapomohla ani výborná ekonomická situace země, která se projevila mimo jiné stavbou přehrady Karibu, přičemž bylo nutné přestěhovat desítky tisíc obyvatel, což následně vyvolalo srážky s policií a armádou. Za zmínku stojí chování jisté Mai Musodzi během večere na počest královské rodiny, kam byla pozvána. Místo toho, aby společně s ostatními zasedla ke stolu, zarputile trvala na tom, že zůstane sedět na zemi (s. 105). Ačkoliv úřady poté referovaly o chování oné dámy jako o „tradičním“, nelze v něm nevidět jistý odpor či vzdor vůči bělochům, zvláště když se jednalo o respektovanou osobu. Uvedený příklad pouze demonstruje pasivní odpor černošského obyvatelstva vůči bělošské vládě.

„Násilí a pohostinnost“ (s. 138–169), tak by se dal přeložit název páté kapitoly, která pojednává o vztazích mezi bělošským a černošským obyvatelstvem v době desetileté existence federace.⁵ Federální vláda uplatňovala přístup dvojího metru, na straně jedné se snažila utlumovat snahy černošských nacionalistů, na straně druhé pak podporovala asimilaci vybraných Afričanů do politických elit. Čím více se vláda uchylovala k represivním metodám, tím více bělošské obyvatelstvo ztrácelo přesvědčení o legitimitě své vlády. Jihorhodéští běloši byli

odpovědní za veškeré snahy potírající emancipaci Afričanů a africký nacionalismus obecně. Jednalo se zejména o starší, konzervativní generaci, která si jednoduše nepřipouštěla žádné změny. Rasová diskriminace dlouhodobě poškozovala ekonomiku země. Kapitola poslední, „Mravy dělají národ“ (s. 170–179), je de facto závěrem. Autorka zde podotýká, že rozpad federace byl pro mnoho bělochů důkazem toho, že byli vůči černošskému obyvatelstvu příliš vstrícení (s. 170). Afričané i běloši věřili, že čestnost i nezdvořilost (v mnoha případech až hrubost) mají potenciál změnit společnost a formovat politiku (s. 178). Avšak postupem času se ukázalo, že toto přesvědčení bylo zcela mylné.

Knihu nelze než doporučit nejen odborníkům z oboru afrických studií či antropologie, ale rovněž všem, kdo se alespoň okrajově zajímají o Afriku za starých časů, čímž nejsou myšleni jen historici. Publikace může být velice užitečná i odborníkům z řad politikologie a mezinárodních vztahů, protože pojednává o zákulisí rhodeské politické scény a popisuje vývoj událostí, které stály za rozpadem nejen Středoafričské federace, ale rovněž samotné Rhodesie. Recenzovaná publikace umožňuje proniknout hlouběji do vztahů mezi vládnoucím bělošským obyvatelstvem a Afričany usilujícími o zrovnoprávnění, přičemž mnoho uvedených příběhů zvyšuje poutavost četby. Tyto uvedené příklady jsou však pro publikaci elementární, neboť tvoří empirická data a bez nich by publikace postrádala věrohodnost. Autorka rovněž čerpá ze zimbabwských národních archivů, což zvyšuje důvěryhodnost uváděných příběhů. Další autorkou uží-

⁵Název kapitoly by se dal rovněž přeložit jako politika cukru a biče, což by mohlo vyznít mnohem příhodněji.

vané zdroje pochází z archivů nacházejících se v Londýně a Oxfordu.

Pravdou je, že o dnešním Zimbabwe je v médiích šířeno jen velice málo informací. Opačně tomu bylo před rokem 1980, kdy země byla zmiňována na titulních stránkách novin v souvislosti se snahami místního černošského obyvatelstva o větší emancipaci. Když v roce 1980 získala Rhodesie nezávislost, dopo-

sud relativně ekonomicky výkonná země začala upadat, zvláště poté, co se v roce 1987 stal prezidentem Robert Mugabe, který v předchozích osmi letech vedl zemi jako premiér. Nepříliš známý je fakt, že diktátor Mugabe byl mezi lety 1986 až 1989 generálním tajemníkem Hnutí nezúčastněných zemí.

*Alfred Kramer**

PETERKOVÁ, Jana a kol. (2014): *Trendy a výzvy současné diplomacie. Česká a slovenská perspektiva*. Praha: Troas.

Výskum teórie a praxe diplomacie nepatrí medzi oblasti, ktoré by v českom a slovenskom prostredí tvorili podstatnejšiu súčasť bádania o vzťahoch medzi štátmi. Z tohto dôvodu je každý akademický príspevok na túto tému potrebné vrelo privítať, i keď tak ako pri všetkých prácach zo spoločenských vied súčasnosti je k nemu vhodné pristupovať obozretne, prezieravo a s nutnou dávkou „kritickej dištancie“. S takýmto predsavzatím pristúpil ku kolektívnej monografii mapujúcej „trendy a výzvy súčasnej diplomacie“ z českej a slovenskej perspektívy aj autor tejto recenzie. Svoje zistenia a poznatky o publikácii by chcel odbornej verejnosti prezentovať na nasledujúcich riadkoch.

Autorský kolektív pod editorským vedením Jany Peterkovej pozostával okrem nej ešte z Radky Drulákové, Štěpánky Zemanovej, Kamily Harabinovej, Lenky Porázikovej (všetky z VŠE v Prahe), Erika Pajtinku a Petra Rosputinského (obaja z UMB v Banskej Bystrici). Išlo teda o relatívne homogénny kolektív pochádzajúcich z dvoch univerzít, jednej českej a jed-

nej slovenskej, hoci s odlišným stupňom odborných a bádateľských skúseností. Zatiaľ čo u K. Harabinovej išlo o študentku magisterského/inžinierskeho stupňa, u L. Porázikovej o doktorandku a v prípade R. Drulákové, J. Peterkovej, E. Pajtinku a P. Rosputinského o odborných asistentov a asistentky, Š. Zemanová pôsobí na domovskej univerzite vo funkcii docentky. Tieto rozdiely v dosiahnutom stupni vzdelania či skúsenostiach však v jednotlivých kapitolách nie sú až také badateľné. Na druhej strane, kapitoly majú pri ich vzájomnom porovnaní rôznu úroveň a aj použité metódy i dosiahnuté závery disponujú rozličným stupňom vedeckej presvedčivosti a pôsobia na čitateľov rôznym dojmom.

Kniha je prehľadne rozdelená do troch častí, pričom prvé dve mapujú českú a slovenskú diplomatickú perspektívu, záverečná je zameraná na právny rámec diplomatických a konzulárnych stykov. V prvej, najmä didakticky veľmi dôkladne spracovanej kapitole sa jej autorka R. Druláková venuje charakteristike ČR ako malého štátu a uplatňovaniu jej cieľov v medzinárodnom

*Mgr. Alfred Kramer, Katedra politologie a mezinárodních vztahů, Fakulta filozofická ZČU, akramer@kap.zcu.cz.

prostredí prostredníctvom diplomacie. Všíma si najmä českú zahraničnopolitickú orientáciu v kontexte striedania sa jednotlivých vlád a konštatuje, že napriek nespochybnému významu členstva ČR v NATO a EÚ či rozvíjaniu dobrých susedských vzťahov sa „výrazne líšili akcenty, ktoré týmto témam dávali jednotlivé vlády“ (s. 34). Koncízne spracovaná 1. kapitola má, ako už bolo spomenuté, isté učebnicové črty a pôsobí prehľadne, takže využitie textu možno očakávať aj vo vysokoškolskej pedagogickej praxi. Niektoré použité normatívne tvrdenia sa ale javia prinajmenšom ako smelé, zvlášť vzhľadom na prúdka sa meniaci charakter nielen medzinárodných vzťahov ako takých, ale aj medzinárodných vzťahov ako vednej disciplíny. Príkladom za všetky môže byť konštatovanie R. Drulákovkej o tom, že „Česká republika sa v medzinárodnom prostredí [...] snaží etablovať ako štát podporujúci demokraciu vo svete, presadzujúci dodržiavanie ľudských práv a celkovo globálne solidárny štát“ (s. 32). Takáto veta si nárokuje na všeobecnú a dlhodobú platnosť, hoci nechýbalo veľa a v čase písania tejto recenzie už nemusela platiť tak úplne. Určité modifikácie v diplomatickej a zahraničnopolitickej orientácii ČR boli totiž predmetom pomerne výraznej expertnej (a dokonca do istej miery aj spoločenskej) diskusie na prelome rokov 2014 a 2015, kedy sa aj v médiách intenzívnejšie hovorilo o novej koncepcii zahraničnej politiky ČR. Základom sa stal niekdajší návrh koncepcie námestníka ministra zahraničných vecí ČR, prof. Petra Druláka (mimochodom manžela autorky 1. kapitoly), ktorý naznačoval istý odklon od „havlistického“ prílišného akcentovania ľudských práv označovaného za „falošný univerzaliz-

mus“ a zahŕňal aj kritiku ignorovania ekologických a sociálnych práv občanov v doterajšej českej zahraničnopolitickej stratégii, kvôli čomu bol neskôr tento politik napomenutý, aj keď sa jeho návrh napokon nepodarilo presadiť a zvíťazil návrat k ideám Havlovho „humanitárneho bombardovania“.

Druhá kapitola z pera J. Peterkovej už má zásadne iný charakter. Autorka sa v nej venuje pomerne vágne vymedzeným premenám verejnej diplomacie „v reakcii na zmeny medzinárodného prostredia“. V podstate ide skôr o súpis a občasnú citovanie zo strategických dokumentov ČR, inštitucionálnych aktérov verejnej diplomacie a používaných metód, a napokon tém a agendy, ktorú ČR vo svojej diplomacii akcentuje. Kapitola má výrazne deskriptívny charakter, obsahuje viaceré všeobecné frázy a floskuly, ako napr. že jednou z nových výziev pre českú diplomaciu je a bude „efektívne využitie tzv. nových médií, najmä sociálnych sietí“ (s. 50). Z textu sa tiež dozvieme, že medzi moderné trendy ovplyvňujúce diplomaciu patrí používanie CD, DVD, internetové stránky, alebo pomerne málo objavný fakt, že „[v]zdelávacie pobyty či výučba jazyka patria k štandardným nástrojom, ktoré však hlavne s ohľadom na veľkosť českého štátu a rozšírenie jeho jazyka predstavujú rozsahom a intenzitou síce nie prioritný, avšak napriek tomu nesmierne dôležitý nástroj“ (s. 44).

Autorka 3. kapitoly, Š. Zemanová upozorňuje na aktuálne problémy ekonomickej diplomacie ČR. Zameriava sa hlavne na ekonomickú efektívnosť a prínos diplomatických zastúpení štátu v zahraničí pre rozvoj českého hospodárstva, pričom si všíma aj vládne iniciatívy na zoštíhlenie zahraničnej reprezentácie štátu, napr. zrušenie

veľvyslanectva v Angole alebo generálneho konzulátu v Montreale. Upozorňuje taktiež na problém dvojkolajnosti českej diplomacie, kedy sa niektoré parciálne otázky problematicky kompetenčne delia medzi Ministerstvo zahraničných vecí ČR a Ministerstvo priemyslu a obchodu ČR. Aj keď je táto kapitola skôr deskriptívna, objavuje sa v jej závere aj menší prognostický moment, ktorý je však vymedzený odhadom situácie po voľbách roku 2013, ktoré sa v čase prípravy publikácie ešte len chystali. Pri čítaní tejto kapitoly i tých nasledujúcich môže u recipienta textu vyvstať aj otázka, prečo – ak bola autorská pozornosť sústredená na ekonomické aspekty českej verejnej diplomacie – ostala bokom napr. paradiplo-macia, ktorá už do istej miery bola v našom česko-slovenskom prostredí analyzovaná (pozri napr. Pajtinka 2008; Řehák 2013), prípadne prečo nebola venovaná samostatná kapitola slovenským ekonomickým dimenziám diplomacie, ktoré už tiež zaujali pozornosť našich odborníkov (pozri napr. Majtánová 2008, Knapík a Čizmadiová 2011; Plichta a Polgár 2013; Terem 2013).

Štvrtá kapitola od K. Harabinovej už otvára časť venovanú zhodnoteniu slovenskej diplomacie. Autorka v nej podáva prevažne historický pohľad na slovenskú zahraničnú politiku po r. 1993 až do súčasnosti. Poskytuje tiež elementárny prehľad jej nástrojov, a to ekonomickú, verejnú a kultúrnu diplomaciu, rozvojovú pomoc, zahraničné misie slovenských ozbrojených síl, pôsobenie slovenských občanov v medzinárodných organizáciách a médiá. Ako súčasné výzvy zahraničnej politiky SR identifikuje slovensko-maďarské vzťahy (v tomto prípade možno hovoriť skôr o pretrvávajúcej výzve), energetickú bezpečnosť a východné partnerstvo. Je

potrebné zdôrazniť, že táto stať u autora tejto recenzie vyvolala najväčšie rozpaky, a to hneď z niekoľkých dôvodov. Napriek pomerne dobrej gramatickej a zvlášť stylistickej úrovni všetkých kapitol sa 4. kapitola prejavuje v tomto smere istou „nedotiahnutosťou“. Ide o pár problematických slovných spojení, ako napr. „*tematika doposiaľ neprináša [...] spracovanie*“ (s. 70), „*vedľa týchto ústavných orgánov*“ (s. 73; správne malo byť „*okrem týchto ústavných orgánov*“ – ide o zjavný bohemizmus, ktorý sa evidentne v ČR pôsobiacej slovenskej autorke nevyhol), či o chyby v slovách typu „*prvýkrát*“ (s. 77, autorka v texte uvádza nesprávnu, od-delenú podobu tohto slova). K. Harabinová doslovne preberá aj niektoré výrazy z angličtiny, ktorých význam nie je celkom jasný, ako napr. „*Porcia prezidenta USA*“ (s. 80, pozn. č. 153). Z obsahového hľadiska prekvapí absencia zaradenia športovej diplomacie do zoznamu nástrojov zahraničnej politiky SR, a to aj z toho dôvodu, že ide o už relatívne dobre odborne spracovanú problematiku (pozri napr. Štulajter 2010 a 2013 (ed.); Štulajter et al. 2013). Na s. 75 ďalej autorka uvádza, že v období koalícnej vlády V. Mečiar (zrejme myslí obe jeho koalícne vlády) „[n]astal definitívny koniec spolupráce Slovenska s Vyšehradskou skupinou“. Keby však išlo o definitívny koniec spolupráce, dnes by už SR súčasťou V4 nebola a dobre vieme, že to tak nie je. Vhodnejšie bolo teda písať skôr o prerušení či ruptúre vo vzťahu k nadštátnej spolupráci v rámci tohto zoskupenia. Na tej istej strane autorka normatívne tvrdí, že Slovensko „*civilizačne, historicky aj hodnotovo*“ patrí do transatlantických štruktúr, čo možno prinajmenšom z historického, ale aj „civilizačného“ hľadiska spochybniť (k tejto otázke pozri napr. Pešout

et al. 2007). Patrila napr. tzv. Veľká Morava do transatlantického priestoru, zvlášť, keď tento priestor ako taký vlastne ešte neexistoval? Patrila doň 1. Slovenská republika? Patria doň Slovania ako takí, z ktorých podstatná časť (aj na Slovensku) praktizuje byzantskú liturgiu, príp. prináleží k ortodoxnému kresťanstvu? Rovnako tak nie je jasné, čo by podľa autorky mali byť hodnoty transatlantických štruktúr. V kontexte publikácie (zvlášť 1. kapitoly) ich však možno vnímať ako ochranu a podporu ľudských a občianskych práv. Aj tu však nad dĺžkou doby vyznávaní týchto práv visí istý otáznik. Spomeňme si napr. na rasovú segregáciu v USA, postupné a v niektorých prípadoch pomalé priznávanie volebného práva ženám či rovnako dlhotrvajúce odstraňovanie diskriminácie voči homosexuálom vo viacerých štátoch tohto (stále len intuitívne vymedzeného) geografického priestoru. Tak trochu nejasné je aj autorkino konštatovanie stavu slovenskej diplomacie po nástupe 1. vlády R. Fica v r. 2006. Na jednej strane K. Harabinová tvrdí, že v tomto období nastalo „určité vákuum a kríza výkonnosti spojená s otázkou priorít [...]“ (s. 76), na druhej strane však o pár riadkov nižšie vymenúva zahraničnopolitické úspechy, akými boli začlenenie SR do Schengenského priestoru či prijatie meny euro. Bolo by užitočné objasniť, v čom autorka videla ňou samou len letmo spomenuté vákuum a prečo sa domnieva, že nastalo, zvlášť vo svetle takých výrazných úspechov, akými boli práve tie vyššie spomenuté. Najmä keď sama neproblematizuje oficiálne vládne dokumenty „z dielne“ ministrov Kubiša a Lajčáka, ktoré vo svojej kapitole cituje.

V 5. kapitole od L. Porázikovej je čitateľská pozornosť zameraná na

vývoj, aktérov a nástroje verejnej diplomacie. Znovu sa na s. 88 (tak ako už osem strán predtým) stretávame s vymedzením pojmu mäkká moc (zaujímavé je, že opomenutý ostáva v tejto súvislosti komplexný slovenský príspevok k tejto téme, ktorým je monografia J. Dzurňákovej a I. Pešouta z r. 2011). Tomuto zbytočnému opakovaniu informácií mohlo byť zabránené dôslednejšou editorskou prácou, prípadne upozornením zo strany recenzentov – ak sa tak náhodou nestalo a ich pripomienky neboli zohľadnené (recenzenti: Tereza Němečková, Peter Rusiňák, Eliška Tomalová). Aj v tejto kapitole sa prejavuje vplyv češtiny pôsojacej na autorku, keď píše o hodnotách, myšlienkach a ideáloch „zeme“ (s. 88), pričom ide zjavne o prevzatý český výraz „země“, ktorý by v slovenskom jazyku mal správne znieť „krajiny“, príp. „štátu“. Rovnaký problém identifikujeme v spojení „Slovensko si prešlo [...] vývojom“ (s. 106 – správne: Slovensko prešlo /.../ vývojom). Objavujú sa tu aj gramatické a štylistické chyby: „častokrát“ (s. 88 – správne: mnohokrát), „spolu s povojnový socialistický kolektivismus“ (s. 90 – správne: spolu s povojnovým socialistickým kolektivismom), „[...] a chýbajúce skvosty“ (s. 97 – správne bez čiarky pred „a“). Na s. 90 tiež zrejme došlo k výpadku slov, keďže veta pôsobí akoby neukončene, pričom tiež možno postrehnúť malú chybu v skloňovaní: „Došlo k ovládnutiu verejných médií, potláčanie slobodného prejavu, bola narušená delba moci v štáte, a ďalšie.“ Na nasledujúcej strane považuje autorka za úspech kampane pred vstupom SR do NATO to, že štát do tohto zoskupenia v r. 2004 vstúpil. Možno však pochybovať, či úspešný vstup do Severoatlantickej aliance bol

podmieneny práve verejnou informačnou kampaňou. Jestvujú všetky dobré dôvody domnievať sa, že vstup do NATO od nej rozhodne nezávisel. Na s. 93 autorka len mechanicky preberá a nijako výraznejšie nekomentuje 5 atribútov Slovenska z oficiálneho dokumentu „Slovensko, krajina s potenciálom“ vzniknuteľného na pôde Ministerstva zahraničných vecí SR. Viaceré charakteristiky priam ale vyzývajú ku kritickým úvahám, ako napríklad tvrdenie, podľa ktorého Slovensko „na rozdiel od väčšiny krajín nie je zväzované minulosťou“ (čo teda vyrovnanie sa s minulosťou 1. Slovenskej republiky či obdobia socializmu?), alebo názor, že ide o štát plný zaujímavých ľudí. Tu by bolo možné namietat: ktorú krajinu by sme si trúfli označiť za takú, ktorá nie je obývaná „zaujímavými“ ľuďmi?! Na s. 96 nájdeme aj zjavný rozpor v tvrdení autorky, keď čítame, že „cestovný ruch na Slovensku po roku 2008 výrazne poklesol aj napriek tomu, že má od roku 2008 znovu rastúcu tendenciu“. Tak čo teda? Klesá alebo rastie cestovný ruch na Slovensku po r. 2008? Na s. 101 sa ukazuje, v akom časovom období bola kapitola písaná, pričom cieľom autorky zjavne nebolo zanechať po sebe dielo s dlhším časovým presahom, ale úmyselne sa obmedzila na rok, v ktorom ho napísala, resp. mesiace krátko po ňom, keďže odkazuje na „decembrové nešťastie v Afganistane“ týkajúce sa úmrtia dvoch slovenských vojakov. Čitatelia, napríklad v roku 2019, ktorí nebudú disponovať tlačovou informáciou o tejto udalosti, prípadne si ju už nebudú pamätať, budú zjavne ochudobnení o hlbší zmysel tejto vety, aj keď ju budú čítať v kontexte. Podobná situácia nastáva na s. 107, keď autorka upozorňuje, že je otázne, ako dlho dokážu Košice (európske hl. mesto

kultúry v r. 2013) „žiť z minulého roku“. Akosi automaticky sa tu predpokladá, že text bude čítaný len v r. 2014: príliš prehnaná skromnosť. . .

Erik Pajtinka napísal svoju kapitolu už v celkom inej, nadčasovej perspektíve. Pozornosť v nej venoval úlohe a významu parlamentnej diplomacie v zahraničnej politike SR. Autor ponúka komplexný pohľad na túto problematiku od jej historického utvárania cez jej akademické definície, formovanie, potenciál a limity, pričom záverečnú časť kapitoly venuje špecifikám parlamentnej diplomacie SR. Ako príklad mimoriadnej diplomatickej aktivity zo strany NR SR označuje obdobie rokov 2010–2012, kedy bola aktívne využívaná vo vzťahu k ČLR, predovšetkým kvôli rozvoju ekonomickej spolupráce. Trochu prekvapujúce pri analýze zahraničnej politiky SR v druhej časti monografie (kapitoly 4, 5 a 6) je, že na rozdiel od početných oficiálnych vládnych dokumentov a rôznych tlačových správ nebol využitý potenciál publikácie, ktorá sa tejto otázke venuje monotematicky (Vlček a Kaščáková 2010).

Tretia časť venovaná právnym aspektom českej a slovenskej diplomacie pozostáva z dvoch znamenitých kapitol od Z. Trávníčkovej a P. Rosputinského. V prvej z nich autorka približuje diplomatické a konzulárne práve v českej a slovenskej diplomatickej praxi. Venuje sa v nej detailne Viedenskému dohovoru o diplomatických stykoch, Viedenskému dohovoru o konzulárnych stykoch, bilaterálnym konzulárnym dohodám, diplomatickým výsadám a imunitám, ako aj postaveniu stálych diplomatických misí pri medzinárodných organizáciách. Autorka v závere konštatuje, že postoj SR a ČR k existujúcemu diplomatickému právu je do značnej miery ovplyvnený spoločnou štátnou minulos-

fou, aj keď v ostatných rokoch došlo k zásadným premenám vnútroštátneho právneho poriadku.

Kapitola P. Rosputinského akoby voľne nadväzovala na text jeho českej kolegyne, pričom sa podrobne venuje prípadom zneužívania diplomatických výsad a imunit, tejto stále v odbornej spisbe opomínanej téme. Precíznym a vycibreným jazykom i exaktným vyjadrovaním, ktoré je vlastné všetkým jeho doterajším prácam, predstavuje okrem teoretických poznatkov (pojmové vymedzenie zneužívania diplomatických výsad a imunit, teoretické možnosti jeho obmedzovania) aj množstvo zaujímavých (často takmer neznámych, ba až kuriózných) prípadov a príkladov z diplomatickej praxe, čo činí z jeho textu mimoriadne pútavú časť knihy. A to aj navzdory istej právnickej „suchosti“ textu, ktorá však v tomto prípade nepôsobí vôbec rušivo, skôr naopak.

Práve spomínaná tretia, právnická časť knihy, predstavuje (ak nepočítame záver, anglické resumé či zoznam literatúry a register pojmov) jej pomyselný vrchol a dobré zavŕšenie. Medzi vydarenejšie a obsahovo hodnotné časti možno na základe subjektívneho pohľadu označiť ešte aj kapitoly R. Drulákovvej a E. Pajtinku. Zvyšok monografie je prevažne deskriptívny a absentuje v ňom ambícia autoriek na hlbšiu analýzu či empirický typ výskumu, ktorý by mohol verifikovať alebo falzifikovať niektoré až príliš zovšeobecňujúce tvrdenia. Vzhľadom na kvalitatívnu heterogenitu kapitol a rozličný dôraz kladený na analytickú rovinu je na záver tejto recenzie potrebné skonštatovať, že najnovšia publikácia o českých a slovenských perspektívach verejnej diplomacie predstavuje síce zaujímavý a v mnohých ohľadoch ino-

vatívny príspevok do odbornej diskusie, na druhej strane však ostáva stáť akosi „na polceste“ a jej prípadnému ďalšiemu vydaniu v budúcnosti by iste prospelo najmä obsahové (v niektorých oblastiach aj jazykové) prepracovanie.

Další použité zdroje

DZURNÁKOVÁ, Jana a PEŠOUT, Ivan (2011): *Mäkká moc ako faktor zahranično-politického vplyvu štátov*. Banská Bystrica: FPVaMV UMB v Banskej Bystrici.

KNAPÍK, Peter a ČIZMADIOVÁ, Kristína (2011): Ekonomická dimenzia diplomacie – starý/nový fenomén. In: Krajčík, D. a Taušer, J. (eds.): *Česko a Slovensko v medzinárodnom obchode a podnikaní 2011: Nové fenomény v globalizujúcom sa svetovom hospodárstve a ich vplyv na slovenskú a českú ekonomiku. Zborník z 11. medzinárodnej vedeckej konferencie*. Bratislava: Obchodná fakulta EU v Bratislave, s. 161–167.

MAJTÁNOVÁ, Katarína (2008): Hospodárska diplomacia na Slovensku a problémy, ktorým musí čeliť v 21. storočí. In: Jurík, R. a Ščepán, M. (eds.): *Ekonomické, politické a právne otázky medzinárodných vzťahov 2008: zborník*. Bratislava: Ekonóm, s. 70–82.

PAJTINKA, Erik (2008): Paradiplomacia ako fenomén súčasných medzinárodných vzťahov. In: Hoscheková, D. (ed.): *Interpolis '08: Zborník príspevkov z V. vedeckej konferencie doktorandov a mladých vedeckých pracovníkov s medzinárodnou účasťou*. Banská Bystrica: FPVaMV UMB v Banskej Bystrici, s. 17–20.

PEŠOUT, Ivan, TOKÁR, Lubomír a NICOLINI, Mario (2007): *Pozícia Slovenska v transatlantických vzťahoch*. Bratislava: Ministerstvo obrany SR.

PLICHTA, Dušan a POLGÁR, Michal

- (2013): Current problems and challenges of the Slovak economic diplomacy – practitioner views. *Almanach*, roč. 8, č. 4, s. 94–104.
- ŘEHÁK, Vilém (2013): Paradiplomacie a hlavní město Praha. *Politologický časopis*, roč. 20, č. 1, s. 69–92.
- ŠTULAJTER Ivan, BARTEKOVÁ Danka a ŠTULAJTER Matúš (2013): *Športová diplomacia*. Banská Bystrica: Belianum.
- ŠTULAJTER, Ivan (2010): Športová diplomacia a jej význam v medzinárodnom športovom hnutí. In: Rošková, M. (ed.): *Acta Facultatis Humanisticae Universitatis Matthiae Belii Neosolienensis: vedy o športe. Zborník vedeckých štúdií učiteľov a doktorandov Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici*. Banská Bystrica: FHV UMB v Banskej Bystrici.
- ŠTULAJTER, Ivan (ed.) (2013): *Významné medzinárodné športové podujatia 2012 z pohľadu športovej diplomacie: Zborník vedeckých prác*. Banská Bystrica: Belianum.
- TEREM, Peter (2013): Ekonomická diplomacia a jej príspevok k posilňovaniu globálnej stability. In: *Ekonomická diplomacie: úloha, význam, problémy a jejich riešení*. Praha: Vysoká škola mezinárodních a veřejných vztahů Praha, s. 11–13.
- VLČEK, Dalibor a KAŠČÁKOVÁ, Dominika (2010): *Zahraničná politika Slovenskej republiky. Základné východiská, ciele a realizácia*. Banská Bystrica: FPVaMV UMB v Banskej Bystrici.

Marián Sekerák*

FIALA-FÜRST, Ingeborg (Hrsg.) (2014): *Prager deutsche, deutschböhmisches und deutschmährische Literatur. Eine Neubestimmung*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

Profesorka Ingeborg Fiala-Fürst, editorka a zároveň autorka jedného z príspevků této kolektivní monografie, tuto v předmluvě představuje jako první elektronickou knihu nové publikační řady Olomouckého rakouského centra (Olmützer Österreich-Zentrum). V této edici mají nepravděelně vycházet tematické sborníky, monografie, antologie a další publikační počiny, které se mají zabývat rakouskými tématy v nejširším slova smyslu a mají být vydávány především v německém jazyce.

Kniha ukazuje prostřednictvím devíti autorů, germanistů, nový pohled na německy psanou literaturu v Praze,

v Čechách a na Moravě. V tomto směru navazuje Olomoucké rakouské centrum nejen na činnost Pracoviště pro německou moravskou literaturu, jehož vznik v devadesátých letech inicioval profesor Ludvík Václavěk, ale touto publikací se snaží o nové přístupy k dané problematice. Místo tradičního pozitivistického a hermeneutického přístupu pojímá Weinberg Pražskou německou literaturu z pohledu interkulturní, případně transkulturní teorie. Stierner volí pro téma sexuální drastičnosti v pražské německé literatuře analýzu pomocí diskurzu. Voda Eschgfäller užívá pro přiblížení jednoho pražského salónu sice

*PhDr. Marián Sekerák, Katedra politologie, Institut politologických studií FSV UK, marian.sekerak@gmail.com.

tradiční, ale v tomto případě velmi efektivní kulturně-historický přístup. Nový pohled na dané téma spočívá také v tom, že se autoři v této monografii nevěnují, jak bylo doposud obvyklé, jen textům literárního kánonu, ale zaměřují se také na doposud neprávem opomíjená díla. Činí tak Fiala-Fürst v pojednání o literárně-historických pracích, Mayer ve stati o literárních a nakladatelských aktivitách a Hadwiger v souvislosti s literární epochou kolem roku 1900.

Nové je také rozšíření oblasti pražské německé literatury o česko-moravský prostor, které dokládá stať od Fiala-Fürstové, zaměřená také na literárně-historické práce o moravské německé literatuře, Budňákovu hledání identity a stereotypů v brněnských románech, lingvistický pohled Krappmannové na interference v řeči slovanských protagonistů české a moravské německé literatury a konečně Marečkovo pozorování fenoménu karetních her prostřednictvím historie mentalit.

Weinbergův příspěvek *Die Grenzen der Interkulturalität. Interkulturelle Raumkonzepte am Beispiel der Prager deutschen Literatur* (Hranice interkulturality. Interkulturní prostorové koncepty na příkladu pražské německé literatury) vhodně otevírá monografii, která vlastně tematizuje existenci a vývoj německy psané literatury v Praze, v Čechách a na Moravě. Weinberg se nejprve snaží definovat transkulturalitu pomocí Wolfganga Welsche (2012) jako fenomén prolínání jednotlivých kultur, při kterém dochází až k jejich hybridizaci. Interkulturalita předpokládá jak hranici mezi dvěma kulturami, tak jejich překračování (s. 11–12). Tento autor velmi názorně ukázal na příkladu koexistence české, německé a židovské kultury v Čechách silné

a slabé stránky multikulturních konceptů a mezi řádky tak můžeme číst, že „*model horizontu*“ je aplikovatelný také na další regiony s podobným historickým vývojem v Evropě a případně i na dalších kontinentech.

Olomoucká germanistka a badatelka Ingeborg Fiala-Fürst v příspěvku *Geschichte der Erforschung der deutschmährischen Literatur* (Historie bádání o německé moravské literatuře) vychází především z prací Jörga Krappmanna (2013) a Andrey Hohmeyer (2002) a přitom se zabývá různými aspekty tohoto tématu. Nejprve zmiňuje problematičnost subkategorií „*pohled zvenčí*“ a „*pohled zevnitř*“. Fiala-Fürst dále kriticky poukazuje na nevyrovnanou pozornost badatelů Franzi Kafkovi, Reinerovi Maria Rilkemu a dalším pražským německým autorům. Stejná situace je také v bádání o německé moravské literatuře, kde je upřednostňován Robert Musil před dalšími německými moravskými autory (Marie von Ebner-Eschenbach, Ferdinand von Saar, Richard Schaukal a další) (s. 35–36). V období mezi lety 1945–1989 proběhlo podle Fiala-Fürst na poli české germanistiky vyčlenění pražské německé literatury od česko-moravského okruhu a stejně tak od literatury a bádání o odsunu, případně vyhnání. Současný stav bádání je podle Fiala-Fürstové nadějný a pozornost vědců se postupně obrací také k německé české a německé moravské literatuře a výše zmíněné problémy mizí. Úkolem olomouckého pracoviště zůstává další rozšiřování a prezentace znalostí o německé moravské literatuře, aby se stala stejně pozoruhodnou jako pražská německá literatura (s. 41–42).

Franziska Mayer v příspěvku *Prager Autoren im Verlag Kurt Wolff* (Pražští autoři v nakladatelství Kurta Wolffa)

líčí zajímavou historii instituce, která měla zásadní význam pro prezentaci raných textů pražských německých autorů a také některých českých autorů pro německy mluvící čtenářské publikum. Podle Mayerové většina autorů Habsburské monarchie publikovala v německých nakladatelstvích (s. 44). Důvodem byla především příliš přísná cenzura v Rakousku-Uhersku a lepší právní podmínky v Německu. Franziska Mayer upozorňuje na důležitou roli Maxe Broda jako zprostředkovatele kontaktu mezi Franzem Werflem a Kurtem Wolffem. Velmi zajímavý je odkaz autorky na konstatování Eduarda Goldstückera (1967), že zaměření Wolffova nakladatelství nerozlišovalo jazykové nebo národnostní hranice, ale omezovalo se jen na pražské autory, a tak vytvořilo jasnou hranici mezi centrem a provincií. Tato percepce tzv. Pražského kruhu převládala ještě dlouho po roce 1945. V tomto směru je nutno poukázat na výzkumný a editorský záměr olomouckého pracoviště, jak ho ve svém příspěvku přibližuje Ingeborg Fiala-Fürst, tedy zdůraznit význam moravské německé literatury vedle pražské německé, případně české německé literatury (s. 54).

Haimo Stierner konstatuje v úvodu svého příspěvku *Unheimliche Körper. Anmerkungen zu der sexuellen Drastik in der pragerdeutschen Literatur* (Hrůzná těla. Poznámky o sexuální drastičnosti v pražské německé literatuře), že je v dílech pražských německých autorů židovského původu poměrně rozšířený druh postav, které trpí různými psychickými poruchami v rozsahu od komplexu méněcennosti až po násilné sexuální deviace. V tomto směru odkazuje na román autora moravského původu Hermanna Ungara *Die Verstümmelten* (Zmrzačení) a na

známý pražský román *Der Golem* (Golem) Gustava Meyrinka. Dále autor správně poukazuje na v dějinách dlouhodobě tradované propojení židovství a hrůzy, ke kterému byl podle Mosse (1985) a Gilmana (1991) přiřazen antisemitismus, sexuálně-patologické jevy a chorobná a nebezpečná sexualita (s. 83). Tato tendence získala na aktuálnosti právě na přelomu století, kdy se pevně ukotvila stereotypní předurčenost židovského etnika k výše uvedeným negativním jevům, a tak se pražští němečtí autoři snažili svými texty bojovat proti tomuto stereotypu (s. 93).

Olomoucká germanistka a badatelka Sabine Voda Eschgfäller v příspěvku *Rudolf Steiner zwischen Absenz und Obsession. Anmerkungen zu Besonderheiten der Darstellung des bzw. im Anthroposophie-Diskurs(es) in der Kulturgeschichte und Literaturwissenschaft am Beispiel Bertha Fantas und ihres Prager Salons* (Rudolf Steiner mezi absencí a obsesí. Poznámky o zvlátnostech uchopení v antropozofickém diskurzu, respektive antropozofického diskurzu v kulturních dějinách a v literární vědě na příkladu Berthy Fantové a jejího pražského salonu) se snaží doplnit, případně poopravit některé závěry, prezentované v rozhlasovém pořadu stanice Vltava, vysílaném 14. 9. 2013 pod názvem *Salonní kultura v Čechách* (autorka pořadu Eliška Závodná). Podle Voda Eschgfällerové je v pořadu kladen příliš velký důraz na přítomnost Franze Kafky, Maxe Broda, Alberta Einsteina, případně Franze Werfela na provozu Salonu Berthy Fantové v domě U jednorožce na Staroměstském náměstí. Přítomnost Rudolfa Steinera je sice zmíněna, ovšem okrajově anebo v souvislosti se sestrou Berthy, Idou Freundovou, která se údajně antropozofií a theo-

zofí nezabývala, protože rozvíjela svůj malířský talent (s. 94–95). Autorka konstatuje, že z pořadu dále vyplývá přeceňovaný vliv Kafky, Broda a Einsteina na okruh Fantových (s. 95).

O hlubokém vzhledu Julie Hadwigerové do problematiky svědčí nejen poměrně velký rozsah, ale také hutnost jejího příspěvku s titulem „*Fäulnis u. Schlamm*“. Zum deutschsprachigen Prager Literaturbetrieb um 1900 („Hniloba a bahno“. Pražské německé literární dění okolo roku 1900). Mnoho faktů a okolností dokládá autorka komentáři přímých aktérů z dobového tisku, korespondence a memoárů. Pražský německý literární život byl pestrý, plný menších i větších konfliktů, které vyplývaly někdy z obvyčejné lidské řevnivosti, jindy z generačního konfliktu nebo rozdílných uměleckých či politických zájmů. Za základ pozdějšího dění přelomu století Hadwigerová považuje vznik Spolku německých spisovatelů a umělců v Čechách „Concordia“ v roce 1871, ve kterém působili dva starší etablovaní pražští němečtí autoři, Friedrich Adler a Hugo Salus. K nim se přidali dva mladší talentovaní literáři, Rainer Maria Rilke a Alfred Guth. Autorka dále upozorňuje na mimořádný ediční počin Gutha a Bondyho, kteří ve dvou sešitech titulu *Moderne Dichtung* (Mladé básnictví) představili jednak české autory jako např. Karáska ze Lvovic, Machara a Vrchlického; pražské německé autory – Adlera, Saluse, Rilkeho a mladého Faktora, který se později stal šéfredaktorem jednoho z důležitých pražských německých deníků *Bohemia*. Poté, co z Prahy odešli Rilke, Meyrink, Hadwiger a Hoffmann, se zde v tomto mezičase objevil jako nový literární fenomén Max Brod a vyplnil tak mezeru mezi nejmladší a předchozí generací autorů. Na tuto

událost vzpomíná Pick (1929) v časopise *Witiko* (s. 142).

Brněnský germanista a badatel Jan Budňák v příspěvku *Selbstverortungen innerhalb und außerhalb nationaler Identitäten in Brünnner Romanen vor 1914* (Sebepojetí uvnitř a vně národních identit v brněnských románech před rokem 1914) sleduje tento fenomén na příkladu tří románů, které vznikly v období přelomu století (s. 155). V česky psaném románu Josefa Merhauta *Vrah?* se podle Budňáka neodehrává žádný národnostní konflikt, podmíněný dvoj- jazyčností. Aktéři příběhu používají bez problému český a německý jazyk (s. 158–159). Román Franze Schamana *Die Nachwehen* (Následky) představuje autor jako text plný příslušníků různých kultur. Individualismus hlavního představitele, který je mexického původu, se mu jeví jako potřebná alternativa ke kolektivním identitám. A tak se podle Budňáka vyskytují v Schamannově románu jen kolektivní alterity bez identit (s. 167).

V románu Karla Hanse Strobla *Der Attentäter* (Atentátník) autor poukazuje na národnostní konflikt mezi brněnskými Čechy a Němci (s. 171). V textu se vyvíjí kolektivní model identity a alterity (s. 177), přičemž Strobl vlastně popisuje nemožnost žít v rámci jedné národní identity (s. 179).

Olomoucká germanistka a badatelka Marie Krappmannová se v příspěvku *Interferenzen in der Figurenrede als Stereotyp in der Darstellung slawischer Figuren* (Interference v řeči postav jako stereotyp ve ztvárnění slovanských protagonistů) zaměřuje na lingvistický aspekt literární tvorby německy píšících autorů v Čechách a na Moravě, ukazuje příklady typické interference, kdy české postavy hovoří německy s chybnou, tedy českou syntaxí nebo komunikují

rakouskou varietou němčiny. Na závěr stati autorka konstatuje, že slovanským postavám jsou připisovány „specifické“ gramatické a lexikální idiomy, které podle Steffena Hühneho (2005) v literatuře vedou k etnickému vymezení a tímto způsobují v oblasti komunikační teorie těžkosti v dorozumívání (s. 201).

Brněnský germanista a badatel Zdeněk Mareček svým příspěvkem *Verdrängung des Tarock durch Skat. Marginalien zum literarischen Leben des deutschsprachigen Brünns um 1900* (Vytlačení taroků skatem. Marginálie k literárnímu životu německy mluvícího Brna okolo roku 1900) vhodně doplňuje „brněnskou“, případně „moravskou“ tematiku statí Jana Budňáka a Marie Krappmannové. Jeho záměrem je představení výše zmíněné karetní hry jako společenského, kulturního a politického fenoménu své doby. Nejprve charakterizuje taroky jako hru katolíků a skat jako hru protestantů (s. 203). V povídkách Ilse Frapans *Altmodische Leute* (Staromódní lidé) upozorňuje Mareček na znalost hry skatu jako znaku nadřazenosti mužů nad ženami. Taroky jako „vyrovnávací rituál“ se podle Marečka objevují ve vztahu mezi antisemitským vídeňským starostou Karlem Luegerem a jeho bohatými židovskými příbuznými Ferdinandem a Ignazem Mandlem, jak o tom píše Arthur Schnitzler (1968) ve své autobiografii (s. 209). Autor také zmiňuje přechod mnohých sympatizantů s německým nacionalismem od taroků ke skatu kvůli údajné souvislosti taroků s hebrejskou abecedou, tórou a kabalou (s. 212).

Graficky přehledně upravená monografie je opatřena seznamem sekundárních pramenů, přičemž u každého příspěvku je uveden bohatý poznámkový aparát a bibliografie

primární literatury. Všechny texty jsou jazykově, terminologicky a stylisticky přístupné jak pro odborné, tak pro laické publikum.

Další použité zdroje

- GILMAN, Sander L. (1991): *The Jew's body*. New York a Londýn: Routledge
- GOLDSTÜCKER, Eduard (1967): Die Prager deutsche Literatur als historisches Phänomen. In: Goldstücker, Eduard (ed.): *Weltfreunde. Konferenz über die Prager deutsche Literatur*. Praha a Berlín: Luchterhand, s. 21–45.
- HOHMEYER, Andrea (2002): *Böhmischen Volkes Weisen. Die Darstellung der deutschsprachigen Dichtung in den böhmischen Ländern der Jahre 1895 bis 1945. Probleme und Perspektiven territorialer Literaturgeschichtsschreibung in Mitteleuropa*. Münster, Hamburg a Londýn: LIT-Verlag.
- HÖHNE, Steffen (2005): Nationale Images in Böhmen. Perspektiven der historischen Semantik. In: Berwanger, Katrin a Kosta, Peter (eds.): *Stereotyp und Geschichtsmythos in Kunst und Sprache*. Frankfurt a. M.: Peter Lang, s. 559–576.
- KRAPPMANN, Jörg (2013): *Allerhand Übergänge. Interkulturelle Analysen der regionalen Literatur in Böhmen und Mähren sowie der deutschen Literatur in Prag (1890–1918)*. Bielefeld: transcript.
- MOSSE, George L. (1985): *Nationalismus und Sexualität. Bürgerliche Moral und sexuelle Normen*. München. Vídeň: Hanser Verlag.
- PICK, Otto (1929): *Zwanzig Jahre deutsches Schrifttum in Prag. Witiko 2/1929*, s. 116–120.
- SCHNITZLER, Arthur (1968): *Jugend in Wien*. Vídeň, Mnichov a Zürich: Fritz Molden.
- WELSCH, Wolfgang (2012): Was ist

eigentlich Transkulturalität? In: Kim-mich Dorothee a Schahadat, Schamma (eds.): *Kulturen in Bewegung. Beiträge*

zur Theorie und Praxis der Transkulturalität. Bielefeld: transcript, s. 25–40.

Jan Kubica*

SRCH, Daniel (2015): *Na černé listině. Hollywoodští rudí a hony na čarodějnice v americkém filmovém průmyslu (1947–1960)*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.

Poválečnému období v americkém filmovém průmyslu, kdy řadě umělců bylo kvůli jejich sympatiím k Sovětskému svazu znemožněno věnovat se svému povolání, se dosud v české historiografii nedostalo větší pozornosti, bližší informace přináší pouze publikace zabývající se dějinami filmu jako celkem. Nyní však i český čtenář získává možnost se o této problematice dozvědět více, a to v práci příslušníka nastupující generace historiků Daniela Srcha *Na černé listině. Hollywoodští rudí a hony na čarodějnice v americkém filmovém průmyslu (1947–1960)*.

Daniel Srch nedávno dokončil doktorandská studia na Ústavu světových dějin FF UK a předkládaná publikace představuje knižní podobu jeho dizertační práce. Autor se zabývá dějinami USA během studené války, především působením komunistických organizací ve Spojených státech a reflexí komunistické ideologie v této zemi. Poválečná atmosféra v americkém filmovém průmyslu, tzv. „hollywoodské hony na čarodějnice“, tak nemohla jeho pozornosti uniknout.

V práci autor hledá odpověď především na tyto otázky: Proč vůbec došlo ke vzniku černé listiny („blacklistu“) v americkém filmovém průmyslu a jakým způsobem fungovala? Jak vy-

padal svět levicově orientovaných hollywoodských tvůrců a jak její existence černé listiny ovlivnila? Lze osoby zapsané na černou listinu pokládat za nevinné oběti a jejich protivníky za fanatické antikomunisty?

Je logické, že autor se opírá o výpovědi filmařů, kteří v daném období v Hollywoodu působili. Jak však sám poznamenává, tyto prameny sice přinášejí řadu cenných poznatků, ale zároveň jsou zatíženy subjektivním pohledem jednotlivých aktérů, a proto je nutné řadu informací v nich obsažených brát s rezervou. Lze jen litovat, že k psaní memoárů se neuchýlili také účastníci „z druhé strany barikády“, tedy vyšetřovatelé, soudci apod. Seznámit se s jejich pohledem by bylo pro zkoumání této problematiky přínosné.

Vedle pramenů osobní povahy využil autor ve velkém měřítku také materiály FBI a Výboru pro neamerickou činnost, které zmíněný chybějící pohled lidí na opačné straně do určité míry doplují. Analýze autor podrobil i články z dobového tisku. Částečně autor své závěry formuluje i s pomocí analýzy filmů, které v této době v Hollywoodu vznikly.

Vedle bohaté pramenné základny se autor opírá i o historiografickou

*Mgr. Jan Kubica, Ph.D., Katedra německého jazyka, Pedagogická fakulta UP v Olomouci, jan.kubica@upol.cz.

produkcí vesměs americké provenience. Stejně jako mezi přímými účastníky, tak i v americké historické obci jsou názory ohledně adekvátnosti obav z komunistického nebezpečí na obou stranách dosud silně vyhraněné. Autor opírá své závěry o práce z obou táborů, přesto čtenář vycítí, že se přiklání spíše na stranu badatelů, kteří bezúhonnost levicově orientovaných tvůrců zpochybňují.

Odpovědi na nastíněné otázky se autor nesnaží nalézt pouze ve specifickém prostředí Hollywoodu, v řadě ohledů odlišném od každodenní atmosféry Spojených států amerických. Jeho práce představuje také sondu jak do vývoje komunistického hnutí v USA, tak do vývoje organizací, jejichž činnost lze označit za antikomunistickou.

Kniha je přehledně členěna do deseti kapitol, z nichž první tři představují úvod do problematiky. Autor zde nastiňuje souvislosti vzniku černé listiny s celosvětovou situací po konci 2. světové války a seznamuje čtenáře se specifickou atmosférou Hollywoodu a s vývojem amerického komunismu a antikomunismu.

Čtvrtá kapitola, „Hollywoodská desítka“, přibližuje průběh procesu s první skupinou levicově orientovaných tvůrců, pro které autor užívá dobového termínu „rudí“. Protože tento první z řady procesů nastavil mechanismy, podle kterých pak probíhaly následující procesy, je jeho průběhu věnována velká pozornost, včetně různých kliček, které obě strany využívaly. Autorovi se nicméně podařilo tyto nepříliš záživné formální peripetie podat v rámci možností čtivou formou.

Názvy dalších kapitol výstižně vypovídají o tom, jakými problémy se v nich autor zabývá: „Práce na černém trhu“, „Exil z Hollywoodu“ a „Vybrané aspekty života na blacklistu“. Zapsá-

ním na blacklist (respektive na některý z blacklistů; jak autor podotýká, neexistoval jeden oficiální) se totiž řadě tvůrců zavřely dveře velkých studií. Záhy se proto rozvinul černý trh, kdy tvůrci působili pod pseudonymy nebo se pod jejich díla podepsali kolegové, kteří omezením čelit nemuseli. Z pochopitelných důvodů se k tomuto způsobu obživy mohli uchýlit především scénáristé, zatímco režisérům a hercům užití pseudonymu příliš nepomohlo. Ti pak často volili odchod z Hollywoodu, přičemž mnozí zamířili do divadel na newyorské Broadwayi, další přesídlili nejčastěji do Velké Británie, kde je netrápila jazyková bariéra, či do Mexika, které bylo geograficky nejbližším útočištěm. Našli se i tací, kteří nový dočasný domov našli ve Francii nebo – dosti překvapivě – ve frankistickém Španělsku. Naopak autor nezmiňuje jediný případ, kdy by hollywoodští tvůrci zamířili do zemí Východního bloku.

Třetí z těchto kapitol se zabývá otázkami sociální stigmatizace blacklistees (osob zanesených na černou listinu), dopadu na rodinný život apod. Právě rozpad sociálních vazeb mnozí blacklistees později označovali za nejhorší následek přidání na černou listinu. Autor si také všímá dopadu Chruščovova projevu na XX. sjezdu KSSS na hollywoodské „rudé“. Část umělců se pod vlivem odhalení zločinů stalinismu s levicovou ideologií rozešla, mnoho z nich ale své názory nezměnilo.

Kapitola „Příběh jednoho filmu“ představuje ukázkou potíží, kterým museli „rudí“ tvůrci čelit. Jedná se o případovou studii vzniku filmu *Sůl země*, který je mimořádný tím, že vznikl výlučně v produkci lidí, kteří se nacházeli na černé listině. Tato skutečnost i námět filmu, stávka horníků převážně hispánského původu,

vedla k tomu, že filmaři se setkali jak s šikanou ze strany úřadů, tak i s hrozbou násilí od obyvatel města, kde byl film natáčen.

Blacklistees se nikdy nevzdali naděje, že se jim podaří dosáhnout očistění a plné umělecké i morální satisfakce. O těchto snahách pojednává kapitola „Boje s hollywoodským blacklistem“, v níž autor představuje dvě hlavní strategie, které blacklistees užívali: nekonečný kolotoč soudních sporů a snahu prosadit se navzdory existenci černé listiny, a tím dokázat její nesmyslnost. První možnost zvolila většina postižených tvůrců, byla však již od počátku odsouzena k neúspěchu. Druhou, pracnější variantu upřednostnilo jen několik jedinců, z nichž nejvýznamnější byl scénárista Dalton Trumbo, kterému se navzdory zápisu na černou listinu dokonce podařilo získat dva Oscary. Právě tuto metodu pokládá autor knihy za jeden z hlavních důvodů, proč nakonec filmový průmysl od černé listiny upustil, třebaže oficiální datum jejího zrušení vzhledem k její oficiální neexistenci nelze stanovit.

V závěrečné kapitole „Tvorba moderních mýtů“ autor analyzuje vývoj, jakým prošel postoj k existenci černé listiny od šedesátých let do současnosti. Znovu zde upozorňuje na úskalí nekritického přebírání informací od pamětníků, jejichž pohled na věc nutně je a zůstane silně subjektivní. Zajímavým autorovým přínosem je analýza filmů, které vznikly v nedávných letech a které danou problematiku umělecko zpracovávají.

V klíčové otázce viny hollywoodských „rudých“ a z ní vyplývající adekvátnosti trestu zaujímá autor smířlivé stanovisko, kdy dotčené umělce na jednu stranu nepokládá za rozvratné

elementy, na druhou stranu připomíná, že řada z nich byla členy Komunistické strany Spojených států, řízené přímo z Moskvy, jejíž mnozí členové se podíleli na špionáži pro Sovětský svaz. Autor sice má pochopení pro idealisty, kteří věřili v dokonalé poměry socialismu, avšak tvrdě kritizuje ty, kteří zarputile odmítali přehodnotit své postoje po XX. sjezdu. Zároveň připomíná, že i přes existenci černé listiny, která jim komplikovala možnost výdělků, mnoho umělců žilo v poměrech, o kterých si průměrní Američané mohli nechat jen zdát, o obyvatelích zemí Východního bloku nemluvě.

Své závěry autor dokládá přesvědčivou argumentací založenou na studiu primárních pramenů, kterou se mu podařilo zprostředkovat velice čtivou formou. Mírně rušivé jsou jen okamžiky, kdy autor pod vlivem studia anglicky psaných materiálů užívá mezinárodní slova ve významu, který v češtině nemají: „show“ v češtině není totéž co „televizní seriál“ a jména tvůrců se neuvádějí v „kreditách“, nýbrž v „titulcích“. Poněkud matoucí je také striktní uvádění všech filmů pod jejich původními názvy, ač existuje i ustálený český překlad. V některých případech by čtenář také ocenil krátkou biografii osob, o kterých je v knize řeč. Jména jako Walt Disney či Ronald Reagan není třeba představovat, avšak u jmen soudců amerického Nejvyššího soudu by nebylo od věci tyto postavy popsat blíže.

Navzdory popsaným drobným výtčím je nutné ocenit autora za uvedení dané problematiky do česky psané historiografie a pográtulovat mu k vydařenému vstupu do akademického světa.

*Martin Liška**

*Mgr. Martin Liška, Ústav světových dějin, Filozofická fakulta UK, Martin-Liska@seznam.cz.

REDAKCE ČASOPISU

Šéfredaktor

Doc. PhDr. Pavel Vařeka, Ph.D.
vareka@kar.zcu.cz

Redaktor

PhDr. Vladimír Naxera, Ph.D.
vnaxera@kap.zcu.cz

Členové redakční rady

Prof. RNDr. Ivo Budil, Ph.D., DSc. (Katedra historických věd, FF ZČU; Metropolitní univerzita Praha)

Doc. PhDr. Nikolaj Demjančuk, CSc. (Katedra filozofie, FF ZČU)

Prof. John Garrard, Ph.D. (ESPACH, University of Salford)

Doc. Pavel Hošek, Th.D. (Evangelická teologická fakulta UK, Praha)

Prof. PhDr. Hynek Jeřábek, CSc. (Katedra sociologie, FF ZČU)

Doc. PhDr. Petr Koťátko, CSc. (Filosofický ústav AV ČR, Praha)

Doc. PhDr. Jana Lasicová, Ph.D. (Fakulta politických věd a mezinárodních vztahů UMB, Banská Bystrica)

Prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Historický ústav Filozofické fakulty, Jihočeská univerzita)

Prof. RNDr. Jaroslav Malina, DrSc. (Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty MU, Brno)

Prof. PhDr. Evžen Neustupný, CSc. (Katedra archeologie, FF ZČU)

Doc. Vladimír Penčev, Ph.D. (Ústav pro folklor Bulharské akademie věd, Blagoevgrad, Bulharsko)

Prof. PhDr. Milada Polišínská, Ph.D. (Anglo-americká vysoká škola, o.p.s., Praha)

Prof. PhDr. Aleš Skřivan, CSc. (Ústav světových dějin, FF UK, Praha)

Členové redakčního kruhu

Doc. PhDr. Marie Fenclová, CSc. (Katedra románských jazyků, FF ZČU,
fenclova@kro.zcu.cz)

Prof. PhDr. Petr Charvát, DrSc. (Katedra blízkovýchodních studií, FF ZČU,
pcharvat@kbs.zcu.cz)

Doc. PhDr. Marek Jakoubek, Ph.D. (Katedra antropologie, FF ZČU a Ústav etnologie,
Filozofická fakulta UK, jakoubek@ksa.zcu.cz)

Mgr. Miloš Kratochvíl, Ph.D. (Katedra filozofie, FF ZČU, kratomi@kfi.zcu.cz)

PhDr. Vladimír Naxera, Ph.D. (Katedra politologie a mezinárodních vztahů, FF ZČU,
vnaxera@kap.zcu.cz)

Doc. PhDr. Přemysl Rosůlek, Ph.D. (Katedra politologie a mezinárodních vztahů, FF
ZČU, rosulek@kap.zcu.cz)

Doc. PhDr. Miroslav Šedivý, Ph.D. (Katedra historických věd, FF ZČU,
sedivym@khv.zcu.cz)

Doc. PhDr. Jan Váně, Ph.D. (Katedra sociologie, FF ZČU, vanejan@kss.zcu.cz)

Doc. PhDr. Pavel Vařeka, Ph.D. (Katedra archeologie, FF ZČU, vareka@kar.zcu.cz)

Veškeré informace o časopisu včetně propozic pro autory a archivu on-line verze čísel časopisu naleznete na adrese časopisu: <http://ff.zcu.cz/research/edicni-cinnost/acta/>.

Acta FF ZČU, 2015, roč. 7, č. 3

Vydává Západočeská univerzita v Plzni

PhDr. Vladimír Naxera, Ph.D., editor, 2015

Registrace MKČR E 19585

Vychází třikrát ročně.

Odpovědný redaktor Vladimír Naxera

Technická redakce a sazba textu Libor Benda

Grafický design obálky Mladý ateliér, Tereza Kovářová & Michaela Dylová

Web: <http://ff.zcu.cz/research/edicni-cinnost/acta/>

ISSN (print) 1802-0364

ISSN (online) 2336-6346

